

**Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

На правах рукопису

**Луговий
Богдан Васильович**

УДК 94(477.4)+325.52“1836/1866”

**ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ (1836–1866)**

07.00.01. – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Бармак Микола Валентинович
доктор історичних наук,
доцент

Тернопіль 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	8
1.1. Історіографія дослідження військових поселень	8
1.2. Джерельна база та теоретико-методологічні засади	17
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЇХ УПРАВЛІННЯ	26
2.1. Передумови створення військових поселень	26
2.2. Запровадження військових поселень у Київській і Подільській губерніях	40
РОЗДІЛ 3. ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ	72
3.1. Сільськогосподарське виробництво – основа поселенської організації.....	72
3.2. Фінансово-матеріальний устрій у військово-поселенській системі	94
РОЗДІЛ 4. ОСВІТА, МЕДИЧНА СФЕРА, ЦЕРКВА	115
РОЗДІЛ 5. ЛІКВІДАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ.....	145
ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	167
ДОДАТКИ	206

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Україна завжди була ареною боротьби сусідніх держав. Винятком не стали три поділи Речі Посполитої, згідно яких українські землі увійшли до складу двох імперій. Як наслідок Російська імперія зосередила у своїх володіннях близько 80 % української етнічної території. Правобережжя опинилося в епіцентрі протидії двох протилежних сил. З одного боку російська влада, яка запроваджувала новий адміністративний устрій. З другого польська шляхта, яка й надалі залишалася носієм державних, культурних та релігійних традицій своєї нації. Така історична картина не передбачала для українських селян жодних позитивних змін. Вони і далі продовжували сплачувати податки та працювати на пана. Це певною мірою було вигідним для Російської держави в той час, оскільки не потрібно було виокремлювати ще й український фактор у даному регіоні.

У Правобережній Україні поселення запроваджували в 30-х роках XIX ст. Земельним ресурсом для них стали конфісковані маєтки учасників польського повстання 1830–1831 рр. Таким шляхом російський уряд намагався зміцнити свої позиції та послабити польський вплив в регіоні, а також здешевити утримання військ, які дислокувалися в Київській та Подільській губерніях. На новостворене формування також покладалася обов'язок здійснення контролю в цих землях, поширення православ'я християнізації євреїв та інших неправославних народів, переведення на загальноросійський лад господарської системи та продовження русифікації.

Військово-поселенська система у Київській та Подільській губерніях, що мала свою специфіку створення та особливості функціонування, досі не була об'єктом ґрунтового історичного дослідження. Вивчення невідомих граней подій, які залишили помітний слід в історії Правобережної України,

забезпечить встановлення наукової істини і дасть змогу цілісно охарактеризувати цей суспільно-політичний і військовий феномен.

Військово-поселенська система у Київській та Подільській губерніях, що мала свою специфіку створення та особливості функціонування, досі не була об'єктом ґрунтовного історичного дослідження. Вивчення невідомих граней подій, які залишили помітний слід в історії Правобережної України, забезпечить встановлення наукової істини і дасть змогу цілісно охарактеризувати цей суспільно-політичний і військовий феномен.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дослідження виконано в рамках наукової проблематики, що розробляє колектив кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та в контексті науково-дослідної теми “Українські землі в кінці XVIII ст. – на початку XX ст.: управління, соціально-економічне становище, видатні постаті” (№ державної реєстрації 0106U012430).

Об'єктом дослідження є військово-поселенська система у контексті внутрішньої політики Російської імперії в Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Предметом дослідження є процес створення, адміністративний поділ, структура управління, соціально-господарський розвиток, хід ліквідації військових поселень у Київській та Подільській губерніях.

Хронологічні рамки дослідження обмежені 1836–1866 рр. Нижня межа зумовлена передачею конфіскованих маєтків учасників Польського повстання (1830–1831 рр.) в Київській та Подільській губерніях у Військове міністерство у 1836 р., а верхня – остаточною ліквідацією в 1866 р. військових поселень у всій Російській імперії і на досліджуваній території.

Територіальні межі дослідження визначенні розташуванням військових поселень, що знаходилися у Київській та Подільській

губерніях. Проте територія цього формування не була суцільною, а складалася з окремих ділянок, розташованих на віддалі одна від одної.

Мета дослідження. Метою наукової роботи є всебічний аналіз військово-поселенської системи на території Київської і Подільської губерній. З'ясування основних причин створення, принципів становлення, тенденцій та специфіки розвитку, а також ходу ліквідаційного процесу даного формування.

Для досягнення поставленої мети слід на основі опрацьованих джерел та досягнень сучасної історіографії розв'язати такі **завдання**:

- вивчити та проаналізувати джерела, що мають прямий чи опосередкований стосунок до окреслених проблем;
- висвітлити основні причини та особливості створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях;
- показати етапи процесу формування нової системи в цьому краї;
- охарактеризувати особливості, специфіку адміністративного поділу та структуру управління;
- дати цілісну оцінку господарського розвитку військових поселень в Київській та Подільській губерніях і провести порівняльну характеристику щодо аналогічних формувань;
- визначити місце держави у розбудові інфраструктури поселенської системи;
- продемонструвати процес створення та накопичення грошових, майнових резервів даного формування;
- розкрити розвиток та функціонування системи освіти, охорони здоров'я та її забезпечення;
- увиразнити причини скасування військово-поселенського інституту;
- проаналізувати поступовий процес ліквідації поселень у Київській та Подільській губерніях.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше історія військових поселень Київської та Подільської губерній проаналізована в контексті внутрішньої політики Російської імперії.

Наукова новизна визначається тим, що:

- вперше здійснено спробу цілісно та всебічно дослідити військово-поселенську систему на Правобережній Україні;
- введено в науковий обіг низку джерел (документів та статистичних матеріалів) щодо військових поселень у Київській та Подільській губерніях;
- об'єктивно висвітлено особливості та закономірності розвитку Києво-Подільського військового поселення;
- встановлено періодизацію його існування та процес ліквідації, зміни в адміністративно-управлінському поділі;
- зроблено спробу відтворити цілісну картину життя поселенців, їх основних обов'язків та повинностей в даному регіоні.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що нагромаджені матеріали значно розширюють знання з адміністративної, військової та аграрної історії даного регіону в 1836–1866 рр. Вони також можуть бути використані для наступних наукових досліджень та написання узагальнених та спеціальних праць, курсу лекцій, як з історії України, так і з історії даного регіону, а також при проведенні історичних розвідок окремих його районів. Даний матеріал може бути використаний для підготовки відповідних спецкурсів. Здобуті знання можна практично застосувати при викладанні історії України у вищих навчальних закладах різного спрямування: історичних, аграрних, військових, правових та ін. В праці досліджуються раніше не відомі історичні події і факти запровадження нового устрою, вводяться в науковий обіг нові архівні матеріали, що відкриває можливість вченим використовувати значний обсяг матеріалів при написанні як спеціальних, так і загальних фахових історичних праць.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданні кафедри “Історії України” Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Результати дослідження пройшли апробацію на наукових конференціях: третій Всеукраїнській науковій конференції “Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації” (Тернопіль, 2007), четвертій Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції “Простір і час сучасної науки” (Київ, 2008), четвертій Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції “Українська наука ХХІ ст.” (Київ, 2008), четвертій Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток наукових досліджень 2008” (Полтава, 2008). За матеріалами досліджень було опубліковано 8 наукових статей, з яких 4 у фахових виданнях, визначених у переліку ВАК України.

Структура дисертації визначена метою, дослідницькими завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається з вступу, п’яти розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (314 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 222 сторінки, з них 166 основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Історіографія дослідження військових поселень

Впродовж всього часу існування історичної науки значна частина дослідників зосереджували свою увагу на вивченні історії військових формувань загалом. До цієї тематики належить і питання створення та діяльності військових поселень на Правобережній Україні. На сьогодні в історичній науці немає ґрунтового комплексного історичного дослідження, яке б дало повну характеристику причин створення, процесу існування, ліквідації військових поселень на території Київської та Подільської губерній. Загалом варто відзначити, що дана тема представлена в історіографії тенденційно. Це зумовлено світоглядними розбіжностями дослідників, їх належністю до різних історичних шкіл. З огляду на вказані обставини, історіографію з досліджуваної проблеми можна поділити на дорадянську, радянську і сучасну.

Історики розпочали дослідження проблеми військових поселень практично одразу ж після їх виникнення. Цей феномен у житті російської держави привернув увагу як російських дослідників, так і зарубіжних. Однак варто врахувати той факт, що зарубіжні вчені використовували обмежену інформацію. Вони цікавились причинами створення, історією виникнення та організації, структурою управління військових поселень. Особливу увагу привертала постаті ідейних ініціаторів-засновників військових поселень в Російській імперії: Олександр І, Микола І та О.А. Аракчєєв. Однак всі ці дослідження не давали загальної характеристики масштабному процесу створення військових поселень на

території всієї держави, а ще менше уваги приділяли військовим поселенням на території України та, зокрема, на Правобережжі.

Першим відомим дослідником, який зосередив свою увагу на військових поселеннях, став історик М.І. Богданович. Він розглядав це явище як невід'ємну частину внутрішніх реформ 30-х – 60-х рр. XIX ст. Вчений детально охарактеризував адміністративні ланки управління та їх функції, проте недостатньо висвітлив їх зловживання та ставлення системи до поселян [250; 251].

М.К. Шільдер у своїх працях, присвячених царюванню імператорів Олександра I та Миколи I, торкався проблем військових поселень. У дослідженнях він спробував проаналізувати військово-поселенську систему загалом. Детально охарактеризував причини створення нового формування [306; 307; 308]. Дослідження життя та діяльності Миколи I, яке здійснив М. Полієвков, містить окремі відомості про створення військових поселень кавалерії в Київській та Подільській губерніях, а також засвідчує перехід м. Умані в 1838 року у військове відомство [294]. Перші праці, які висвітлювали новостворену систему, переважно торкалися причини виникнення та пошук аналогів цього явища у європейських країнах.

Робота В.Н. Нікітіної “Багатостраждальні. Нариси побуту кантоністів” подає передісторію створення соціального прошарку – кантоністів [291]. У праці описано важкі умови їхнього навчання та виховання, побуту, злиденного життя. Однак всі ці дані характеризують загальний стан кантоністів у всіх військових поселеннях. Про кантоністські школи у Києво-Подільському військовому поселенні даних дуже мало, лише окремі згадки про загальну кількість вихованців. М.С. Лалаєв досліджував функціонування військово-навчальних закладів, що відобразив у “Історичному нарисі військово-навчальних закладів...”. Основну увагу автор зосередив на діяльності кантоністських шкіл [266].

Ряд статей про військові поселення належать П. Карцову. У цих працях подається матеріал про запровадження нового формування у Російській імперії та його творців. Автор зосереджує увагу на побуті та важких умовах життя поселян. Загалом всі відомості стосуються початкового етапу існування поселенської системи [276; 277].

А. Добровольський проаналізував організацію військового управління в Росії та порівняв її з аналогічними структурами провідних європейських держав. Аналіз структури військового відомства він розпочинає ще з княжих часів. Окремий розділ присвячений військовому міністерству, що було реорганізоване в 1836 році. Автор подає детальну характеристику відомств, департаментів та склад штабів. У структурі управління військового міністерства він описує і Департамент військових поселень. Наводить перелік обов'язків даної установи, подає коротку передісторію та оцінку військових поселень загалом. Проте цей підрозділ не містить прямих відомостей, які б стосувалися Києво-Подільського військового поселення, але дає загальну картину форми управління поселенською системою в Російській імперії [261].

Значні відомості про ліквідацію сіл та переселення селян містить праця “Приходи та церкви Подільської єпархії”. Певна увага тут зосереджена на долі храмів, які опинилися на території військових поселень. За матеріалами цієї книги можна простежити, які населені пункти та церкви зникли назавжди в результаті запровадження та діяльності поселенської системи [297].

Загальні причини, процес створення та формування, роль О.А. Аракчєєва у розбудові військових поселень подають загальні праці “Історія російської армії і флоту”, “Історія російської армії 1812–1864 рр.”. У даних книгах відображено важкі умови, в які були поставлені поселяни, вказано позитивні та негативні сторони військово-поселенської системи, пояснюється небажання селян переходити в новий стан [268; 269].

Загальні відомості про кількісний склад військ поселеної кавалерії, джерела їх поповнення та ін. знаходимо у працях “Склад і устрій регулярної російської кавалерії” [299], “Устрій військового поселення регулярної кавалерії” [301], “Комплектування та устрій військової сили” [280]. Чисельність населення Київської та Подільської губерній, розміри площ сільськогосподарських угідь можна знайти у “Результатах статистичного дослідження про селянські наділи і платежі” [293], у “Попередній відомостях про число жителів у Росії по губерніях і повітах в 1851 р.” [295], а також і в дослідженні А.Макшеєва [254].

Загалом, дорадянська історіографія подає численні матеріали про причини, хід процесу створення поселенської системи, адміністративний устрій і т.д. У цей період розпочалося наукове вивчення цієї проблеми. Проте не було дано узагальненої оцінки цього явища в розрізі внутрішньої політики та соціально-економічного розвитку тогочасної Російської імперії. Це пояснюється тим, що залучені матеріали не були достатніми та обмеженими в часі. Що стосується відомостей про Києво-Подільське військове поселення, то у вказаний період вони були надзвичайно малочисельними та мали фрагментарний характер.

Радянська історіографія розглядала дану проблему з точки зору класової боротьби. В рамках панування марксистсько-ленінської методології. Тому в цей період основні питання, які розглядалися, зосереджувалися на дослідженні важкого економічного і політичного становища поселенців та його боротьби з існуючим ладом. Здебільшого ці праці мали інформативний характер та мали на меті показати недоліки попередньої царської влади. Такі дослідження проводили С.Я. Штрайх та С. Гессен [309; 256].

Одним із дослідників військових поселень згаданого часу була О. Багалій-Татаринова. У своїх працях вона приділяла основну увагу Слобідсько-українським, Катеринославським та Херсонським військовим поселенням, ввела в науковий обіг нові документи. Більшість її праць

висвітлюють політичний бік існування військово-поселенської системи в Україні, розрізняючи внутрішньополітичні та зовнішньополітичні причини створення цього формування. Не оминула дослідниця увагою і питання опору, який чинили селяни запроваджуваним порядкам у 1817–1829 рр. Ця ж дослідниця вивчала дані французької публіцистики про військові поселення в Російській імперії [242; 243; 241].

Військові поселення у працях історика І.О. Гуржія представлені крізь призму селянської боротьби на Україні. Проте основна увага автора прикута до процесу створення, основних засад функціонування даного утворення. Основне місце в доробку І.О. Гуржія займає власне селянський рух, як на території всієї України, так і у військових поселеннях [258–260]. Виступи селян проти самодержавства стали предметом дослідження А.В. Предтеченського [282]. Повсякденне життя поселянина, його важкі реалії в умовах поселенської системи подає Г.І. Марахов [289]. Відображення історичних фактів він подає з точки зору соціально-політичної боротьби, що було визначено тогочасною ідеологією і обмежене першою половиною ХІХ ст.

Представником радянської історіографії, що досліджувала проблему військових поселень на території України, була Липовська Т.Д. У своїй монографічній роботі “Соціально-економічне життя військових поселян на Україні” вона проаналізувала, на основі архівних документів, систему управління, правове та соціально-економічне становище військових поселян в Україні, їх майнове розшарування, становище кантоністів, медичне обслуговування у поселеннях. У праці більш детально висвітлено процес створення та формування військових поселень на Слобідській та Південній Україні. Дослідниця обґрунтовує прагнення російського уряду зберегти даний устрій, наблизивши поселян до становища державних селян. У контексті розбудови поселенської системи подається інформація про Києво-Подільське поселення, хоч дещо менша у порівнянні із вищезгаданими регіонами. Авторка, спираючись на архівні документи,

наводить нові показники сільськогосподарського розвитку системи. Попри ряд неточностей Липовська Т.Д. стала фундатором дослідження господарсько-економічного аспекту військових поселень [285; 286].

Загальні відомості про військові поселення у Російській імперії містять також дослідження Богданова Л.П. У своїй праці “Військові поселення в Росії” він висловив ідею, що поселення військ відбувалося ще з княжих часів, та обґрунтував її, детально проаналізувавши процес створення військово-поселенської системи, і причини вибору саме такої моделі. Науковець подає основні засади кантоністської освіти. Проте автор критикує тогочасну систему комплектування армії, вказуючи її недоліки. Досліджуючи дану систему, він, однак, не подає відомостей про Києво-Подільське військове поселення [248, 249].

У радянський період джерельна база дослідження військових поселень значно розширилась. Проте з огляду на тогочасну інтерпретацію даної теми, явище військових поселень вивчалось здебільшого односторонньо. Основна увага зосереджувалась на боротьбі селян проти запроваджуваної системи, а питання про причини створення, особливості соціально-економічного розвитку, структуру управління вивчалися побіжно. При такому підході залишалися поза увагою основоположні питання створення та функціонування військових поселень.

Новий період у розвитку історіографії військових поселень розпочався із здобуттям Україною незалежності. В нових історичних умовах дослідники отримали можливість більш об’єктивно вивчати дану проблему. В науковий обіг вводилися нові документи та факти, що дозволяло більш детально висвітлити як позитивні, так і негативні аспекти цього явища.

Серед українських дослідників даної теми слід відзначити професора К.М. Ячменіхіна. Його науковий доробок є досить значним і сягає понад 30 найменувань. У своїх працях науковець проводить комплексне дослідження адміністративно-господарської структури військових

поселень за весь час їх існування і по всіх регіонах дислокації. Автор опрацював велику кількість архівних джерел, законодавчих актів, напрацювання своїх попередників. На основі цього професор виробив цілісну концепцію військово-поселенської системи як складової частини внутрішньої політики царату в досліджуваний час. Ячменіхін К.М. здійснив ґрунтовне вивчення історіографії даної проблеми, що відображено у низці його публікацій. Географія об'єктів його досліджень є доволі широкою й охоплює всі регіони Російської імперії, де знаходилися військові поселення. Проте найбільш висвітлено їх розвиток на території Новгородської та Чернігівської губерній. Однак варто зауважити, що такі питання як опір запровадженню військових поселень, розвиток освіти, дислокація військ та їх участь у військових діях випали із поля зору. Що стосується обраної нами теми, то К.М. Ячменіхін частково подає процес створення та деякі аспекти порівняльної характеристики господарського становища округів Київської та Подільської губерній [312–314].

На сучасному етапі розвитку української історіографії проводяться нові дослідження з даної проблеми в межах окремих регіонів (В.Л. Цубенко, О.О. Колєватов, В.К. Ячменіхін, О. Шармар).

Серед досліджень військових поселень у ХХІ ст. на території України привертає увагу праця В.Л. Цубенко. Авторка детально подає історію Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії, його адміністративне управління, військовий та господарський устрій, зміни у структурі поселенського суспільства, умови забезпечення та медичного обслуговування, освіти. Дослідниця порівнює деякі аспекти господарського становища Новоросійського поселення із Києво-Подільським, наводить ряд взаємопов'язаних явищ з історії двох регіонів [303; 304].

Слобідсько-Українські військові поселення досліджує науковець Колєватов О.О. Він вивчає питання створення та розвитку округів та їх господарської структури, визначає позитивні та негативні моменти впливу

поселенської системи на господарсько-економічний устрій краю, висвітлює правове становище та майнове розшарування поселян. Дослідник звертає увагу на розвиток торгівельної сфери, а також розкриває важкі умови її ведення в досліджуваному поселенні та обґрунтовує економічну вигоду поселенської системи в цьому регіоні та порівнює з іншими категоріями селян щодо ефективності ведення господарства [278; 279].

Історія військових поселень розглядається також і в правовій площині. Такі дослідження здійснюють молоді українські науковці такі як В.К. Ячменіхіна і О. Шармар. У своїх дослідженнях В.К. Ячменіхін висвітлює процес підготовки резерву армії та його юридичне підґрунтя, детально висвітлює процес навчання та виховання кантоністів, показує основні тенденції царської політики щодо даних інститутів [310; 311]. Правовий аспект розвитку поселенської системи на території України досліджує також Ольга Шармар. Об'єктом її вивчення є правові документи та першоджерела, на основі яких формувалися знання про створення поселення [305]. Окрім досліджень власне військових поселень Соломенна Т.В. переглядає підходи та оцінки багатогранної діяльності Аракчеєва О.А. [298].

У дисертації “Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)” М.В. Бармак наголошує, що органи адміністративно-управлінського апарату не мали ніякого впливу на військові поселення у Київській і Подільській губерніях. Висвітлено причини створення такого владного інституту, як ліквідаційні комісії, що мали безпосередні стосунки до досліджуваної нами теми [244]. Серед наукових студій, які досліджують зміни польського землеволодіння у першій половині XIX ст., виділяється праця Брославського В.Л. Автор показав процес переходу земель з державних маєтностей у Військове міністерство та створення Головної господарської кантори [253].

В останній час великого поширення набули краєзнавчі розвідки. Вони містять відомості про організацію військово-поселенської системи та зміни, до яких вона призвела, в окремих місцевостях [245, 264, 290]. Ці дослідження також висвітлюють деякі елементи ліквідаційного процесу військових поселень.

Окрім сучасних українських істориків проблему військово-поселенського інституту активно вивчають і в Росії. Так, дослідниця Т.Н. Кандаурова у своїх працях комплексно вивчала соціально-економічний розвиток військових поселень на прикладі Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. Вона опрацювала великий масив статистичних даних. У своїх працях використала методи описової статистики та кількісного аналізу. Внаслідок чого обґрунтувала економічну доцільність та вигідність військових поселень в досліджуваному нею регіоні. У кількох своїх статтях розглянула проблеми економічної системи округів та ефективності цієї моделі господарювання. Авторка також вивчала питання організації системи освіти у військових поселеннях. Охарактеризувала відгуки іноземців про військові поселення. Порівнюючи економічну ефективність різних військових поселень, вона подає окремі відомості про поселення в Київській і Подільській губерніях [270–274].

Дослідник Хаеш А., висвітлюючи єврейське питання Меджибожа, розкрив їх становище із переходом до складу військового поселення, основну увагу зосередивши на проблемі виселення євреїв з даної місцевості, яке практично так і не відбулося [302].

Земельне питання та українсько-польсько-російські відносини середини XIX ст. висвітлює французький науковець Д. Бовуа. У своїх працях показує цілеспрямовану політику перетворення Правобережжя у провінцію Російської імперії. Щодо власне військових поселень, то вчений торкається процесу конфіскації земель з їх подальшим переданням у Військове відомство [246, 247].

Отже, багатогранність та складність проблеми потребує більш детального аналізу функціонування військово-поселенської системи в усіх регіонах, де вона існувала, специфіки економічного розвитку в окремі періоди, видозмін її структурних підрозділів. У різні періоди висвітлення явищ поселенської системи змінювалося і розглядалося в межах пануючої ідеології. Тому оцінки даних історичних процесів різнилися. На даний час різноманітні дослідження, як українські, так і російські, охопили практично всі території, де розміщувався даний військовий інститут. Вивчення історіографічної бази Києво-Подільських військових поселень показує відсутність комплексного дослідження з даної тематики. Це і стало основною причиною обрання теми для дослідження. Дана робота висвітлює весь комплекс військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях, розглядаючи її, як цілісне формування. Проте подальшого дослідження потребують адміністративно-управлінська система, питання Головної господарської контори та конфіскованих маєтностей, що їй підпорядковувалися, та роль військ кавалерії у поселенській системі даного інституту.

1.2. Джерельна база та теоретико-методологічні засади

Дослідження проблеми військових поселень на Правобережній Україні ґрунтується на достатній джерельній базі. Основною частиною якої найперше є архівні документи, більшість з яких вводиться в науковий обіг вперше та спогади сучасників.

Вперше військове поселення кавалерії описав у своїй статті “Військові поселення в Херсонській та Катеринославській губерніях” сенатор А.Я. Стороженко [130]. Однак свою увагу він зосередив на Херсонській та Катеринославській губерніях. Ця праця висвітлює процес створення та функціонування поселенської системи в даному регіоні. Досить детально автор описав становище поселян та їх дітей, а також

подав перелік та характеристику повинностей та обов'язків поселенців, показав на негативний вплив армійських норм на розвиток сільського господарства. Того ж року були опубліковані спогади одного з священиків про життя і службу у військовому поселенні. В них описано важке буденне життя церковнослужителів, умови праці та наслідки реформування військових поселень на діяльність церкви загалом. У статті відображено чіткий контроль військової адміністрації за фінансовим становищем священика та церкви. Однак основна увага зосереджена на проблемі духовенства, яке у військових поселеннях певним чином було привілейованим, а буденне життя поселянина практично не відображено [131].

Історичні реалії буденного життя дітей нижчих чинів описав Д.В. Федоров зі слів колишнього кантоніста Бахмутова. У цих спогадах охарактеризовано основні засади функціонування освіти, що мала на меті підготовку резерву армії. В них відображено важкі умови буденного життя, методи навчання, соціальне становище, взаємини з учителями, військовими та поселянами. Автор підкреслює неефективність освіти у кантоністських закладах. Із великим розчаруванням Д. Федоров описав процес ліквідації інституту кантоністів та подальшу долю самих учнів. Це яскраво демонструє невідповідність тогочасних законодавчих актів та їх впровадження в дію на місцях [133, 134].

Відомим дослідженням з історії військових поселень як загальноімперського явища була публіцистична праця М.М. Сперанського “Про військові поселення” [132]. Автор намагався детально показати причини створення нового військового формування в тогочасній Російській імперії, а також торкнувся проблеми зловживань військової адміністрації. Проте він трактував військові поселення як надзвичайно вигідні для селянства на противагу рекрутським наборам, що тоді проводилися. М. Сперанський вважав, що запровадження військових

поселень та поступова відміна рекрутських наборів стали б суттєвим економічним полегшенням для держави.

Значний масив документів в Україні з даної тематики знаходиться в архівах Києва, Хмельницького, Черкас. Найбільш повне та упорядковане зібрання матеріалів знаходиться у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДІАУК). Досліджуваний проблемі присвячені фонди: Ф. 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”, Ф. 445 “Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями”, Ф. 485 “Київська палата кримінального суду”, Ф. 490 “Подільська палата державних маєтностей”, Ф. 492 “Київо-Подільське управління державних маєтностей”, Ф. 1316. “Управління Херсонських військових поселень. Вознесенськ, Єлисаветградського повіту Херсонської губернії”, Ф. 12 КМФ колекція мікрофільмів [155–227].

У Державному архіві Хмельницької області (далі ДАХО) є дуже мало інформації про військові поселення на території цього краю, оскільки значна кількість архівних документів була втрачена в ході I та II світових воєн, а також під час пожежі в Кам’янець-Подільському архіві. А ті, що збереглися, є неповними та фрагментарними. Вони знаходяться у Ф. 196. “Подільська палата цивільного суду, м. Кам’янець-Подільський Кам’янецького повіту Подільської губернії”, Ф. 227 “Подільське губернське управління”, Ф. 648 “Управління губернського військового начальника, м. Кам’янець-Подільський Кам’янецького повіту Подільської губернії” [135–137].

У ході наукового дослідження опрацьовано також матеріали фондів Державного архіву Черкаської області (далі ДАЧО), зокрема Ф. 696 “Уманський повітовий землемір” та Ф. 833 “Уманський повітовий суд”. Опрацьовані справи містять різноманітні статистичні дані, які характеризують поселенське господарство, а також допомагають порівняти показники на різних етапах існування [138–146].

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Ф. VI “Статистичні відомості” містяться певні матеріали, що стосуються обраної теми [147]. Не можна оминати увагою відомості, які були нагромаджені у фондах Уманського краєзнавчого музею [229–238]. Особливої уваги заслуговує рукопис під №5429 “Архівна справа 1-го округу Києво-Подільського поселення (Війтівської волості) 1859–1862 рр.”. Відомості, що містяться в цьому документі, вперше вводимо в науковий обіг. Цей рукопис розкриває особливості та реалії ліквідаційного процесу у всіх його проявах на прикладі одного округу [228].

Опрацьовані архівні матеріали умовно можна поділити на такі чотири групи: до першої групи належать карти округів, доріг, розмежування земель [158; 209; 216–223; 226; 229–236], статистичні описи округів [141; 147; 155–157], звіти про результати господарської діяльності в поселеннях [168; 178; 186].

Другу групу складають справи про причини та процес створення військово-поселенської системи [169; 170; 172; 174; 177; 180; 189; 190; 199; 201–203; 205; 225; 237; 238], господарську діяльність [137; 176; 191; 192; 207; 215], адміністративний розподіл та управління [142; 159; 160; 162; 179; 197; 204; 211; 212]; ліквідацію досліджуваного військового поселення [163–165; 198; 206; 208; 213; 224; 227; 228].

Третя група охоплює ділове листування військових владних інстанцій [135; 139; 140; 143; 167], рапорти та накази військового керівництва [136; 138; 144–146; 195], прохання, скарги поселенців [161; 181; 182; 193; 194; 196].

Четверту групу формують документи, що містять дані про розміщення військових частин на території поселень [166; 171; 173; 175; 183–188; 210; 214].

Доповнюють архівні матеріали опубліковані джерела. Їх в свою чергу теж можна розділити на декілька груп. До першої належать

законодавчі акти, що містяться в “Полном собрании законов Российской империи” [1–129]. Цінністю цих документів є те, що поряд із власне наказом, вміщується і детальний науковий коментар та аналіз причин, які зумовили видання цього документу. Сукупність цих наказів та постанов становив дієвий механізм впровадження в життя політики Російської імперії.

До другої групи можна віднести опубліковані статистичні матеріали, звіти військових постанов про утворення поселень, господарську діяльність поселенців, її матеріальної бази, прав та обов’язків військових селян щодо фінансової діяльності [148; 149], інформація про військово-навчальні заклади освіти [150; 152], а також про військові формування [151; 153; 154].

Третя група охоплює мемуари та спогади сучасників, що доповнюють цілісну характеристику тогочасної поселенської системи в Київській та Подільській губерніях [130; 131; 133; 134].

Архівні документи дають можливість відобразити практично цілісну структуру як всієї військово-поселенської системи, так і її господарську діяльність. Документи тогочасного діловодства доповнюють один одного, і тим самим дають можливість висвітлити обрану проблему. Саме вони показують реальний розвиток сільського господарства, стан та надходження коштів у капітал поселень, його використання, розвиток торгівлі, освіти та ін. Вище наведені джерела змальовують військові поселення як соціально-позитивне явище, що не відповідало реальності. Лише сукупність всіх архівних документів та опублікованих джерел, їх критичний аналіз, дали можливість з необхідною достовірністю розкрити обрану тему створення, розвитку та ліквідації військових поселень на Правобережній Україні.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить єдність принципів та методів пізнання, що дозволяють всебічно вивчити та висвітлити хід процесу створення, функціонування та ліквідації військових

поселень у Київській та Подільських губерніях 1836–1866 роки. Основним підґрунтям цього дослідження стали принципи науковості, об'єктивності, плюралізму, історизму, системності, розвитку та комплексності. Саме вони дають можливість висвітлювати дану тему систематично та надати їй структурно завершеної форми, досягнути суті тогочасних історичних процесів. У ході дослідження використовувались порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, описовий, статистичний методи наукового аналізу досліджуваного матеріалу. Також були використані методи критичного аналізу історичних джерел та періодизації. Поєднання принципів та методів стало важливим елементом у розкритті обраної теми.

Дотримання принципу науковості вимагає підтвердження запропонованих положень та висновків науковими матеріалами. Це дає можливість уникнути надмірного використання описових фактів, уникнути впливу існуючих ідеологій історичних шкіл та течій.

Для встановлення істинних причин створення військових поселень на даній території та дослідження їх подальшого розвитку застосовувався принцип об'єктивності. Він дозволив вивчити напрацювання попередніх дослідників та, відкидаючи ідеологічні нашарування різних епох, використати цінні надбання тогочасної історіографії з даної проблематики. Це в свою чергу дало можливість науково обґрунтувати положення та висновки досліджуваного матеріалу.

Нерозривним із об'єктивністю дослідження є принцип плюралізму. Він передбачає існування кількох точок зору щодо досліджуваної проблеми. Тільки вивчення всіх позицій вчених дозволяє запропонувати періодизацію існування Києво-Подільського військового поселення, яка до цього часу окремо не подавалася.

Принцип історизму передбачає вивчення подій та явищ не виокремлено, а з урахуванням загальних тенденцій розвитку держави. З огляду на це військові поселення в Київській та Подільській губерніях подаються як складова частина загальної військово-поселенської системи в

Російській імперії. Визначальний вплив на розвиток новоствореного формування мали тогочасна політична ситуація в країні, її економічне і господарське становище, колоніальна політика щодо українського та польського населення. Це знайшло відображення у наступних змінах адміністративного поділу та земельного володіння.

Києво-Подільське військове поселення було складовою частиною загальноросійської поселенської системи і одночасно логічно побудованою та завершеною військово-територіальною мінісистемою. Тому для повноцінного висвітлення обраної проблематики вкрай необхідно використати принцип системності. Це дало можливість висвітлити розвиток поселенських округів в даному краї у взаємозв'язку з іншими аналогічними формуваннями, а також у порівнянні з іншими категоріями селянства, визначити місце та роль даної системи у внутрішній політиці імперії, що проводилась на Правобережній Україні в 30–60-х рр. XIX ст.

Не менш важливим та визначальним є принцип розвитку явища в історичному контексті. Так, ліквідація поселенської системи була зумовлена рядом причин як загальноімперських, так і тих, що були пов'язані власне з адміністративно-господарською діяльністю самих округів. У дисертації висвітлено причини, що призвели до таких кардинальних дій при утворенні та ліквідації цієї військової організації.

Застосування комплексного підходу забезпечило раціональне опрацювання та використання всього спектру матеріалів та відомостей з досліджуваної проблеми. Лише шляхом зіставлення всіх наявних архівних даних, опублікованих джерел та праць дослідників можна забезпечити науково правильні висновки щодо причин запровадження, процесу функціонування та ліквідації військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях.

Реалізація вище вказаних принципів забезпечується використанням сукупності відповідних наукових методів дослідження, насамперед аналізу та синтезу. Перший полягає у поділі об'єкта вивчення на структурно-

логічні частини. Аналітичним методом виокремлено загальні напрямки політично-економічної діяльності військового відомства як підрозділу управлінської системи імперської влади в межах Києво-Подільського поселення. Застосовуючи метод синтезу, що полягає в узагальненні структурних частин одного цілого, вдалося окреслити основні тенденції та напрямки розвитку зазначених округів.

Порівняльно-історичний метод забезпечує можливість дослідити сутність історичних явищ та процесів шляхом порівняння їх з аналогічними за допомогою виокремлення спільних та відмінних рис. Завдяки проблемно-хронологічному методу досягається висвітлення ключових питань обраної теми в процесі розвитку історичних подій, їх взаємозв'язку та взаємозалежності. Використовуючи два останні методи, вдалося простежити схожі та відмінні ознаки загальноросійських тенденцій існування військово-поселенської системи загалом та власне Києво-Подільського військового поселення, а також порівняти останнє з такими ж формуваннями в інших регіонах України.

Використання описового методу дає можливість охарактеризувати основні риси історичних явищ та подій. У тісному зв'язку з цим методом знаходиться статистичний. Він забезпечує можливість подати кількісні показники досліджуваного процесу, а саме чисельність населення округів, динаміку її змін, досягнуті результати господарської діяльності, статистичні характеристики сфери освіти та охорони здоров'я.

Застосовуючи метод періодизації, виділено основні періоди існування та функціонування військових поселень в межах Київської та Подільської губерній. В основу запропонованої періодизації лягли кардинальні зміни в організації поселенської системи. У підготовці даного дослідження використано, також метод критичного аналізу історичних джерел.

Поєднання вказаних принципів та методів дослідження забезпечили логічну побудову роботи, що в свою чергу, дає можливість правдиво

висвітлити процес формування, основні напрямки діяльності та ліквідації військових поселень в Київській та Подільській губерніях.

Отже, історіографічний аналіз показує, що в сучасній історичній науці поки що не здійснено ґрунтовне та детальне вивчення процесу створення військово-поселенської системи в окресленому краї, специфіки її розвитку, структурних змін та ліквідації у визначений період. Тому першочерговим завданням української історичної науки є повне опрацювання всіх наявних джерел з даної проблеми та досягнень попередніх дослідників з подальшим викладом результатів у ґрунтовній праці з обраної тематики. Успішне здійснення поставленої мети забезпечується ґрунтовною джерельною базою. Вважаємо вельми доречним в кінцевому результаті створення колективної праці дослідників військових поселень на Україні, яка б показала загальну панораму цього явища в межах сучасної Української держави.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЇХ УПРАВЛІННЯ

2.1. Передумови створення військових поселень

Із входженням Правобережної України до складу Російської імперії розпочинається новий етап історії даного регіону. Якщо на Лівобережній Україні дана влада практично повністю провела політику русифікації, то в новоприєднаному краї це питання стояло досить гостро. Саме тому необхідно було здійснити цілеспрямовані заходи з метою переведення нових територій на загальноімперські рамки управління. Для реалізації цієї програми відбувалося розквартирування військ на досліджуваній території. Армія повинна була забезпечити успішне впровадження політики колонізації. Якщо військові поселення створювались в Російській імперії з метою забезпечення армії, то в даному випадку вони стали надійною опорою поступової русифікації та нищення залишків польського впливу на Правобережжі.

Перша половина XIX ст. в історії Російської імперії пройшла під знаком пошуку шляхів реформування внутрішнього життя країни. Ці процеси зумовили тогочасні історичні реалії. Однак не всі спроби та задуми завершувалися вдало. Однією із найболючіших проблем була кріпосницька система, яка гальмувала перехід до індустріального суспільства. Тогочасна Європа вже відійшла від кріпацтва. Такий же крок повинна була б зробити і Росія. Однак такі радикальні реформи вимагали певної підготовки суспільства. В такій великій країні, як Російська імперія, кардинальні зміни неможливо було провести за один рік. Це мав бути тривалий і важкий процес переходу на новий лад господарювання. За

здумом керівників імперії військові поселення повинні були стати засобом переведення значної кількості кріпосних людей у військові, тобто створюався новий прошарок у тогочасному суспільстві – військовий поселянин. Всі ці люди переставали бути власністю поміщиків. Тепер колишні кріпаки ставали військовими, а отже, підпорядковувалися безпосередньо російській владі.

Росія в першу половину XIX ст. переживала політичну кризу, що корінилася у невідповідності соціально-економічної системи держави своєму часу. Ця ситуація значно погіршилася внаслідок російсько-французької війни 1812–1814 років, в ході якої деякі західні регіони імперії були практично розорені. Проте власне територію сучасної України вони майже не зачепили, окрім деяких її північних районів. Це призвело до скорочення обсягів промислового виробництва та фінансової кризи. В цей час армія Російської імперії забиравала майже половину прибутків держави. Так, на 1825 рік на військо було витрачено 41443000 руб. [249, с. 25]. У цей час чисельність армії досягала близько 1 млн. солдат. Співвідношення військовослужбовців та цивільного населення становила 1 до 45 чол. [312, с. 36]. Цей показник був найвищим у тогочасній Європі. Для порівняння в цей період в Австрії у мирний час нараховувалося 315255 військових [300, с. 92]. При військовій потребі комплектація відбувалася у кантонах, що забезпечувало австрійській армії можливість поповнювати втрати в ході воєнних дій. Імператор Олександр I твердив, що Росія не може мати меншої армії, ніж Австрія та Прусія разом взяті [281, с. 207]. Казні було надзвичайно важко утримувати таке велике військо. Забезпечення армії було важким тягарем для самої держави та для її населення. Органи державної влади імперії прагнули зменшити військові видатки, як у мирний, так і у воєнний час. У зв'язку із цим велися пошуки різних шляхів здешевлення утримання численної армії.

Заснування поселенської системи в першій половині XIX ст. було зумовлено, насамперед, економічними завданнями. Необхідно було мати

відповідну господарську базу для утримання великої армії. Передбачалось створити економічно надійні господарства у поселеннях, які забезпечували б продовольством поселені війська та стали б основою могутньої боєздатної армії. За підрахунками А.Я. Стороженка, округ військового поселення з населенням 7 тис. осіб чоловічої статі давав 90 тис. руб. прибутку державній казні. В один округ селили кавалерійський полк, який державі обходився 160 тис. руб. [130, с. 453]. Саме від цієї різниці, що становила 70 тис. руб., держава зменшувала витрати, а також знімала з плечей великий тягар. У цей же час значну увагу приділяли вдосконаленню обробітку землі, розведенню худоби та інших видів господарських робіт. При такій формі служби солдати поєднували військовий вишкіл з господарськими роботами.

Тогочасна царська армія поповнювалася за рахунок рекрутських наборів. Прагнучи змінити існуючу ситуацію, уряд запровадив нову форму військового набору, створивши з цією метою військово-поселенську систему. Як вважав Сергій Гессен, це нововведення стало на деякий час порятунком для самодержавства, коли кріпосницька система вичерпувала себе. Поселення повинні були стати державною окремою структурою у країні і могутньою силою та опорою для захисту самодержавства [256, с. 6–8]. Згідно з “Постановою про військове поселення регулярної кавалерії” причиною створення військових поселень було полегшення рекрутчини. Солдати, які йшли на службу, повинні були перебувати далеко від своїх родин. Розлука з рідними і туга за своєю малою батьківщиною послаблювала їх сили, і тому солдатська осілість, збереження співдружності зумовила б в округах поселень свого полку ті вигоди, які переважно мали рекрути на своїй батьківщині після довготривалого відчуження на службі. В поселеннях вони поєднували службові справи з домашніми роботами, і не розлучалися зі своїми сім’ями та родинами [301, с. 6–7]. Цим самим, на думку влади досягалося б бажаного зменшення рекрутських наборів, а з часом і їх повну ліквідацію. Це, в свою чергу,

повинно було зберегти продуктивні сили країни та значну кількість робочих рук [277, с. 108–109]. У цих умовах армія повинна була б поповнюватись також і кантоністами, тобто дітьми військових поселенців. Попри поступове зменшення рекрутських наборів, російська держава прагнула збільшити чисельність військ. І саме із заснуванням військових поселень було б досягнуто одночасно зменшення кількості рекрутів та збільшення чисельності армії, а також зменшення грошових видатків на утримання поселених військових частин.

Створення військових поселень переслідувало і стратегічну мету. Згідно географічного розташування округи поселень ставали другою ланкою оборони західних та південних кордонів Російської імперії. Також передбачалось, що округи військових поселень повинні стати продовольчими базами і плацдармом для формування резервів армії в разі початку бойових дій [274, с. 101].

При визначенні моделі військово-поселенської організації імператор Олександр I враховував історичний досвід прикордонних воєнних поселень XVIII ст. та досвід схожих інститутів європейських країн. Особливу увагу звертали на систему пруського ландвера, автором якої був генерал Шарнгорст [303, с. 13]. За цією системою військовозобов'язана частина населення Прусії проходила трирічну військову службу, після якої їх зачисляли в запас. Проте вони повинні були з'являтися на військові навчальні збори у визначений час. Це дало можливість Прусії обійти взяті зобов'язання за Тільзітським миром, згідно якого обмежувалася чисельність її армії (42 тис. чол.) [239, с. 1717]. За короткий час населення було навчено військовій справі. В разі необхідності його можна було швидко мобілізувати, що збільшувало військові сили Прусії в кілька разів.

Однак повністю застосувати цей досвід у Росії на початку XIX ст. було неможливим з огляду на декілька вагомих причин. Величезна територія, відсутність належних шляхів сполучення, нерівномірний розподіл населення робили неможливою швидку мобілізацію в разі

потреби. Ще одним фактором, який підштовхнув до вибору військово-поселенської системи, за твердженням А. Корнилова, стала праця генерала Сервана “Прикордонні сили держави”, що описувала французькі прикордонні військові поселення, жителі яких поєднували ведення сільськогосподарських робіт із військовою службою [281, с. 207–208].

Однак, на думку історика К.М. Ячменіхіна, ці ідеї могли бути використані при поселенні Єлецького полку (1810 р.). Про те вони були відсутні в системі поселень, що створювалися після 1816 року [312, с. 45]. Як стверджує Т.Н. Кандаурова, в самій Росії було розроблено багато проектів, що передбачали зменшення видатків на утримання армії та її реорганізації. Потік цих документів особливо збільшився із широким запровадженням військово-поселенської системи [270, с. 62–63].

Варто взяти до уваги і той факт, що лише в кінці XVIII ст. царизм відмовився від схожої моделі утримання армії – козацької системи, що була ліквідована у 1775 році. Саме даний прошарок суспільства – козацтво оберігало кордони, займалося сільським господарством, різноманітними промислами, торгівлею. Тобто можна з впевненістю сказати, що козаки перебували на самозабезпеченні, чого вкрай бракувало Російській армії на початку XIX ст. Саме Олександр I прагнув будь-яким чином значно зміцнити Російську імперію через досягнення військової переваги в Європі. Згідно обраної стратегії цілі волості з державного відомства переходили у військове [267, с. 65].

За процесом формування військово-поселенської системи в Росії уважно спостерігали і в європейських країнах. На думку її громадськості, першочерговою причиною створення військових поселень у Російській імперії було збільшення військової могутності та прагнення посилити свої позиції на Європейському континенті. Не менш важливими були і внутріполітичні причини [273, с. 130–132].

Як вважає дослідник К.М. Ячменіхін, ідея “поселення” військ остаточно сформувалася у імператора Олександра I в результаті його

візиту влітку 1810 року в Грузинський маєток А.А. Аракчеєва. Він був вражений організацією господарства та побутом селян. Наслідком відвідин став указ від 10 листопада цього ж року про поселення резервного батальйону Єлецького мушкетерського полку в Бобилецьке староство Климовичського повіту Могильовської губернії. Жителів цього староства передбачалося відселити в Новоросію до весни 1811 року. Проте даний процес відбувався зимою 1812 року, в результаті чого селяни втратили частину худоби та майна [312, с. 38–39]. У лютому 1812 року розпочалося поселення резервного батальйону. Але цей процес був перерваний російсько-французькою війною. Цього ж року поселені батальйони були приєднані до діючої російської армії. В післявоєнний час формування поселенської системи було продовжено.

30 серпня 1814 року цар видає маніфест про осілість солдат. Цей документ також гарантував заслуженим солдатам забезпечену старість. У ньому передбачалось, що до них можуть приєднатися і їхні дружини з сім'ями [270, с. 62]. З 1810 по 1815 рік тривав підготовчий період організації нової поселенської системи. Саме в цей час було прийнято рішення розташувати піхотні полки в Новгородській губернії, а кавалерію в Україні [312, с. 51]. 5 серпня 1815 року цар видає наказ про те, що на території Висоцької волості Новгородської губернії буде створено військові поселення. У цих військових поселеннях буде розміщено другий батальйон Гренадерського полку графа О.А. Аракчеєва. При поселенні цього гренадерського батальйону було використано досвід утворення військових поселень при Єлецькому піхотному полку [268, с. 364].

Військові поселення створювалися як закриті військово-адміністративне формування. Один округ поселення займав піхотний чи кавалерійський полк. Так, за досить короткий час 1816–1818 рр., у Новгородському і Староруському повітах було розміщено 14 полків. У самому окрузі кожна рота жила окремо. Всі господарські роботи проходили під пильним наглядом, а також за наказами офіцерів. У центрі

кожного військового поселення знаходився штаб, лікарня, великий плацдарм для зборів і тренувань. Поруч були магазини, господарські та складські будівлі. Вся повнота влади в цих військових поселеннях належала графу О.А. Аракчеєву [263, с. 10]. Його було призначено головним Начальником військових поселень. Він ніс відповідальність за результати процесу створення усіх необхідних структур [303, с. 16–17].

Військові поселення об'єднувалися в округи, які разом з військовим устроєм становили єдину систему. Всі селяни переводилися в Департамент військових поселень. Самі селяни у військові поселення йшли досить неохоче, бо не сприймали порядків, які тут запроваджувались. Чинилися спроби перешкодити цьому процесу. Підтвердженням цього є факт пожежі в с. Висоцьке Новгородської губернії, де повністю згоріли всі будівлі села перед прибуттям Гренадерського полку графа О.А. Аракчеєва. Побутувало припущення, що селяни вирішили пожертвувати власними будинками для того, щоб перешкодити поселенню військ у даній волості [249, с. 33].

Період між 1816 і 1821 рр. створювалися військові поселення, які повинні були стати в майбутньому резервом добре навчених військ. З 1818 року облаштування військових поселень набрало великого розмаху. Протягом десяти років у корпус військових поселень було зараховано 160 батальйонів, 24 ескадрони і декілька рот: всього 375 тис. чоловік [303, с. 22–23]. Військові поселення формувалися із сімейних солдат, що прослужили не менше 6 років в армії, і місцевих жителів, селян віком від 18 до 45 років, що володіли майном. Діти поселенців зараховувалися в кантоністи, а з 18 років переводилися на службу у воєнні частини.

6 квітня 1817 році було створено два воєнних військових поселення: Слобідсько-Українське військово-поселення у Вовчанському та Зміївському повітах Слобідської України і Бузьке поселення в кількох повітах Херсонської губернії у 1818 р. [241, с. 95]. На початку квітня був виданий указ про входження деяких окремих державних сіл Слобідсько-Української губернії в розряд військових поселень. Після цього почалося

влаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська, начальником якого став генерал-лейтенант Г.І. Лісаневич [243, с. 91]. До того ж в середині квітня 1817 року імператор видав новий указ, відповідно до якого Бузьке козацьке військо переводилося у військове відомство і переходило у новий статус військового поселення. Саме Бузьке козацьке військо стало основою формувань Херсонського військового поселення кавалерії. О.А. Аракчєєв був призначений головним начальником у цих поселеннях. Але, проживаючи завжди далеко від них, він головою цих поселень назначив генерал-лейтенанта графа І.О. Вітта [268, с. 365]. 25 квітня 1838 року імператор присвоїв останньому звання Інспектора резервної кавалерії [88, с. 315].

3 лютого 1821 року імператором Олександром I було створено окремі корпуси військових поселень, головним начальником яких було призначено графа Аракчєєва. До кінця 1825 року під його керівництвом було 90 батальйонів Новгородського поселення, 36 батальйонів і 249 ескадронів Слобідсько-Українського, Катеринославського і Херсонського поселень, що складало третину російської армії [268, с. 366]. В округах знаходилося 98 тис. поселених військ, що перебували на власному забезпеченні. Загальна кількість людей, призначених для робіт, – 149 тис. осіб. Крім цього, у військових поселеннях знаходилося 7 тис. інвалідів і 154 тис. кантоністів. Якщо врахувати всіх людей, які перебували під керівництвом графа Аракчєєва, то їх було близько 748 тис. чоловік [248, с. 180].

При правлінні Олександра I військово-поселенська система була започаткована і доволі інтенсивно розвивалася. У 1825 році постало питання про подальшу долю цього військового формування, оскільки імператором Росії став Микола I. Він на початку свого правління не схвалював військові поселення і навіть обдумував їх ліквідацію. Але здійснити це було не так легко через відсутність альтернативи. Одночасно, ліквідація військових поселень означала б негативну оцінку діяльності

його попередника, дітищем якого й була поселенська система. Тому вона не тільки не припинила свого існування, але й була розширена [281, с. 31]. Вагомою причиною такого розвитку подій стали, на думку К.М. Ячменіхіна, великий обсяг затрачених коштів на формування цієї системи та очевидна економія державних фінансів від переведення округів кавалерії на самозабезпечення [314, с. 12]. У період правління Миколи I відбувається реформування військово-поселенського інституту. Одним із найперших кроків стала реорганізація поселень піхоти [285, с. 31]. В 1827 році аналогічний процес відбувається із поселеннями кавалерії на основі “Положення про військове поселення регулярної кавалерії” [314, с. 13]. Реформи запроваджувалися досить повільно у зв’язку із веденням Росією війн з Персією та Туреччиною, а також польським повстанням 1830–1831 рр.

Процес створення військових поселень по всій Російській імперії мав не меті декілька завдань. Однак не всі цілі були доведені до широкого загалу. Їх реалізація була запланована на тривалий час. Для цього потрібні були досить значні фінансові вливання, які імперія не могла собі дозволити. З метою досягнення більшої економічної ефективності часто проводилося реформування поселенської системи. Однак ці процеси не торкалися військово-кріпосницької суті поселень, і саме тому вони були приречені на невдачу. Однак російська влада продовжувала поширювати аналогічні формування у нових регіонах. Так, впродовж 1837–38 рр. було розпочато формування військових поселень і на Закавказзі [312, с. 78].

Історик Ячменіхін К.М. запропонував періодизацію історії військових поселень в Російській імперії. Він виділяє 4 періоди, кожен з яких характеризується різними завданнями, що ставились перед поселенською системою. Перший період тривав з 1810 по 1816–17 рр. і мав підготовчий характер. Другий – з 1816–17 рр. і по 1826 рр. – характеризувався деякою автономією військових поселень та охопленням нових територій. Протягом третього періоду з кінця 20-х рр. до середини

30-х рр. XIX ст. відбувається реформування військових поселень та переведення їх на загальноармійські рамки. Четвертий тривав з середини 30-х до кінця 50-х рр. XIX ст. і відзначився остаточним формуванням військово-поселенської системи із залученням нових регіонів [313, с. 434–435]. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях припадає на четвертий період. Саме тоді остаточно формується військово-поселенська система, яка поступово охоплює щораз більшу територію.

Історія створення військових поселень на Правобережній Україні була логічним продовженням політики інкорпорації, яка проводилася у цьому регіоні. Російське дворянство, яке проживало в досліджуваному краї, у першій половині XIX ст. одержало чимало привілеїв, яких не мала місцева знать. Польська шляхта чисельно переважала (приблизно в 4,5 рази) російське дворянство. На Правобережжі землі, конфісковані у їхніх власників за участь у польському повстанні на початку 30-х роках XIX ст., також частково роздавалися дворянам. Однак це явище не мало систематичного характеру. Так, на 1833 рік дворяни російського походження володіли лише $\frac{1}{4}$ орної землі на Правобережній Україні [246, с. 21–22].

З метою полегшення утримання військ, які постійно перебували у Київській і Подільській губернії, було прийнято рішення організувати тут військові поселення. Ще одним завданням, яке прагнула реалізувати тогочасна влада, було спрощення управління конфіскованими маєтками. Отже, із створенням військових поселень у Київських і Подільських губерніях царський уряд прагнув вирішити декілька гострих проблем, що стояли перед ним.

Основним ресурсом для створення військових поселень на території Київської і Подільської губернії стали конфісковані маєтки шляхти, яка підтримала польське повстання 1830–1831 рр. Наказ від 21 грудня 1830 року роз'яснив, котрі саме маєтки підлягають конфіскації [292, с. 64]. Згодом Микола I підписав указ від 22 березня 1831 року, відповідно до

якого все нерухоме майно повсталих переходило в державну казну (див. додаток А) [203, 8]. Передбачалося, що ці маєтки будуть передані інвалідному фонду, що займався виплатою пенсій військовослужбовцям, котрі під час служби втратили працездатність. Однак це не було здійснено через борги, що рахувалися за маєтками. На початковому етапі конфіскації майна на факт існування боргових зобов'язань не звертали уваги. Однак згодом стало зрозумілим, що за умов дотримання такої політики значна частина підданого дворянства Російській імперії розориться. Цей факт змусив переглянути позицію імперської влади та взяти на себе зобов'язання щодо повернення боргів.

Тогочасна влада намагалася розв'язати цю конфліктну ситуацію з найменшими втратами для казни. Тому всі претензії направлялися до місцевих судів. Однак органи судочинства не могли впоратися з надзвичайно великими обсягами боргових претензій та позовів. Це спричинило до утворення спеціального владного органу по врегулюванню окресленої проблеми – ліквідаційних комісій [244, с. 381–382]. Метою їх діяльності було вивчити всі претензії та усунути ті, що ґрунтувалися на незаконних підставах. У кожній губернії існувала така комісія. В разі підтвердження претензії цей орган визначав порядок виплати компенсації згідно боргових зобов'язань колишніх власників [244, с. 383–384].

На 1836 рік борги конфіскованих маєтків становили 12.438.828 руб. асигнаціями, 1.311.774 руб. сріблом, 2.630 руб. золотом, 160.000 талерів, 19.362 франки і 255.000 злотих [312, с. 201]. Кошти за борговими зобов'язаннями виплачувалися відповідно до цінності самих маєтків і їх власних прибутків. Так, наприклад, згідно боргів маєтку Радзішевського було прийнято указ сенату, що державна казна може відповідати за ту частину боргу, яка прирівнюється до цінності даного маєтку. Понад оцінену суму платежі не здійснювалися [126, с. 856]. Держава не поспішала повертати гроші кредиторам. Виплата цих коштів стала ще одним тягарем для військових поселян. Попри важку працю на користь

військового відомства поселянин змушений був своєю працею сплачувати борги своїх колишніх поміщиків.

10 травня 1832 року дану політику було продовжено указом “Про розпорядження доходами з конфіскованих маєтків польських повстанців” [99, с. 258]. Він передбачав, що будинки та інші приватні будівлі в містах, містечках і селах, що виявляться не потрібними для господарського управління конфіскованих маєтків, передати в управління місцевим державним палатам [302, с. 11–12]. Прибутки від господарства маєтків в основному йшли на погашення боргів [253, с. 71]. І лише 5% від загальної суми направлялися в інвалідний фонд [237, с. 1].

Переслідування учасників повстання продовжувалось кілька років. Підтвердженням цього є накази імператора за 1834–36 рр., які передбачали розшук усіх заколотників і конфіскацію їхніх маєтків [135, с. 111–118]. Спадкоємці позбавлялись прав на володіння маєтками чи їх частинами, своїх батьків та інших родичів, якщо брали участь у повстанні [292, с. 80]. Їхні ж родичі могли володіти цими маєтками до кінця свого життя без права продажу та дарування [14, с. 295–296]. 27 вересня 1838 року указом імператора на майно учасників польського повстання було накладено секвестр. Усі ці маєтки передавалися під державний нагляд [145, с. 1]. Конфіскація маєтків пояснювалася як вимушений крок через завдані збитки внаслідок повстання 1830–1831 рр. Це, в свою чергу, призвело до збільшення державних боргів.

У ході конфіскації маєтків у розряд державних селян на Правобережній Україні потрапило 132068 осіб [259, с. 98]. 14 % селян на Правобережжі були державними [287, с. 8]. Так, у Київській губернії на 1836–37 рр. державних селян нараховувалося 64645, а у Подільській – 38775 чоловік [259, с. 98]. Значна частина українського селянства перебувала під владою польської шляхти. Однак їх становище не було кращим. Після польського повстання 1830–1831 рр. воно ще більше погіршилося. Шляхта прагнула отримати як найбільші прибутки,

витискаючи все з селянина та його господарства. Це робилося з метою відшкодування збитків, що були завдані в ході військових дій 1830–1831 рр., а також це була помста селянству за відмову підтримати поляків у повстанні цих років [283, с. 131].

Продовженням політики зміцнення позицій російського царизму на Правобережній Україні стало створення військових поселень. Як засвідчує рапорт директора Департаменту військових поселень інспектору всієї поселеної кавалерії від 4 квітня 1836 року, всі конфісковані маєтки польської шляхти в Київській і Подільській губерніях перейшли з Міністерства фінансів у відомство Військового міністерства [203, с. 31]. Саме на нього було покладено обов'язок облаштування цих маєтків під військові поселення та створення надійної військово-господарської системи.

Конфісковані маєтки виключно у Київській і Подільській губерніях передавалися у військове відомство, а у інших губерніях – залишалися під управлінням Міністерства фінансів [69, с. 583–584]. Справа передачі ускладнювалася тим, що повстанці володіли майном у різних губерніях. Частина конфіскованого майна ввійшла до складу Київського і Подільського поселення, а інші й далі залишались у юрисдикції Міністерства фінансів. До цих володінь, що потрапили під військові поселення, були включені землі графів Олександра, Володимира, Германа та Осипа Потоцьких, Олександра Сабанського, графа Вацлава Ржевуського, князя Чарторийського та інших [50, с. 531]. Конфісковувались маєтки і дрібних власників. Так, у с. Маньківці було конфісковано володіння К. Мархоцького за підготовку повстання в Уманському повіті [245, с. 20]. Більша частина маєтку була передана у військове відомство, а решта – його сусідам Стадницьким згідно судового вироку [290, с. 17]. У законі від 6 грудня 1838 року чітко виписано, що процес конфіскації маєтків ще не завершено [72, с. 11]. Це насамперед

означало, що російська влада не припиняла боротьби за вплив на Правобережній Україні.

Визначальною рисою процесу створення військових поселень на території Київської і Подільської губерній було прагнення імператора підірвати міць польської шляхти, забрати їхні землі, помістя, селян і т.д., а також зробити все, щоб ще такого повстання, як в 1831 році, в Російській імперії більше не відбулося. Дослідник А.Є. Пресняков висловив думку, що імператор Микола I “прагнув знищити польську націю” [296, с. 66]. Проте основний удар був спрямований проти дрібної та середньої шляхти, що була основною діючою силою повстання 1830–1831 рр. [259, с. 160]. Великі польські землевласники, в більшості згодом, шляхом підкупу повернули свої втрачені землі.

Від 1835 року розпочалася конфіскація маєтків у польських шляхтичів за жорстоке поводження з кріпаками [247, с. 78]. У цей же час за аналогічне ставлення до селян російські дворяни підпадали під нагляд опікунського дворянського комітету. Конфісковані володіння, господарство яких вели економи, ставали власністю держави. Здебільшого ці люди працювали в маєтках ще при попередніх власниках. Методи їх роботи залишилися незмінними. В таких умовах деякі економи зловживали своїм новим становищем та жорстоко поводитись із селянами. Останні почали ж нарікати на свавілля. З метою вивчення реального стану справ тогочасною владою було організовано перевірки на місцях. В результаті яких було встановлено, що життя селян покращилося. Проте це полегшення було короткочасним і погіршилося з утворенням військових поселень [247, с. 79].

Отже, становлення і розвиток нової воєнно-політичної, господарської, соціальної й адміністративної організації потребувало розробки нових правових норм і документів, які б окреслили механізм нових перетворень та вирішення спірних питань. Проте це законодавство не могло відобразити всієї специфіки юридичних взаємовідносин.

Військові поселення також стали і новим економічним фактором в Російській імперії. В рамках створених округів формувалася економічна система, яка відрізнялась багаторівневою побудовою. Військово-поселенська система представляла собою нову воєнну організацію, форму утримання і комплектування армії.

2.2. Запровадження військових поселень у Київській і Подільській губерніях

Створення поселень мало за мету не тільки полегшити царському уряду утримання частин армії, що перебували в краї. Не менш важливим було й посилити нагляд за українським народом та звести нанівець вплив польської шляхти на політику Російської імперії, особливо в Правобережній Україні. Наступні поселення формувалися вже на основі широкої законодавчої бази, враховувались досягнення в ході реформування всієї поселенської системи загалом.

Усі конфісковані маєтки в Київській і Подільській губерніях зі всім майном та боргами передавалися у відання Військового міністерства згідно наказу Миколи I від 4 квітня 1836 року [69, с. 583]. Тоді ж у військове відомство було переведено 80543 особи [285, с. 37]. Конфісковані маєтки згідно положення від 27 квітня 1837 року в Київській та Подільській губерніях отримали назву “маєтки Військового відомства” з центром у місті Умань, яке було передане у відання Департаменту військових поселень в 1838 р. [294, с. 334].

Києво-Подільські військові поселення були поділені на 5 округів і називались округами маєтків військового відомства. Їм присвоювались порядкові номери 1, 2, 3, 4 та 5. До складу кожного округу входило три волості. Вони теж отримали порядкові номери. Волость складалася із сусідніх сіл, населення яких налічувало від 3 до 4 тис. осіб [10, с. 262]. При округах були створені дві відокремлені ділянки. Відповідно до

адміністративного поділу було сформовано апарат управління. Військові поселення складалися із двох частин: діючої і поселеної. До першої належали військовослужбовці, що знаходилися в поселеннях. До другої частини входило все населення зі всією землею, угіддями і господарськими будівлями [148, с. 152].

Загалом управління маєтками було багаторівневою системою. Воно складалося із наступних ланок: головне, окружне, у відокремленій волості, волосне та сільське. Головний начальник та Головна господарська контора були вищими керуючими органами, яке здійснювало нагляд за діяльністю нижчих структурних ланок. Під керівництво головного начальника маєтків входили: штаб-офіцер, 2 чиновники, бухгалтер і необхідна кількість писарів [203, с. 12]. До компетенції головного начальника та його канцелярії належали: загальний нагляд за благоустроєм маєтків; створення умов для розвитку галузей господарства, промислів, ремесел та торгівлі; нагляд за ліквідацією боргів; контроль за діяльністю підзвітних управлінь; проведення ревізій; підбір кадрів та їх нагородження; подання Військовому міністерству звітів щодо стану маєтків [10, с. 262–263].

Керівництво Головної господарської контори складалося з голови (чин генерала), 2 членів (штаб-офіцерських чинів), 1 стряпчого, 1 управителя справами, 2 столоначальників та 2 їх помічників, контролера, бухгалтера, скарбника, землеміра і 4 помічників [203, с. 30]. При цій установі знаходилась канцелярія, яка ділилась на 5 відділів: поліцейський, господарський, бухгалтерський, ревізійний і військово-судовий [10, с. 264].

Наступною ланкою управління були окружні контори. Вони складалися з голови (штаб-офіцерський чин), 3 членів, діловода, бухгалтера, стряпчого, 3 помічників і землеміра [203, с. 30]. Вони займалися тією ж діяльністю, що і головне управління, тільки на рівні округів. Управителем у відокремленій дільниці був начальник дільниці. В його розпорядженні була канцелярія (вони виконували ті ж обов'язки, що й окружні контори). Волостю керували волосні управи, що складалися з

волосного начальника, двох суддів та писаря. Волосні управи та сільські управи виконували ідентичні функції, тільки у компетенції перших була волость, а других – сільські населені пункти. Сільське управління складалося із старости, збирача податків, десятника [10, с. 266–267]. Також у це управління входили 2 засідателі, 2 судді та писар [203, с. 30].

Усі ці ланки управління повинні були звітувати про свою діяльність. Головне управління подавало звіти щомісяця та вкінці року Військовому міністру та Департаменту військових поселень. Останній складався із 6 відділів: військових поселень, іррегулярних військ, військово-навчальних закладів, проектів і кошторисів, будівельного і рахункового [1, с. 332]. У місячних звітах містилася інформація про чисельність населення, рівень розвитку скотарства, розбудову господарських установ, становище запасних зернових магазинів та інших економічних резервів. Річний звіт складався із таких частин: характеристика стану маєтків, головні розпорядження щодо їх управління, звіт планування щодо покращення ведення господарства. Головна господарська контора звітувала Департаменту військових поселень. Підбивання показників відбувалося щомісяця, що півроку та в кінці року про господарсько-фінансовий розвиток маєтків. Окружна контора звітувала Головній господарській конторі, волосне правління звітувало лише в кінці року [10, с. 278–279].

Головна господарська контора знаходилася в м. Умані. Очолював управління округами поселень Київської і Подільської губернії з 1836–1841 рр. начальник штабу 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу генерал-майор А.І. Фохт. У цьому йому допомагали полковник Українського уланського полку А.С. Піхельнштейн, обер-вагенмейстр 2-го резервного кавалерійського корпусу підполковник П.А. Гнедич, поручик полку княгині Єлени Павлівни С.С. Ликін, поручик Новоархангельського уланського полку І.В. Трекутько, поручик Новомиргородського уланського полку Д.Б. Борисенко та корнет Єлисаветградського уланського полку Т.І. Зиноватий [203, с. 536]. Створювалися аналогічні окружні контори.

Так у містечку Меджибіж її очолював підполковник К.П. Комар [302, с. 13].

Із створенням Головної господарської контори під управління генерал-майор А.І. Фохта переходив уманський землемір Ващинський. Він за короткий час мав підготувати всі відомості про кількість земель, сінокосів та лісових угідь, які перейшли у військове відомство на території Уманщини [139, с. 56]. Перебуваючи на даній посаді, А.І. Фохт надзвичайно жорстоко повадився з поселянами, за що його було звільнено [285, с. 38]. Розслідування щодо зловживань розпочалося ще у 1839 році. Його провадив генерал-майор М.Г. Ізюмов (з 1844 начальник 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення). Свідчення брались як у військових поселян, так і у простого населення, тому участь у слідстві брав і представник цивільної влади. Ця справа була під контролем інспектора резервної кавалерії тимчасового відділу по військових поселеннях в Київській та Подільській губерніях в м. Чугуєво [190, с. 1–6]. У 1838 році при передачі конфіскованих маєтків у військове відомство спостерігалися і зловживання офіцерами, що служили у поселеннях. До них можна віднести махінації із запасами зернових магазинів, примусова праця поселян в угіддях офіцерів, урізання розмірів поселенського наділу [312, с. 182].

У грудні 1837 року був виданий наказ про перетворення сіл військового відомства у “військові поселення Київської та Подільської губерній” [312, с. 77]. Адміністративний розподіл залишався незмінним. Однак відокремлені ділянки 3-го (Ладизинського) і 4-го (Меджибіжського) округів були приєднані до них. Головна господарська контора перейменовувалась у Штаб п'яти округів військових поселень Київської та Подільської губерній. Окружні контори кожного округу ставали окружними комітетами. Посада головного начальника маєтків військового відомства скасовувалась. Головне управління округами військових поселень Київської та Подільської губерній передавалось Інспектору всієї поселеної кавалерії. Безпосереднє керівництво округами

здійснював командир зведеного кавалерійського корпусу. Тогочасний керівник Головної господарської кантори ставав начальником 5-ти округів Києво-Подільського військового поселення [238, с. 1]. Селян, згідно цього наказу, перейменовували у військові поселяни [72, с. 11].

Лише через три роки 9 березня 1840 року було затверджено “Проект щодо облаштування військового поселення Київської і Подільської губерній”. Цей документ був продовженням попереднього наказу. Він передбачав виділення землі військам що направлялись в округи [12, с. 119]. Підготовка останнього документу тривала довго, оскільки необхідно було остаточно вирішити земельне питання. Конфісковані маєтки не складали єдиного цілого і були розкидані по двох губерніях. Для створення єдиного масиву поселень деякі землі були викуплені чи обміняні. Держава придбала села Чернокам’янка, Юрпіль та Папужинці, що належали генералу графу І.О. Вітту і знаходилися в Уманському повіті [177, с. 1]. Згідно наказу від 21 квітня 1842 року було викуплено маєток графині С. Кісельової та Торговецький маєток в Уманському повіті за 117 тис. руб. сріблом [312, с. 217]. Також існувала проблема із визначенням кордонів Шаулинського маєтку, тобто не було точно відомо, які землі відійшли до військових поселень [144, с. 2].

Проте всі конфісковані землі не увійшли в склад військових поселень. Це було зумовлено, в першу чергу, тим, що ці маєтки були розкидані по території Київської та Подільської губерній і не становили одного компактно розташованого масиву. І протягом 3 років з 1837 по 1840 рр. велися роботи по утворенню об’єднаних територій. Це і спричинило віддаленість округів один від одного і те, що приблизно 1/3 конфіскованих маєтків не були передані в Департамент військових поселень. І з цих же причин не було створено цього формування на території Волинської губернії, а конфіскована нерухомість залишилася під керівництвом Міністерства фінансів [203, с. 6].

При організації військових поселень виникали і певні труднощі. Поселяни офіційно були звільнені від земського збору з 1 січня 1838 року. Проте вони ще числились у цивільних списках і змушені були й далі сплачувати земський збір. У цих списках нараховувалось 22534 особи з конфіскованих маєтків. Лише після втручання генерала кавалерії І.О. Вітта дану помилку було виправлено [167, с. 4–11].

Схожа ситуація склалася і з дорожньою комісією, що розпоряджалась територіями поселень до 22 червня 1839 року. Після цього селяни звільнялись від податку та зобов'язання ремонтувати дороги. У зв'язку із нововведеннями дорожня комісія була змушена змінювати поштові шляхи, а також укладати нові карти доріг в обхід військових поселень [169, с. 5–14]. На цій території припиняла діяльність і земська поліція. Це було закріплено ще указом Олександра I від 5 серпня 1816 року. Із створенням Києво-Подільського військового поселення цю норму було поширено на щойно підпорядковану територію. Поліцейські функції виконували офіцери та нижчі чини армійських підрозділів [244, с. 286].

Згідно перепису 1835 року в Київській губернії було 89647 державних селян чоловічої статі [262, с. 313]. На 1840 рік у 1-му (Уманському) окрузі нараховувалось 8980 осіб чоловічої статі, у 2-му (Маньківському) – 8489 чол., у 3-му (Ладизинському) – 7679 чол., у 4-му (Меджибіжському) – 8831 чол., у 5-му (Савранському) – 16845 чол., та у відокремлених ділянках 3 і 4 округів відповідно 3802 чол. та 1891 чол. Загалом чоловіче населення 5-ти округів становило 56517 чоловік [12, с. 119]. Згідно статистичних підрахунків у військове відомство було передано 19,5 % державних селян Київської губернії. В Подільській губернії кількість державних селян чоловічої статі становило 53013 [262, с. 313]. При створенні військових поселень було передано 39048 [12, с. 119]. У процентному співвідношенню становило – 73,6 відсотків від усієї кількості державних селян.

Щоб забезпечити достатній рівень утримання військ, передбачалося провести переселення селян із тих округів, де густота населення була більшою і бракувало земель для організації військово-поселенського господарства. Це і зумовило їх виселення на вільні території. Так із 1-го (Уманського) округу передбачалось переселити 1913 осіб, з 2-го (Маньківського) – 2127, з 3-го (Ладижинського) – 4103, з 4-го (Меджибіжського) – 5831 [12, с. 121]. Загалом ця цифра становила 13974 особи. Одна тисяча людей від цієї кількості передавались на формування тимчасових робочих рот. Дві тисячі осіб через брак землі переселяли в 1-шу волость 5-го (Савранського) округу військового поселення Подільської губернії. 1974 особи планували переселити в села Чорне та Тисколунгу, що до складу військових округів не входили. Передбачалось передати їх у відання Міністерства державних маєтностей. 3000 осіб направляли в перші вісім, а 6000 осіб в останні 4 округи Новоросійського військового поселення [12, с. 121]. Протягом 1842 року, як зазначає Цубенко В.Л., в 5–7 кавалерійські округи було переселено 3000 чоловіків та 1454 жінки [303, с. 27]. Однак Т.Д. Липовська подає інші відомості. Кількість поселян, які були переселені, становила 9 тис. чоловік. Процес зупинили через брак необхідних будівель у призначених місцях [285, с. 38].

9 березня 1840 року було затверджено указ під назвою “Проект щодо облаштувань військових поселень в Київській і Подільській губерніях” передбачав, що селяни, які переводилися в інші округи військових поселень Київської та Подільської губерній, забезпечувалися худобою для роботи з конфіскованих маєтків. Цим особам виділялося по 45 руб. сріблом на господаря [12, с. 124]. Для тих же поселян, що переводилися в Новоросійські округи, на додаток до їхньої худоби необхідно було спорядити ще 910 пар волів, тому для них виділялося по 63 руб. 75 коп. на господаря [12, с. 124]. Виділені кошти використовувались також на облаштування приміщень. Сюди не входила вартість деревини, яка

повинна була б надаватися з державних лісів військових поселень. Загалом сума, що виділялася на переселення поселян, становила 142857 руб., і була виділена зі спільного капіталу округів військового поселення Київської і Подільської губерній [12, с. 124].

Переселення тривало з весни 1841 року до весни 1842 року. У випадку, якщо селяни мали надлишок харчів та фуражу, який вони не могли взяти із собою, то запаси вони могли здати в державні магазини. Прибувши на місце призначення, вони повинні були отримати таку ж кількість продуктів. Передбачалась також допомога і тим селянам, які не мали потрібних запасів. Поселяни, що прибули на нові місця, звільнялися від громадських повинностей на термін до 2-х років. Процесом переселення керував Інспектор резервної кавалерії, якому допомагали корпусні командири.

У ході підготовки переселення військових поселян було обіцяно забезпечити їх необхідною кількістю робочої худоби та іншими речами домашнього вжитку, облаштувати житла та виділити землі в певних місцях. Однак ці привілеї практично не були надані. Будинків їм не виділили, а підселили до поселян. Надані приміщення здебільшого не були пристосовані для проживання сімей. Переселенці відразу залучалися до громадських робіт та триденного наряду. Селяни неодноразово скаржилися на незадовільні умови. Проте перевірки показували протилежне [312, с. 184]. Невирішеність даної проблеми демонструє зловживання тогочасного керівного апарату. Як результат – погіршувалось і так нелегке становище українського контингенту поселян.

Внаслідок змін склад населення військових округів повинен був становити: в 1-му (Уманському) окрузі 7577 осіб, 2-му (Маньківському) – 8015, в 3-му (Ладизинському) – 8286, в 4-му (Меджибіжському) – 7614 і в 1-ій волості 5-го (Савранського) округу – 3283 [12, с. 121–125].

Згідно наказу від 7 травня 1843 року єврейське населення мало бути виселене з поселенських округів Київської і Подільської губернії. Їм було

дозволено виселитися з округів протягом 3 років. Вони мали право продати свої будинки або перенести їх за межі округів. Євреїв, що переселялися, звільняли від податків на 10 років. У випадку, якщо євреї хотіли залишитися на постійне проживання у військових поселеннях, їх діти віком до 15 років записувалися у військові кантоністи [73, с. 300–301].

Окремим наказом від 3 листопада 1843 року Микола I затвердив положення Військової Ради, згідно якого всі євреї м. Меджибожа повинні були залишити містечко і переселитися в місця цивільних відомств. У результаті низки прохань до міністра фінансів, до Подільської державної палати, начальника округів військового поселення Київської та Подільської губерній та інших інстанцій було досягнуто результату, що тільки 8 сімей з півтори тисячі євреїв, як передбачалось, було переселено [302, с. 16–17]. Процес їх виселення практично зачепив лише бідні сім'ї [179, с. 106]. Так, євреям міста Ладижина (3-й округ) було дозволено наймати для своїх фабрик робітників єврейського походження з інших округів військового поселення Київської та Подільської губернії, але не з місць цивільних відомств [32, с. 501]. Для ведення всіх справ євреїв в Уманську ратушу було призначено одного бухгалтера і трьох писарів [54, с. 37].

Головним органом управління військових поселень у Київській та Подільській губерніях став Департамент військових поселень Військового міністерства. Під його керівництво підпадали всі військові поселення, регулярні війська поселень, військові заклади (нижчого розряду), казарми, лікарні та інші заклади військових поселень, а також всі витрати на утримання військових та ін. [19, с. 263–264]. Військово-управлінська структура військових поселень була безпосередньо пов'язана з їхньою господарською діяльністю. Департамент військових поселень не був найвищою ланкою керівництва. Він був одним із підрозділів Військового міністерства, який підпорядковувався Головному штабові, що управлявся безпосередньо імператором. Керівництво Департаменту військових

поселень здійснював директор. Його помічниками були віце-директор з військових поселень і військово-навчальних закладів, а другий – з питань будівничої сфери [261, с. 160]. Така ієрархія управління військовими поселеннями була дуже недосконалою. Накази вищого керівництва до відома поселян доводились швидко, а різноманітні прохання поселян, керівників нижчих рангів розглядалися надзвичайно довго.

Департамент військових поселень займався облаштуванням міст, що належали до військових поселень, приміщень штабів військ, казарм, шпиталів та інших приміщень. Дана установа складалася із таких відділів: господарський, іррегулярних військ, військово-навчальних закладів, виконавчий та рахунковий. До загального складу Департаменту входили ще канцелярія, казначейство, архів, типографія і літографія [148, с. 32–38]. Департаменту військового міністерства підпорядковувалися такі підрозділи забезпечення: провіантський, комісаріатський, артилерійський, інженерний і військових поселень [149, с. 8–12].

Вищою ланкою управління військовими поселеннями в Київській і Подільській губернії був головний начальник військових поселень, який очолював головний штаб військових поселень. На 1840 рік склад штабів був остаточно не сформований [12, с. 126]. Даній установі були передані всі справи Головної господарської контори, в тому числі і боргові зобов'язання переданих маєтків та хід їх ліквідації. Також були переведені всі судові справи та торгові операції. Перед головним штабом була поставлена вимога зберегти такий же порядок діяльності, як і в господарській конторі [72, с. 11]. Для завершення ліквідаційних справ у штабі інспектора резервної кавалерії залишалися: 1 столоначальник, його помічник, 3 старші і 3 молодші писарі. В штабі начальника всіх округів Київської і Подільської губернії з цією ж метою були 2 штаб-офіцери, бухгалтер, два його помічники, 2 старші і 2 молодші писарі [12, с. 126]. У наступному році на прохання інспектора резервної кавалерії в штаб п'яти округів було додано такі посади: одного старшого ад'ютанта, одного

помічника бухгалтера, по два старших та молодших писарі й одного ветеринара. В окружні комітети додали ще по 2 писарі в кожен округ, а у волосні комітети – по 1 писарю. Всі витрати на оплату праці здійснювалися з коштів округів військового поселення даного регіону [84, с. 41]. На канцелярські витрати виділялося 250 руб. сріблом, а з 1852 р. з бюджету округів було надано додатково таку ж суму на рік [30, с. 596].

Округи військових поселень Київської і Подільської губернії знаходилися під віданням інспектора резервної кавалерії, якого призначав імператор. Для безпосереднього управління в округах призначалися спеціальні начальники в чині генерал-майора чи генерал-лейтенанта. Один начальник очолював чотири останні округи Новоросійського військового поселення та п'ять Київської та Подільської губерній. Найпершим їх обов'язком було допомагати корпусним командирам в управлінні округами військового поселення кавалерії. Його штаб знаходився у Вознесенську [45, с. 99]. Керівником було призначено генерала кавалерії графа Нікітіна. Під його керівництвом перебував штаб резервної кавалерії з військових справ і військових поселень. Начальником штабу був генерал-лейтенант В.Ф. фон-дер Лауніц, якому підкорялися безпосередньо начальники округів військових поселень 4-х Новоросійської (9–12 округи) [155, с. 8] і всіх 5-ти округів Київської і Подільської губерній. Йому належала влада корпусного командира. Він мав право вирішувати питання цивільного губернатора, а також рекрутських наборів і визначав солдатів, які за вислугу років, мали право залишити службу у військових поселеннях. Під його керівництвом був штаб, до складу якого входили 2 старших ад'юнкти, офіцер корпусу, топограф, інженерний офіцер, обер-аудитор, аудитор і старший лікар.

Управляючим 5-ти округами військових поселень Київської і Подільської губерній міг бути генерал або полковник на правах начальника дивізії з рекрутських наборів. Йому належали повноваження цивільного губернатора. Ця посада називалася так: начальник 5-ти округів

Києво-Подільського військового поселення. Під його керівництвом були старший ад'ютант, інженерний офіцер, аудитор, бухгалтер, його помічники, старший і молодший землеміри та старший лісничий [156, с. 8].

Управлінням кожного округу здійснював штаб-офіцер, який називався командиром округу. Він входив до складу окружного комітету, що налічував сім членів. До складу окружного штабу входили старший в окрузі священик, волосні начальники, 2 обер-офіцери й аудитор. Згідно наказу № 5 від 19 січня 1857 року командира 5-ти округів Київсько-Подільських військових поселень генерал-майора А.І. Траскіна було звільнено з посади, а його наступником призначено командира 3-го (Ладизинського) округу полковника І.С. Дем'яненкова [211, с. 311]. Тоді ж командиром 1-го (Уманського) округу був підполковник П.Я. Павлов, а з 28 червня 1857 року – майор І.П. Турчанінов [204, с. 64]. 2-ий (Маньківський) округ очолив підполковник І.А. Коммо, 3-ий (Ладизинський) округ – майор Л.П. Золотарьов. Командуючим 4-го (Меджибіжського) округу був підполковник Т.А. Штейн. На чолі 5-го (Савранського) округу був полковник А.Д. Вигрєв [211, с. 68–113]. Як бачимо, усі вищезгадані особи мали неукраїнські прізвища. Відповідно, військові поселяни-українці були позбавлені своїх представників у вищому управлінському апараті. Це, в свою чергу, значно полегшувало тотальне запровадження політики русифікації.

Керівництво волостю здійснював штабний або обер-офіцер, який називався волосним начальником. Він також здійснював керівництво волосним комітетом, членами його були вибрані представники з військових поселян. Кожна волость складалася із декількох поселень. Управляли поселеннями прикажчики. Сільський приказ складався із голови, 2 суддів і одного скарбника, якого було дозволено вибрати селянам-господарам. Вибрані голови залишалися на своїх посадах аж до смерті, судді і скарбники вибиралися терміном на три роки. Керівники, судді, скарбники та їх сім'ї звільнялися від податків, суспільних робіт.

Крім того за свою роботу вони отримували платню. В кожному поселенні знаходився сотник, збирач податків, наглядач за сільським магазином резервів і десятник [285, с. 38].

Округи військових поселень Київської і Подільської губерній були розташовані окремими ділянками на південних кордонах цих територій. 1-ий (Уманський) округ з окремою при ньому волостю і 2-ий (Маньківський) округ займали частину Уманського повіту Київської губернії. Інші три округи розташовані в Подільській губернії. З них: 3-ій (Ладизинський) округ – в Гайсинському і Ольгопольському повітах; 4-ий (Меджибіжський) округ розташовувався на західному кордоні всіх округів і охоплював територію верхнього Бугу в Летичівському повіті; 5-ий (Савранський) округ був розташований між річками Буг і Кодима, що в Балтському повіті [158, с. 1–2]. На півночі вони межували з поміщицькими маєтками Київської та Подільської губерній, на північному заході – з Волинською губернією, частково східний кордон омивався річкою Синюхою і прилягав до території шостого Новоросійського військового поселення, а на півдні і заході – до земель державних маєтностей і поміщицьких володінь.

Адміністративний поділ залишився незмінним із створенням військових поселень. Округи Києво-Подільських військових поселень не мали власних назв, а позначалися і далі номерами: 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, а волості, відповідно, теж нумерувалися: 1-а, 2-а, 3-я. В кожний округ Києво-Подільського військового відомства входило 3 волості, а також було створено відокремлену волость при 1-му (Уманському) окрузі [285, с. 37]. На нашу думку, саме такий поділ став продовженням політики русифікації Правобережної України. На даному етапі здійснювалося нівелювання української топоніміки, яка формувалася протягом століть. При умові довготривалого існування військових поселень було б досягнуто очікуваного результату. Власне українські назви населених пунктів з плином часу були б утрачені. Не останню роль у даному процесі відіграло

й те, що російським військовим чиновникам значно легше було управляти 1-им, 2-им і т. д. округами, ніж адміністративними одиницями, які містили б українські власні найменування (для прикладу: село Дмитрівське, Війтівської волості Уманського округу, а за прийнятою нумерацією – згаданий населений пункт 3-ї волості 1-го округу).

До 1-го (Уманського) округу належали три волості, а також відокремлена волость. До складу першої волості входило місто Умань, в якому знаходився штаб 5-ти округів військових поселень Київської і Подільської губерній, окружний і волосний штаб 1-ї волості, а також штаб кінно-артилерійської дивізії [240, с. 32]. Сюди ж належали села Громи, Кочержинці, Полянецьке, Паланка, Городецьке і Кочубеївка. До другої волості входили села Гродзево, Сушківка, Степківка, Псярівка. Центром цієї волості було село Бабанка, де розміщувався волосний штаб. Третя волость охоплювала села Дмитрівське, Ксьондзівка, Доброводи, Аполянка, Гержинівка та Війтівка, де розміщався волосний штаб. До відокремленої волості 1-го округу входили села: Камениче, Свердлинове, Павлівка, а волосний штаб був у м.Торговиця (див. додаток Б) [218, с.1].

Окружний штаб 2-го (Маньківського) округу і волосний 1-ї волості містився в селі Маньківка. До цього округу також належали села Кищенці і Дзенгелівка. Друга волость складалася із сіл Папужинці, Чорна Кам'янка, Беринка, Онуфріївка, Веселий Кут [219, с. 1]. Волосний штаб був у м. Шаулиха. Центром третьої волості було село Помойник, де розташовувався волосний штаб, якому підпорядковувались села Подібна, Молодецьке, Старі Бабинці, Краснополка, Берестовець, Цеберманівка (див. додаток В) [156, с. 12–14].

Третій (Ладижинський) округ був дещо меншим по кількості населених пунктів. Перша волость охоплювала села Губник, Четвертинівка та місто Ладижин, де і розміщувалися окружний і волосний штаби. У ході формування військових поселень до села Губник було переселено жителів села Скибинці. У 1858 році ці люди отримали дозвіл повернутися у рідні

краї. Не краща доля спіткала і с. Батіг. Розташоване поблизу міста Ладжина, воно було знищене в цей же час. Населення села Четвертинівки збільшилося за рахунок селян, переселених із Струтів, що у 1838 році перестало існувати (див. додаток Г) [297, с. 327–329, 346–347].

Волосний штаб 2-ї волості був у селі П'ятківка. Сюди входили села Жабокричка і Бандурівка. В місті Гранів містився волосний штаб 3-ї волості. Цій адміністративній ланці підпорядковувалися села Михайлівка, Слобідське, Леухи, Сиостянівка і м. Івангород [220 с. 1]. Івангородську фортецю було включено до Західного інженерного округу з подальшим створенням тут постійної інженерної команди [24, с. 115].

Четвертий (Меджибізьський) округ охоплював 25 населених пунктів, які були поділені на три волості. Місто Меджибож було центром цього округу та 1-ї волості, тут і містилися окружний та волосний штаби. Сюди ж входили села Ставниці, Лисогірка, Голосків, Копачівка, Масівці, Пирогівці, Копистинь і Русанівці [221, с. 1]. Керівництво військових поселень до с. Пирогівці переселило жителів села Вацева, Дашківці та Колачівка (або Головачівка). Дані села перестали існувати [297, с. 549]. У 1841 році в місті Меджибожі була створена посада поліцмейстера. У його розпорядження надавався 1 молодший писар і виділялося на канцелярські видатки 70 руб. сріблом на рік із прибутків поселення [120, с. 299]. Керівництво поселень ліквідувало навколишні села Завойки, Чарторийка, Михайлівка, Почапиha, Журавлинці, Старий Голосків, а самих жителів переселило до Голоскова, Лисогірки [297, с. 533, 539].

Волосний штаб 2-ї волості розташовувався в селі Бахматівці. У складі даної волості були села Давидківці, Стуфчинці, Шпичинці, Терешівці, Ружична і Пархомовці. До с. Давидківці було переселено жителів сіл Бозулинці та Каменівка. Останні були знищені [297, с. 536–539]. 3-я волость із волосним штабом у с. Волосівці об'єднувала села: Маломолінці, Редвинці, Ярославка, Лісинівці, Мітківці, Шрубкове, Западинці і Паньківці [156, с. 15–17]. Із заснуванням військових поселень

до с. Маломолинці було переселено жителів с. Юначинці, а до с. Паньківці – с. Грабовець і Золотаренки. Самі ж села перестали існувати [297, с. 546–548]. Після 1838 р. керівництво поселень скасувало село Польові Міхунки, жителів переселило до Волосівців. Така ж доля спіткала жителів села Лісові Міхунки, яких було переселено до с. Западинці [297, с. 532, 537]. Після 1838 року були скасовані села Пронилів та Банашки, жителів переселили до с. Шрубків [297, с. 556].

Окружний штаб 5-го (Савранського) округу був у м. Саврань, а волосний штаб 1-ї волості – у с. Концеба. До цієї волості входили села: Осички, Полянецьке, Каменовате, Вільшанка. 2-а волость охоплювала села Козавчин, Пужайків, м. Пісчане, с. Бандурове. В останньому населеному пункті розташовувався волосний штаб. Центром 3-ї волості було село Тридуби, де розміщувався волосний штаб. До цієї волості входили села: Секретарка, Красеньке, Дубинове, Очеретне, Берилове [222, с.1].

Центром військових поселень Київської та Подільської губернії було місто Умань. Населення цього міста у 1826 році налічувало 8 тис. осіб, а у 1850 р. – 7735 жителів [312, с. 360]. З огляду на своє розташування (в центрі військового поселення Київської та Подільської губернії) воно належало до юрисдикції керівництва поселень з 30 квітня 1838 року [125, с. 388]. Із переходом міста під юрисдикцію військового відомства тут запроваджувалися нові порядки. Вся міська земля та будівлі, прибутки та видатки міста переходили під управління військового керівництва. Так для купців безкоштовно видавалися спеціальні паспорти, щоб вони могли вільно провадити свою комерційну діяльність. В управлінні міста Умань взаємодіяли як військові установи, так і цивільні. Так, 30 грудня 1839 року було створено міську ратушу, при якій діяв суд. Її очолював міський староста. Самі ж члени ратуші призначалися у співвідношенні 2/3 християн і 1/3 євреїв [128, с. 1183–1184].

Згідно положення від 4 травня 1840 року про Уманську військову міську поліцію місто було поділено на дві частини, кожна з яких мала по

2 квартали [7, с. 317]. Частини і квартали найменувалися за номерами. Уманська військова міська поліція забезпечувала управління містом, нагляд за порядком, благоустроєм та чистотою міста. Її керівником був військовий поліцмейстер, який мав 2-х помічників у кожній частині міста, тобто за кожним кварталом міста був закріплений квартальний наглядач. Військова поліція була у підпорядкуванні штабу округів військових поселень Київської і Подільської губерній. Її безпосереднім керівником був командир зведеного кавалерійського корпусу. Особовий склад Уманської військової міської поліції складався з 29 осіб керівного складу різних рангів, 100 рядових та 1 лікаря. Нижчі чини набиралися з малоздібних до військової служби у кавалерійських полках і з резервних військ. Уманська поліція утримувалася за рахунок міських прибутків. Під керівництвом уманського воєнного поліцмейстера було пожежне устаткування, інструменти та коні на випадок пожежі, які знаходилися в першій частині міста. З цією ж метою була створена пожежна команда, яка складалась з 2 офіцерів та 30 рядових. Ці люди призначалися зі складу півроти міської поліції [7, с. 317–320].

Для розбудови та благоустрою міста у травні 1842 року було створено будівельний комітет. До складу комітету входили командир 1-го округу військових поселень Київської та Подільської губерній, військовий поліцмейстер, інженерний офіцер, що знаходився при штабі, та бургомістр міської ратуші. Комітет підпорядковувався головному начальнику 5-ти округів. Для облаштування міста комітету надавався допоміжний капітал, що складав 15 тис. рублів сріблом [11, с. 363]. Ці гроші надходили з податку від продажу вина в Умані та зберігались у Київському комерційному банку. Вони використовувались на ремонт вулиць та мостів міста, вимощення міських площ та доріг каменем. Ця реконструкція розпочиналася з головної вулиці [172, с. 268–270]. Кошти з допоміжного капіталу також використовувались у необхідності для надання позик міщанам для нового будівництва та реконструкції вже існуючих будівель.

Позики надавалися під заставу рухомого і нерухомого майна. Будь-які будівничі роботи в місті не могли відбуватися без відома комітету. Нове будівництво чи зміну фасаду можна було зробити лише у тому випадку, якщо план майбутніх робіт був затверджений комітетом та Департаментом військових поселень. Загалом цей орган дбав про архітектурне обличчя міста, підтримання споруд у належному стані [11, с. 363–366].

У 1849 році на місто Умань було поширено правило видачі коштів незаможним жителям міста на спорудження будинків. Так, на цій підставі вдові Богославській було видано 250 руб. сріблом на будівництво житла. Будівельний комітет наглядав за тим, щоб усі кошти були використані за призначенням. Ці кошти надавалися з суми від приросту щорічних процентів капіталу міста. Він становив 16 тис. руб. сріблом, а процент від нього – 640 руб. в рік. Це давало можливість виділяти кошти на допомогу при будівництві для малозабезпечених міщан [100, с. 157–158].

Так, за часів управління Києво-Подільськими військовими поселеннями генерал майора А.І. Траскіна в Умані для покращення загального вигляду міських вулиць та належного санітарного стану міста зносилися єврейські будівлі. Замість них будувалися нові у визначеному порядку та згідно затвердженого плану. За твердженням Бахмутова, місто Умань у ті часи своєю чистотою та красою була зобов'язана саме А.І. Траскіну [134, с. 549].

Жителі Умані виконували постійну податкову повинність. Вона сплачувалася у грошовій формі. Розмір повинності залежав від майна, яким володіли господарі: будинки, крамниці, землі, сади та інше майно, що знаходилося в місті Умані. Також бралось до уваги місце знаходження землі й будівель та прибуток, який вони приносили. Оцінку майна проводила Уманська військова міська поліція з членами міської ратуші. Міщани, які не мали в місті майна, але постійно тут перебували, сплачували по 25% від податкового рубля в казну [5, с. 812]. Священики,

церковнослужителі та чиновники військового відомства, що перебували на службі в місті Умані постійної повинності не виконували.

Збір грошей проводила Уманська військова міська поліція 2 рази на рік: за першу половину року в січні, а за другу – в липні. Ці кошти йшли на утримання військових чинів, що постійно перебували в місті Умані, але не проживали в казармах через їх недостачу. Для цього була створена спеціальна квартирна комісія, яка займалася обліком квартирних коштів. Квартирні гроші виділялися раз на рік, а їх сума залежала від звання військовослужбовця: генералу надавалось 857 руб., генерал-лейтенанту – 571 руб. 43 коп., генерал-майору – 428 руб. 58 коп., полковнику і іншим штаб-офіцерам – 142 руб. 86 коп., ротмістрам і штаб-ротмістрам – 85 руб. 72 коп., поручикам і корнетам – 57 руб. 15 коп. сріблом. Для нижчих чинів квартирні гроші виділялися в сумі по $57\frac{1}{7}$ коп. сріблом у місяць на одну людину. У ці суми входили також кошти на опалення та освітлення [5, с. 811–815].

Військовим поселенням на території Київської та Подільської губерній у 1840 році було передано 262867 десятин придатної для сільськогосподарських робіт землі. Так у 1-му (Уманському) окрузі такої землі було 42715 дес., у 2-му (Маньківському) окрузі – 35600 дес., у 3-му (Ладизинському) – 35036 дес., у 4-му (Меджибіжському) – 30828 дес. і у 5-му Савранському – 56506 дес. У відокремленій ділянці 3-го округу нараховувалось 30306 дес. орної землі, а у відокремленій ділянці 4-го округу – 31876 дес. [12, с. 119] Земельні питання в округах не були вирішені ще до середини 40-х рр. у зв'язку із нестачею необхідних земель для повного забезпечення квартируючих військ. Саме це стало однією з причини перепису в 1842 р. всіх земель військових поселень у Київській та Подільській губерніях [140, с. 2]. Так для забезпечення одного полку і всіх непоселених чинів, що повинні були бути в одному окрузі, необхідно було в кожному окрузі забезпечити муки 5465 (405 т), крупи – 1025 (76 т), вівса

– 22532 четвертей (1670 т), сіна – 172200 (2821 т) та соломи – 34000 пудів (557 т) [12, с. 121].

Кожен округ військових поселень отримав значні земельні ресурси, приблизно 6,5% з яких були непридатні для сільськогосподарських робіт. Як зазначав Є.Ф. фон Бредке, під військові поселення забирали найкращі землі [138, с. 68]. Найбільшим за площею був 5-ий (Савранський) округ, який мав найбільші сільськогосподарські угіддя, а проте за площею лісових насаджень – був на третьому місці. У решти округів, окрім відокремленої волості, кількість придатної сільськогосподарської землі була практично однаковою (див. табл. 2.1). А от у процентному відношенні, найменше непридатної землі було у відокремленій волості, цей показник тут становив 2,9%. Найбільш численні лісові угіддя були в 2-му (Маньківському) та 3-му (Ладизинському) округах. Загалом по округах орні землі займали 82,7% від загальної площі, непридатні – 5,3%, а лісові угіддя – 11,8%.

Таблиця 2.1

**Площа земельних угідь округів військових поселень Київської і
Подільської губерній на 1856 р. [156, с. 1]**

Округ	Землі с/г призначення		Площі під лісовими насадженнями	Всього
	придатні	непридатні		
1-й (Уманський)	53.244	2.469	5.597	61.311
2-й (Маньківський)	52.131	3.340	2.636	58.108
3-й (Ладизинський)	51.692	3.379	11.943	67.007
4-й (Меджибіжський)	53.122	4.584	10.818	68.525
5-й (Савранський)	67.091	4.802	9.746	81.640
Відокремлена волость	15.669	455	1.284	17.409
Всього	292.954	19.024	42.024	354.003

Територія військових поселень Київської і Подільської губерній на 1856 рік вже становила 354, 003 десятин землі [156, с. 1]. За період існування Києво-Подільського військового поселення його площа

збільшилась на 91, 136 дес. Загалом на одне господарство припадало від 10,7 до 15,7 десятин орної землі [312, с. 211].

Перетворення 1840 року не оминули і сферу економіки військових поселень. На цей час тут діяли винокурні, пивоварні, а також поташні, миловарні, шкіряні, кінські, овечі заводи та селекційний завод рогатої худоби, були розвинуті такі галузі як бджільництво, садівництво. Винокурні заводи, млини, крамниці, фруктові сади і право на риболовлю віддавалося з торгів в оренду. Орендатори, що винаймали млини, зобов'язувалися в першу чергу молоти державний і поселенський хліб, отримуючи за послугу не більше 10-ї частини [12, с. 127]. У 1840 році був закритий кінський, поташний, пивоварний, миловарний і шкіряний заводи, як такі, що не приносили прибутків. Їх будівлі були пристосовані для потреб округів. Худоба із заводу була роздана поселянам для покращення породи. 16360 шт. овець із заводів, які були на території Києво-Подільських військових поселень, через малоземелля були переведені в останні 4 округи Новоросійського військового поселення [12, с. 128].

На території військових поселень Київської і Подільської губерній діяло до 1845 року 8 винокурних заводів. Наказом військового міністра від 5 травня 1845 року всі ці заводи були закриті. Із них 4 заводи планувалося пристосувати під різні приміщення для військових потреб. Для цього їх плани були передані в Департамент військових поселень. Решта заводів виявилися непридатними для подальшого використання. У зв'язку із цим їх було розібрано. Весь посуд та облаштування були продані із торгів [110, с. 392].

Селяни, які були переведені в розряд військових поселян, поділялися на “господарів” і “негосподарів”. В свою чергу, “господарі” були 1-го і 2-го розряду: до першого розряду відносилися господарі, які володіли 2 парами волами або з 4 кіньми, 15 десятинами ріллі і 5 десятинами сінокошу; до другого розряду – з одною парою волів або 2 кіньми. До розряду “негосподарів” зачисляли сім'ї, у яких не було худоби. Загальна

кількість господарів 1-го і 2-го розрядів на 1840 рік за “Проект про устрій округів...” становила 8112 чоловік (див. табл. 2.2) [12, с. 122].

Таблиця 2.2

Склад населення округів військових поселень [156, с. 7]

Округ	Господарі		Не господарі	Інваліди	Діти військових поселенців (чол. статі)	Солдатські діти
	1-го розряду	2-го розряду				
1-й (Уманський)	779	938	2.358	79	3.936	177
2-й (Маньківський)	936	936	2.604	97	4.767	161
3-й (Ладизинський)	936	936	3.037	92	5.356	126
4-й (Меджибіжський)	1.195	712	2.727	133	4.626	123
5-й (Савранський)	936	1.112	3.141	59	4.812	70
Відокремлена волость	269	260	721	32	1.100	6
Всього	5.051	4.894	14.558	492	24.608	663

Дана таблиця не відображає повний кількісний склад населення, тому що не наведені дані про чисельність представників духовництва, купців, керівного апарату і т.д. Період існування даного інституту показники змінилися. Усі округи, крім 1-го (Уманського) та 4-го (Меджибіжського), нараховували господарів 1-го розряду 936 чоловік. Чисельність господарів 2-го розряду була такою ж, як і 1-го, лише в 2-му (Маньківському) та 3-му (Ладизинському) округах. У всіх інших ці показники різнилися. Всього населення на 1856 рік, включаючи квартируючі війська, було: чоловічої статті – 61.779, жіночої – 62.397 осіб [156, с. 7].

За етнічною національною ознакою до складу поселень входили українці, поляки, німці та євреї. За віросповіданням більшість військовопоселенців були православними християнами, меншість складали римо-католики, лютерани та іудеї.

Згідно “Положення про державні заготівлі військового міністерства” поселяни повинні були працювати над створенням значних запасів будівельних матеріалів; інструментів, необхідних для робіт; дров для опалення будинків; предметів освітлення; підтримання чистоти в поселеннях і в державних будинках. Вся заготівля поділялася на два види: постійну і випадкову. До постійних належали ті, які здійснювалися на основі попередніх планів, затверджених Департаментом військових поселень. Випадковими називалися ті, що робилися згідно особливих розпоряджень у випадку виникнення потреб [3, с. 349]. У 1846 році в округах Київського та Подільського військового поселення було створено значний запас хліба в зерні і скиртах. Частина цих запасів була передана діючій армії. Військові поселяни молотили, мололи зерно на муку і крупу за власний рахунок [39, с. 417].

Для того, щоб залучити всіх селян до роботи, були створені тимчасові робочі роти. Ці роти формувалися з найбільш бідніших поселян, які до заснування військових поселень були дворовою прислугою при колишніх господарях. Цим самим досягалося ще більшого використання потенціалу українського населення. Ще одним важливим аспектом створення робочих рот було зниження вартості державних заготівель, що були необхідні для будівельних робіт, а також частково і собівартість самих будівель. Загалом становище селян у даних підрозділах не було особливо легким [151, с. 311]. Військові робочі роти входили до складу інженерного відомства. В даній структурі відчувалася певна нестача кваліфікованих майстрів. Саме ці роти повинні були стати своєрідною школою, де звичайні селяни здобували б певні навички з різних ремесел [151, с. 288].

На 1837 рік було затверджено, що до складу роти входило 3 обер-офіцери, 10 унтер-офіцерів, 2 барабанщики, 2 рядових і 2 писарі, а також фельдшер і цирульник [118, с. 168]. У кожному окрузі була одна рота, до якої входило 250 чоловік, а у відокремленій волості ця рота нараховувала лише 77 чол. [156, с. 37]. Зарахування поселян у ці роти проводив

командир зведеного кавалерійського корпусу за згоди інспектора резервної кавалерії. В кожен тимчасову роту перших чотирьох округів виділялось по 100 пар волів, а в 5-ту – 25 пар волів на 80 чоловік [12, с. 123]. Однак цього було недостатньо, тому позитивні власники маєтків 2-ї і 3-ї волості (Саранського) округу повинні були забезпечити потрібну кількість тягової сили. Далі тимчасові роти комплектували з непридатних до військової дії нижчих чинів діючих частин зведеного кавалерійського корпусу, а також з непридатних кантоністів і військових поселян, які з тих чи інших причин не могли бути господарями.

Утримання тимчасових військових рот здійснювалося за рахунок військових поселень. Провіант і фураж забезпечували округи, а оплату – по 1 ½ коп. на добу для людини з позичкового грошового капіталу [12, с. 123]. Передбачалася видача харчів дружинам нижчих чинів і у випадку відпустки їх чоловіків за умови перебування при командах [97, с. 2]. Для кожного представника роти виділялося по 3 дес. землі для власного господарства. Виділялися кошти щорічно з капіталу округів на робочий одяг (по 100 руб. сріблом), на робочий інструмент та утримання інвалідів і калік (до 200 руб. сріблом) [12, с. 124]. Однак виділені кошти були мізерними і не могли забезпечити прожиткового мінімуму. Тому не всі нижчі чини рот отримали стройові мундири. У зв'язку із цим їм було дозволено носити нашивки на робочих куртках (зимових та літніх) [76, с. 761]. В 1844 році у військово-робочих ротах не вистачало кваліфікованих кадрів. Для вирішення цієї проблеми було прийнято рішення, що діти нижчих чинів цих підрозділів з досягненням 14-річного віку не направляються в кантоністи, а залишаються при цих ротах для вивчення різноманітних ремесел. Згодом, двадцятилітніми, вони зараховувались на дійсну службу. Під час навчання та служби діти забезпечувалися провіантом, амуніцією, робочим одягом [105, с. 698–699]. Також було створено у 1843 році корпус інженерів військових поселень. Загалом корпус було поділено на 7 округів. 4-ий округ віддав будівлями,

що знаходилися в Київській, частково в Кам'янець-Подільській губерніях та в 4-му (Меджибіжський) окрузі військових поселень Київської та Подільської губерній. Військові будівлі в 1-му (Уманському), 2-му (Маньківському), 3-му (Ладизинському) та 5-му (Савранському) округах військових поселень входили до складу 6-го округу інженерного корпусу [60, с. 328].

У середині 40-х рр. XIX ст. було зроблено спробу вдосконалити адміністративний устрій, а відповідно й систему управління військових поселень Київської та Подільської губерній. У 1844–45 рр. було розроблено проект розподілу земель в округах. Він не передбачав кардинальних змін, а лише торкався територіального поділу. Київсько-Подільське військове відомство мало складатися з 2 округів. 1-й округ мав займати частину Уманського і Звенигородського повіту Київської губернії, а 2-й округ повинен був знаходитися в Подільській губернії в Гайсинському, Ольгопільському, Летичівському, Проскурівському і Балтському повітах. Округи поселень включали в себе 353990 десятин землі (див. табл. 2.3). В усій Подільській губернії було 3766875 дес. Площа земель, що мала б ввійти до складу 2-го округу становила 217174 дес. У процентному відношенні до загальної кількості площі поселень Подільській губернії було передано близько 5,7 % [147, с. 104].

Таблиця 2.3

Площа земель Київської і Подільської губерній, які повинні були ввійти в округи військових поселень за проектом 1844 р. [159, с. 2]

Округ	Землі с/г призначення		Площі під лісовими насадженнями	Всього
	Придатні	Непридатні		
1-й	119.033	6.261	11.522	136.816
2-й	170.452	12.759	33.962	217.174
Всього	289.485	19.020	45.484	353.990

Характеризуючи показники таблиці, можна стверджувати, що не передбачалось рівномірного розподілу земельних угідь округів у порівнянні із їх розмежуванням в ході створення.

Києво-Подільські військові поселення мали бути розділені на два округи (див. додаток 3). Керівництво округу передбачено було доручити штаб-офіцеру, посада якого називалася начальник округу. При кожному начальнику округу перебував помічник з волосних начальників, який керував волостю. Для письмових справ при окружному начальнику була заснована канцелярія, до складу якої входили писар і його помічник, аудитор, лікар, ветеринар і землемір [159, с. 7]. Керівництво волостю здійснював штаб- або обер-офіцер, який називався волосним начальником. У його розпорядженні була волосна управа. Округи Києво-Подільських військових поселень не мали власних назв, а позначалися і далі номерами: 1-й, 2-й, а волості, відповідно, теж нумерувалися: 1-а, 2-а, 3-я, і т.д. Управління всіх округів і штаб Києво-Подільських поселень розміщувався в місті Умані Київської губернії. Начальник 1-го округу військових поселень був у селі Маньківці, а штаб начальника 2-го округу військових поселень – в місті Ладижині [159, с. 8].

За даним проектом 1-й округ мав би складатися із 7 волостей, до яких входило 3 міста і 35 сіл, в 2-й округ – із 9 волостей, в які було включено 6 міст і 47 сіл [159, с. 9–15]. Цей проект не був досконалим, оскільки дві адміністративні одиниці, які передбачалось створити, надто різнилися б як за площею земельних угідь, так і за кількістю населення. Він також передбачав спрощення структури управління військовими поселеннями в Києво-Подільському військовому відомстві. Але з невідомих нам причин даний новий проект в дію введено не було. Цей принцип територіального поділу був використаний пізніше, проте у дещо зміненому вигляді. Однак Департамент військових поселень неодноразово прагнув зменшити кількість коштів на утримання штаб- і обер-офіцерів з метою економлення коштів [117, с. 68].

На території військових поселень проживали священнослужителі, представники купецького стану, поселяни, солдати, що пішли у відставку,

розквартировані війська та солдатські діти. Чисельність цих прошарків поселенського суспільства відображено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Населення військових поселень
у Києво-Подільській губернії за проектом 1844 р. [159, с. 6].**

Округи	Духовенство		Купці		Поселяни		Відставні нижчі чини		Квартируючі війська		Солдатські діти	Всього	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	чол.	жін.
1-й	221	226	—	—	21349	21641	259	409	2813	270	132	25337	23096
2-й	231	311	95	111	32786	32064	368	454	4020	522	44	40478	36761
Всього	552	537	95	111	54135	53705	627	863	6833	792	176	65815	59857

Аналізуючи таблицю, можна прослідкувати нерівномірність розподілу населення округів. Найвагоміший прошарок становили поселяни, а найменш чисельний – купці.

Важливим показником розвитку військових поселень була демографічна ситуація. Так, на 1839 рік кількість населення округів Києво-Подільських військових поселень становило 111622 осіб. Цей же показник на 1 січня 1845 року був 91693 чол. Причиною такого різкого зменшення чисельності поселян було переселення останніх та виїзд єврейського населення. Загалом на 1845 рік приріст населення становив 0,9 %. За цей рік народилося дітей чоловічої статі 2329, а жіночої – 1389 осіб. У цей же рік померло 2847 поселян. Для оцінки демографічного приросту варто порівняти відповідні показники з іншими військовими поселеннями. Так, в Українських 1–4 округах цей показник становив 1,4; а в тих же 5–8 округах – 1,7. Через 11 років ситуація кардинально не змінилася. Приріст складав 0,8 % за рік. Народилося 3639 дітей загалом, а померло 2795 осіб [312, с. 371–373]. У 1851 році загальна кількість поселян в Київській губернії становила 41612 чоловік. Усього ж населення Київської губернії

нараховувало 1595227 осіб. Відповідний показник у військовому поселенні Подільської губернії – 63403 чол., а по всій губернії – 1514563 особи [295, с. 6–9].

Розвиток округів військових поселень відбувався в умовах практично повної ізоляції їх від інших територій країни. Система мала закритий характер, що зумовлювало деяку корпоративність воєнно-землеробського прошарку населення, представленого воєнними поселенцями. Закритість цього нового державного утворення обумовлювала і специфіку його розвитку у всіх проявах. У кожному окрузі були роти інвалідів, що служили, тимчасові робочі роти, працівники сільського господарства, бджільництва, шовківництва, а також освіти та медицини та ін. Всі вони перебували на власному забезпеченні, а також їм виділялись кошти з капіталу, отриманого від праці військових поселян.

На території військових поселень Київської та Подільської губерній були створені роти військових інвалідів, по одній в кожному окрузі. До особового складу роти входили 3 обер-офіцери, 20 унтер-офіцерів, 215 рядових [12, с. 128]. Їх використовували для наведення правопорядку, також вони вели нагляд за роботою на будівництві, були помічниками при військових лікарнях, вели спостереження за вирубкою лісу, а також за заготівельними роботами. Ці роти також були на утриманні військових поселян. За виконані роботи вони отримували платню і військовий одяг. По всіх округах було створено пожежні команди із числа рот інвалідів, які перебували на службі. Також у кожному селищі було створено військово-поселенську пошту [156, с. 41]. У 1850 р. було прийнято наказ про проведення ремонтних робіт з подальшим утриманням поштового реманенту [26, с. 257]. Таким чином прагнули забезпечити ефективну діяльність поштового зв'язку.

Для підтримання порядку в лісових масивах військових поселень, площею 54000 дес., була організована лісова варта. Зі складу рот інвалідів, що служили, виділялось 5 обер-офіцерів, які виконували обов'язки

окружних лісників, 40 унтер-офіцерів, що були наглядачами [285, с. 37]. Їм же допомагали 300 рядових, які працювали лісниками [12, с. 128]. Керівником був старший лісник, за званням штаб-офіцер. Розподілялися вони по округах відповідно до кількості лісових масивів. Унтер-офіцери та 2/3 рядових були забезпечені кіньми. Коней надавали з числа непридатних для кавалерії. Лісова варта також забезпечувалася продовольством із резервних магазинів [12, с. 128]. Для охорони лісових угідь із Київського арсеналу лісничим було видано карабіни, порох (1/4 фунта (102 грами) для людини) та свинцеві кулі (10 на одного) на рік [66, с. 153]. У зв'язку з нестачею кадрів у лісництвах Департамент військових поселень звернувся за допомогою до лісового інституту. Згодом цей навчальний заклад готував необхідних спеціалістів. Лісничі, яких направляли на службу у поселення, повинні були відслужити тут 10 років [61, с. 282].

Для того, щоб розмістити війська в округах військових поселень Київської та Подільської губерній було зроблено чимало. Першим кроком стало розмежування земель згідно нового розподілу. Наступною дією було облаштування необхідних приміщень та створення річного запасу провіанту та фуражу. Для розміщення військ в округах було зведено і облаштовано приміщення для штабів та обер-офіцерських будинків, по 6 у кожному ескадроні, та для військових шпиталів [12, с. 125–126]. У процесі переходу маєтків військового відомства у поселення тут планувалось розмістити в перших чотирьох округах (Уманському, Маньківському, Ладизинському, Меджибіжському) 4 кавалерійські полки [202, с. 230], в 5-му (Савранському) окрузі – кінно-артилерійську бригаду [189, с. 10].

Протягом місяця з 20 травня по 20 червня 1836 року було розташовано Новомиргородський уланський полк в місті Златополе, а Новоархангельський – в м. Торговиця. Власні військові підрозділи розташовувались поруч зі своїми штабами. Селяни, в період перебування цих військ, були зобов'язані в разі потреби надавати свої підводи для

транспортування хворих до шпиталів та доставки продуктів харчування та фуражу [166, с. 1–9].

У 1837 році в місті Саврань був розміщений Литовський єгерський полк. Одразу ж були виділені кошти для побудови полкового штабу та ремонту будівель в розмірі 2143 руб 80 коп. сріблом. Однак цієї суми було замало для виконання всіх необхідних робіт. За складеним кошторисом потрібно було 4759 руб. 40 коп. [183, с. 1–9]. Для розташування військ використовувались покинуті єврейські будівлі. Солдатів нижчих чинів розквартировували у поселенські будинки. Одночасно у місті Саврань, з 1837 по 1839 рр., перебував Томський піхотний полк, для якого були виділені приміщення лазарету. Ці приміщення були у поганому стані. Однак ремонтні роботи не проводились через брак коштів [183, с. 33].

1 травня 1839 року у міста Торговиця і Златополе прийняли 1-шу бригаду і 7-му піхотну дивізію. Ці військові формування були розподілені таким чином: 5 батальйонів Могилівського піхотного полку разом із штабом знаходилися в місті Торговиці, а 2 батальйони – в місті Златополе Київської губернії. Цей захід мав тимчасовий характер, оскільки ці військові підрозділи повинні були розміщуватися у Новоросійському військовому поселенні. За кошти останнього солдатам надавались паливо та фураж. Києво-Подільські поселення забезпечували лише місце для розташування солдатів нижчих чинів та офіцерського штабу [173, с. 1–9].

Є відомості, що до 1839 року у місті Умані перебувала 3-тя легка кавалерійська дивізія. З 5 вересня цього ж року її було переведено на нове місце дислокації. Головною проблемою стало забезпечення фуражем у дорозі. Так, як у Таращанському та Богославському повітах Київської губернії, через які мали проходити війська, ціна на зерно була значно вищою, ніж передбачалась. Тобто виділених коштів для закупівлі кормів для коней не вистачало [188, с. 1–11].

За задумом військового керівництва в округах Київської та Подільської губерній повинні були розквартируватись 4-а легка

кавалерійська дивізія, одна кінно-артилерійська і дві Донські козачі артилерійські бригади. Ці війська переводились на забезпечення за рахунок праці військових поселян, також їм надавались необхідні приміщення. Розміщення військ в округах було розпочато з 1 січня 1843 року [12, с. 125–126]. У 5 округах Київсько-Подільського військового відомства на 1856 р. було поселено 4 гусарських полки, 4 уланських полки і кінно-артилерійська дивізія. В 1 окрузі був розташований штаб 1-ї кінно-артилерійської дивізії. Крім цих військ 1, 2, 3, і в 4 окрузі розташовано по одному батальйону кантоністів [156, с. 40].

У 1843 році в 5-му (Савранському) окрузі було розташовано дві Донські кінно-артилерійські батареї. До керівного складу цих батарей входили: бригадний командир (полковник чи підполковник), ад'ютант (поручик), скарбник, 3 бригадних писарі. Держава на їх утримання виділяла 1565 руб. 40 коп. сріблом в рік (сюди входили і канцелярські витрати) [20, с. 370]. Також було розміщено 6 кінно-артилерійську бригаду і зведену кінно-артилерійську дивізію. Ці військові підрозділи складали постійний артилерійський резерв військового поселення у Київській та Подільській губерніях [96, с. 294–295].

В Умані за проектом розподілу земель 1844–45 рр. розташовувалися штаби 2-ї легкої кавалерійської дивізії і Смоленського уланського полку [159, с. 8]. Станом на 1 січня 1845 року у військових поселеннях на території Уманського повіту були формування кавалерії чисельністю 1647 чол., Донської кінної артилерії – 484 чол. Також тут перебували відпускні нижчі чини в кількості 199 осіб, відставні чини – 86 чол., кантоністів – 626 [186, с. 15]. Одночасно в місті Умані перебувало 325 представників кавалерії, 235 – внутрішньої охорони, 20 – відпускних нижчих чинів, 103 – відставних та 118 кантоністів. Усіх разом у місті нараховувалось 801 військовий [186, с. 20].

У січні 1848 року у військових поселеннях на території Подільської губернії було розквартировано 4-ту легку кавалерійську дивізію.

Перебуваючи в даній місцевості, ці підрозділи вичерпали запаси резервних магазинів фуражу. З метою покращення ситуації надсилалися прохання до інспектора резервної кавалерії [187, с. 9]. На території Києво-Подільського військового поселення на 1854 рік несли службу 353 генерали, штаб і обер-офіцери, 8161 – військовослужбовець нижніх чинів, 3097 – службовців нижніх чинів військово-робочих батальйонів, 519 – інвалідів, які не служили [312, с. 375].

У 1859 році Летичівський повіт став місцем дислокації Маріупольського гусарського полку. Основною проблемою перебування військових частин на даній території стала відсутність запасів сіна для коней через сильну засуху. Також не було відведено місця для випасу коней. Ця ситуація була вирішена шляхом виділення 2025 руб. сріблом для закупівлі фуражу з 10 червня по 10 липня 1859 року [184, с. 3–12]. Загалом на території всіх військових поселень Російської імперії резервних ескадронів припадало 28 полків легких кавалерійських дивізій [299, с. 270].

Отже, створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях відбулося на завершальному етапі формування поселенської системи в Російській імперії. Вся система управління військовими поселеннями поділялася на головну, окружну, волосну ланки. Кожна з цих структурних одиниць мала чітко визначені обов'язки і права, чітке ієрархічне підпорядкування. Адміністративний поділ та система управління в Київській та Подільській губерніях не була сформована одразу з передачею земель та селян у військове відомство. Це було зумовлено тривалим вирішенням низки земельних питань, пов'язаних із передачею конфіскованих маєтків у військове відомство. Адміністративно-управлінський поділ даного регіону відображав господарську специфіку Правобережної України.

РОЗДІЛ 3

ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ

3.1. Сільськогосподарське виробництво – основа поселенської організації

Правобережжя в першій половині XIX ст. було, в основному, сільськогосподарським краєм із невеликим відсотком промислового потенціалу, основна маса якого знаходилася в руках польської шляхти та єврейського населення. Із переходом Правобережжя до складу Російської імперії з'явилася нагальна потреба змінити таку ситуацію на користь нової влади. Саме польське повстання 1830 р. стало формальним приводом для активних дій в даному напрямку, наслідком яких було значне збільшення частки державних володінь. Розширення територій вимагало і особливої уваги до проблем економіки держави.

Економічний розвиток країни саме сприяє й могутності армії. Виробничий потенціал держави, перш за все, зумовлює ступінь її благоустрою і могутності. Армія є тією споживчою ланкою суспільства, яка залежить від потенціалу держави. А тому утримання та забезпечення цієї армії прямопропорційно залежить від рівня розвитку галузей промисловості і сільського господарства [254, с. 138].

Сільськогосподарська галузь була матеріально-економічною основою поселенської системи. Поселення були у складі допоміжної частини Військового міністерства, їх управління належало Департаменту військових поселень. До обов'язків Міністерства у соціально-економічній сфері належало: облаштування господарських закладів та їх подальша успішна діяльність; робота над вдосконаленням способу обробітку землі, збільшення поголів'я худоби та інших видів господарської діяльності;

розподіл грошових і майнових капіталів, що належать військовим поселенням [148, с. 151–152].

Основною діючою ланкою було господарство поселянина, яке йому надавала держава [284, с. 620]. В особі військових поселян створювався особливий прошарок, що був ізольований від основної маси селянства. Саме на нього було покладено обов'язок забезпечити ефективність всієї нової системи. Перехід державних селян до розряду військових поселян посилював адміністративний нагляд за селом. Це передбачало і значне збільшення повинностей, які вони повинні були виконувати. Проте уряд впроваджував і деякі соціальні гарантії для них. Сюди належали позичковий грошовий капітал, резервні зернові магазини, допомога в разі неврожаю чи загибелі худоби, надання кредитів для господарства на пільгових умовах. Господарі із самого початку створення військових поселень не були власниками землі, яку обробляли. Вони були позбавлені права самостійно розпоряджатись ділянкою і тим більше її продавати. Поселенці звільнялися від державних податків та податку на землю. Невійськовозобов'язані поселенці не брали участі у військових походах і навчаннях, але повинні були годувати свої сім'ї, постояльців, діючих резервістів і постійно брати участь у будівництві, транспортуванні лісу, збиранні сіна для полків, обробітку державних полів для поповнення збіжжам запасних зернових магазинів. Таким чином господарі відривалися від хліборобства, втрачали бажання до ведення господарства, очікували певних змін і не були впевнені у своїй власності. Також на селян покладалося зобов'язання працювати на будівництвах із метою забезпечення військових необхідними приміщеннями.

Попри всі ці обов'язки поселяни повинні були також обробляти вчасно свої наділи і сінокоси (див. табл. 3.1). Ведення ж власного господарства відходило на другий план. А це ніяк не сприяло підвищенню ефективності господарської праці поселенців, що в результаті привело до відмови від такої системи забезпечення армії [241, с. 95].

Таблиця 3.1

Розподіл земель в округах Києво-Подільського військового поселення

(в десятинах) [156, с. 27]

Округ	Площі під будівлями та городами	Загальні землі		Поселянські землі		Резервні землі	Церковні землі	Під лісові угіддя	Пасовища
		орні	сіно-коси	орні	сіно-коси				
1-й	5775	8528	4446	22932	9360	1495	423	31	254
2-й	4458	8528	4446	22932	9360	1678	458	17	251
3-й	4697	8528	4446	22932	9360	947	458	69	254
4-й	4720	8673	4522	23324	9520	1412	632	63	255
5-й	5854	9555	5196	26603	10940	7701	493	64	286
Відокремлена волость	1436	2582	1331	6884	2810	241	191	7	181
Всього	26941	46795	24391	125607	51350	13476	2656	251	1484

Таблиця демонструє весь спектр різновидів сільськогосподарських земель та їх розподіл по округах. Чітко вказано, що частина земель перебувала у церковному використанні та знаходилася в резерві, однак справжнім їх власником була Російська імперія.

Поселянином-господарем ставав той, який мав достатню кількість робочої худоби. Селяни, які мали мало робочої худоби, ставали помічниками господаря. Вони разом здійснювали забезпечення квартируючого війська усім необхідним. Чисельність помічників була переважно такою ж, як і кількість самих господарів. Селяни, які не мали свого господарства, але могли служити в армії, були записані до складу резервних частин. Поселяни-господарі та їх помічники звільнялися від строювої служби, їм не видавалася зброя та військовий одяг. Під час виконання сільськогосподарських робіт селяни могли бути в робочому одязі. Для військових поселян була затверджена єдина форма. Вона

складалася із полукафтана із сірого сукна з пагонами, на яких був номер округу [285, с. 32]. Також до форми належав кашкет з червоною обвідкою, на якому вказували номер волості [303, с. 62].

Основним заняттям поселян було землеробство. Кожний господар 1-го розряду отримував по 15 десятин землі, 2-го розряду – по 7 десятин землі. Земля, яку отримали військові поселяни, була не однакова за родючістю, що впливало значною мірою на економічний потенціал господаря та його господарства. Перед поселянами ставилася вимога вчасно обробляти свої наділи, вносити добрива, здійснювати сівозміни. Найпоширенішою формою удобрення був відпочинок земель або переорювання молодих зернових рослин. Ще однією формою відпочинку землі була організація пасовищ. Сінокоси теж доглядали, їх переорювали через декілька років або один раз на десятиліття [156, с. 7]. Тому, як і через недостачу землі, державні і поселенські поля були розділені за трипільною системою. Щорічно дві частини засівали озимими та ярими культурами. Одну частину відводили під толоку та пар з метою удобрення. Державні і поселенські сінокоси були розділені на ділянки, частину з яких засівали зерновими злаками, а з інших збирали сіно [156, с. 26–27]. Було також дозволено перетворювати лісові угіддя у сінокоси чи рілля у випадку, якщо на 1 дес. лісу було менше, ніж 50 дерев [12, с. 128].

Землеробська праця поселян була вкрай важкою. Поля обробляли плугом, запрягаючи від 2 до 4 волів. Військові поселяни землю для озимих посівів орали влітку, а для ярих – восени, після збирання урожаю. Продукти, які були вирощені на державних полях, йшли на забезпечення військ, що квартирували в окрузі [156, с. 26].

У військових поселеннях було розвинуто і городництво. Вирощену продукцію селяни використовували для власних потреб. Більшість городів були поблизу поселенського будинку. На своїх ділянках вирощували огірки, червоний буряк, моркву, капусту, часник, цибулю та інші сільськогосподарські культури. На державних полях, в основному,

виросли пшеницю, жито, овес, ячмінь, льон. Як твердить К.М. Ячменіхін, після зернових основним продуктом харчування була картопля, яку теж використовували на корм худобі. В середині 30-х рр. цю культуру саджали 98 % всіх поселенських господарств Російської імперії [312, с. 245].

Окрім земель, що належали військовим поселенням, тут були і землі, що перебували у приватній власності. Такі землі знаходилися в 1-му (Уманському) та 3-му (Ладизинському) округах. В 1-му окрузі була дача в селі Кочубеївка, що належала вдові Дворжинській пожиттєво, згідно документу графа Олександра Потоцького від 8 березня 1823 р. Площа дачі складала 17 десятин і 944 сажнів. У 3-му окрузі в м. Ладизин знаходилась земля у володінні дворянина Лотковського згідно документу графа Северина Потоцького від 21 травня 1797 р. і затверджена указом сенату від 15 лютого 1843 р. Площа земель 7 десятин і 840 сажнів. Також в 3-му окрузі в с. Свіпарк були землі в пожиттєвому володінні Саноцького згідно документів, виданих дворянином Еразмом Свентським, від 12 червня 1809 р. і затверджених Сенатом. Їх площа становила 36 десятин і 1479 сажнів. У 3-му (Ладизинському) окрузі при Римо-католицькому костелі в с. Гранів на підставі наказу Сенату від 26 серпня 1841 р. було у володінні 60 десятин землі [156, с. 27–28].

Наявної кількості земель у військових поселеннях не вистачало для вирощування необхідної кількості сільськогосподарської продукції. Також спостерігався процес зниження якості обробітку полів, кількості врожаю, внаслідок чого падала економічна ефективність господарства. Це, в свою чергу, спричинило зменшення доходів поселянина. Тому відбулося зменшення і кількості квартирантів із двох до одного. При цьому спостерігалось збільшення кількості селян-господарів. Щоб забезпечити житлом нових господарів, потрібно було селянам будувати або добудовувати нові хати і знову ділити землю між селянами-господарями.

Селянам-господарям дозволялося самим вибирати свого спадкоємця або того, кому хотіли передати своє господарство. Це робилося з метою збільшення врожаїв у військових поселеннях, поступової ліквідації заборгованості, збільшення капіталів, а також формування серед військових поселенців-господарів прошарку заможних селян, які б підтримували політику царя.

При створенні поселенської системи змінювалася і саме планування сіл. Усі будинки повинні були розташовуватись з обох боків вулиці згідно плану (див. додаток Д, Е). Хати, які були хаотично розміщені, знищувались. Їх жителів переселяли у добудови до будинків, які були розташовані згідно плану [131, с. 171]. Кожний будинок був поділений на дві половини, в яких проживали по одному господареві. Якщо у господаря було два сини і зять, то такий будинок не ділився і належав усій родині [276, с. 163]. Без дозволу начальства навіть не можна було здійснювати добудови чи перебудови споруд [258, с. 28]. Як згадував у своїх записках А.Я. Стороженко, попід лісами та на окраїнах було видно лише комини, які ще не встигли повалити, та занедбані сади. Селяни за вимогою керівництва змушені були білити свої хати, паркани, хліви, комори. При проїзді вищого керівництва кожен господар, його помічник та інші виходили перед своїми будинками і шикувались у шеренгу [130, с. 453–455]. Військові поселенці були обмежені у свободі пересування. Вони не мали права виходити за межі свого поселення без попереднього дозволу військового керівництва [258, с. 28].

У таких важких умовах не кращим було і сімейне життя поселенців. Керівництво втручалось в побутове життя, суспільні, сімейні та шлюбні відносини. Навіть питання шлюбу вирішували командири. Згідно закону поселенці-господарі мали право одружуватися на поселенках. Солдати в цьому питанні були дещо обмежені, оскільки військове начальство вбачало в їх одруженні тягар для армії. Це пояснювалося тим, що одружені нижчі чини в округах не дають ніякої користі а надбавши дітей, просять про

додаткову провізію [289, с. 39]. Серед поселян було поширене явище заборони своїм донькам виходити заміж за солдатів, щоб уникнути долі армійських рабинь. З метою зменшення витрат на утримання вдів нижчих чинів їм було дозволено виходити заміж за селян [31, с. 526]. Якщо ж вони і далі залишалися вдовами, то їх наділяли землею, проте не більше 6 дес. Вони могли її використовувати до часу одруження, а після цього ці землі забирали на користь військового поселення [51, с. 87].

Ще одним болючим питанням військово-поселенської системи було побиття селян. Згідно “Положення про повний склад поселеного пішого полку і його обов’язки” від 19 листопада 1826 року, що поширювалося і на округи кавалерії, заборонялися тілесні покарання [285, с. 31–32]. Військові поселяни не повинні бути покарані до того часу, доки не буде розглянуто справу в окружному комітеті і не буде отримано письмового вироку. Але і надалі селяни тікали із військових поселень. Попри заборону побиття селян тілесні покарання застосовувалися. Керівництво робило спроби покарати осіб, які жорстоко обходилися з поселянами. З’ясуванням їхньої вини та міри покарання займалися військові суди, в деяких випадках навіть після звільнення порушників із посади.

Так, командування 3-го (Ладижинського) округу за жорстоке поводження з поселянами та інші провини передало до суду справу дворянина Пржегодського, вживши заходів для розшуку та доправлення його до м. Єлисаветграду, де повинен був відбутися суд [197, с. 26–27]. Однак на становище поселян цей процес не мав значного впливу. Побиття селян продовжувалося і далі. За словами А.Х. Бенкендорфа, їх карали за будь-яке невиконання наказу. Покарання могло сягати навіть понад 200 різок. Сусідні селяни, бачачи важке становище поселян, говорили: “У нас рай, у них – пекло”. Самі ж поселяни, порівнюючи своє становище з попереднім, скаржилися, що ніде не знаходять захисту та помилування. Якщо б вернувся Потоцький, зразу понесли б його на руках [312, с. 183].

У 50-ті роки XIX ст. відбувався масштабний селянський рух “Київська козаччина”. Пік цього народного руху припадає на літо 1855 року. Він охопив 9 з 12 повітів Київської губернії [260, с. 12–13]. У ході його придушення були використані як кавалерійські, так і піхотні війська, а також був задіяний резервний батальйон та інші підрозділи. Привертає увагу факт відсутності свідчень про участь поселян у цьому русі, що насамперед, було зумовлено жорстким та всеохоплюючим контролем військового керівництва та квартируючих військ за діяльністю населення округів. Це робилося для забезпечення продуктивності сільськогосподарського виробництва у військових поселеннях.

У зв'язку із цим, важливою особливістю ведення поселенського господарства була його плановість. Перелік продукції, що вироблялась поселенцями, та її обсяги визначались державними установами. 7 серпня 1842 року було затверджено “Урочне положення для суспільних державних робіт військових поселян” [289, с. 36]. Робочий день у військовому поселенні із кінця березня і до кінця вересня був досить довгим. Під сигнал горніста вставали і лягали спати. На роботу виходили на світанку, навіть о 5 годині, поверталися із заходом сонця – 22 години вечора – в літній час, а у весняний та осінній періоди він залежав від тривалості сонячного дня. У п'ятницю та суботу переважно працювали з 6 години ранку до 14 години дня. Однак керівництво досить часто порушувало розпорядок, і тому селяни змушені були працювати, як і в інші дні. Сприяв цьому і дозвіл начальства збільшувати розмір робіт (уроків), що теж призводило до збільшення тривалості робочого дня поселян.

Нічим не краща доля була у тих селян, які працювали на поміщиків, що використовували систему “уроків”. Власники маєтків встановлювали такі їх розміри, що одна людина не могла його виконати навіть за тиждень. З понеділка розпочинався вже новий “урок”. У своїх господарствах селяни

змушені були працювати в ночі. Найважче було обробляти панські та свої поля під час сінокосів та жнив [283, с. 131].

Весь робочий день був чітко регламентований. Військові поселяни лягали спати і вставали по команді. Сільські роботи часто виконувалися із запізненням. Також керівництвом було встановлено, що поселянин три дні на тиждень змушений працювати на державу [156, с. 7]. Він повинен виконувати такі роботи: сіяти і жати державний хліб, косити і збирати громадське сіно, перевозити продовольство, паливо, будівельні матеріали, а також працювати на будівництві в округах, ремонтувати дороги та мости, насаджувати лісосмуги вздовж доріг, де не було лісів [123, с. 102]. Решта три дні військові поселяни працювали на свою користь. Все, що вони здобули, займаючись хліборобством, скотарством, торгівлею та ремеслами, складало їх власність [156, с. 7]. Поселяни працювали замість трьох обов'язкових днів подекуди і цілий тиждень на державних роботах. Траплялись випадки примусової роботи і в неділю та свята. Начальник військових поселень Є.Ф. фон Брадке в своєму рапорті начальнику штабу військових поселень дав характеристику поселень станом на 1841 рік. Згідно даного документу господарі 1-го і 2-го розрядів дуже мало мали власної робочої худоби, яка була надзвичайно худою від нестачі кормів. Більша частина поселян не мали жодної корови. Лікарні були необлаштовані, а значна частина будинків поселян була в аварійному стані [285, с. 38–39].

Згідно наказу від 23 квітня 1838 року військові поселяни були зобов'язані надавати свої підводи військовим, що пересувалися територією їх округу, і допомагати при перевезенні військового спорядження в межах свого округу [28, с. 313]. У випадку перевезення військового спорядження на відстань ближче, ніж 300 верств утримання людей та коней відбувалося за рахунок округів. Таким чином досягалася значна економія державних коштів за рахунок поселенської праці [92, с. 255]. Якщо ж перевезення відбувалися за межі округів, то поселяни сплачували податок на рівні з

селянами та міщанами [23, с. 419]. В результаті цього перевізники втрачали велику кількість худоби, що призводило до їх зубожіння та занепаду господарської системи загалом. Ще одним важким тягарем для поселян стала Кримська війна 1853–1856 рр. У цей час, крім триденних робіт на громадських полях, вони повинні були перевозити солдатів, провізію, фураж та ін. [289, с. 65]. Власне Україна і військові поселення на її території стали тилом для армії. Саме в даному регіоні перебувало 16 кавалерійських полків, які налічували 645 тисяч військовослужбовців. З інспекційною поїздкою відвідав імператор Микола I землі військових поселень у вересні 1851 року. Цар побував у Київській і Подільській губерніях. Він оглянув кавалерійські полки, побував на маневрах у Єлисаветграді. Загалом імператор був задоволений побаченням [255, с. 19–20, 56].

Вузька спеціалізація розвитку військово-поселенської системи зумовлювала і певну її обмеженість. Наслідком цього була гостра нестача кваліфікованих кадрів сфери обслуговування. Цей факт з'ясувався під час підготовки до приїзду імператора. З 22 по 25 вересня 1859 року був запланований огляд Олександром II поселень Київської і Подільських губерній. Підготовка до цього огляду розпочалася ще на весні. Найбільшою проблемою в організації майбутнього візиту стала відсутність досвідчених поварів, лакеїв, кучерів, а також столових та кухонних сервізів, білизни та інших побутових речей. Також досить важко було знайти необхідну кількість кваліфікованих кухарів, які б готували для імператора. Серед поселян було знайдено лише двох поварів, третім був особистий кухар начальника 1-го (Уманського) округу.

Для закупівлі необхідних речей було виділено 38 890 руб. 85 коп. Дані кошти надавалися в розпорядження капітана К.В. Граве на купівлю в Києві чи Одесі різних предметів першої необхідності: кухонного посуду, столового начиння, скатертин, білизни та інших припасів [137, с. 2]. Продовж року капітан К.В. Граве на закупівлю найнеобхідніших предметів

використав 20055 руб. 55 коп. сріблом [137, с. 3–5]. У квитанціях, які він подав, були лише загальні суми і не вказувалося, що саме було закуплено і за якою ціною. Про використання решти суми – 18835 руб. 30 коп. теж немає ніяких відомостей. Проте, як засвідчують рапорти начальника 7-ї волості ротмістра фон К.Р. Кіота, начальника 3-ї волості майора М.С. Шевченка та інших начальників 1-го (Уманського) округу, виділених грошей на купівлю всього необхідного не вистачало [215, с. 9–12].

Військове керівництво і саме будь-якими шляхами прагнуло зменшити витрати на підготовку огляду. Підтвердженням цього є лист начальника Південних поселень до начальника Києво-Подільських поселень від 25 березня 1859 року [215, с. 19]. Там йшлося про відмову на доставку риби і дичини кондитером Трембінським, а рекомендувалося самим поселянам її заготовити. Як приклад наводили Харківські і Херсонські поселення, де на це кошти не затрачали. Забезпечити дичиною мали ті волості, в яких було знайдено поселян-мисливців. Так, в 1-му (Уманському) окрузі в 2-й волості забезпечення дичиною брали на себе мисливці с. Бабанка Авраам Кашизерна, Дмитро Цимбал, с. Сушківка Яків Месійчук, с. Степківка Пилип Дим'янчук, 3-й волості – с. Війтівка Еміліан Крочак, Євстахій Товстюк, с. Доброводи Йосиф Березнюк, с. Аполянка Тимофій Осидненко, 7-й волості с. Подібне Антон Шурдукало, с. Молодецьке Ігнат і Тарас Баданюки [215, с. 21–28].

24–25 вересня 1859 року імператор перебував у м. Умань з оглядом 2-ї легкої кавалерійської дивізії. За результатами цього огляду було представлено до нагороди 26 вересня одного унтер-офіцера і 14 рядових солдат [215, с. 129].

Скотарство було другою після землеробства важливою галуззю господарства військових поселян. Вони займалися конярством, вівчарством і розведенням великої рогатої худоби. Головну увагу зосереджували на виведенні кращих порід робочої худоби і коней.

З початком утворення військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях у господарствах не було потрібної кількості робочої та продуктивної худоби. Вище керівництво намагалось виправити таку ситуацію. Однак це вдавалось не завжди. Загалом показник кількості худоби на одне господарство по всьому військовому поселенню даної території був найнижчим у порівнянні з іншими поселеннями. Він становив 0,65 голів на ревізійну особу. В інших округах ситуація була набагато кращою. Скажімо, такий показник у Новоросійському військовому поселенні становив – 1,45 голів [312, с. 250]. Для покращення породи військово-поселенських коней у кожен округ були завезені жеребці бітюгської породи з кінних заводів. Ця порода славилася своєю тяговою силою, спокоєм та здатністю виконувати важку роботу при помірному харчуванні. Вартість коней коливалася в межах від 50 до 85 руб. сріблом за голову. Вік жеребців мав бути не менше 4 і не більше 6 років [18, с. 374].

Згідно правил в кожному волості мали завезти таку кількість жеребців, щоб співвідношення останніх та кобил було 1 до 25. Так загалом було доставлено 58 коней: в 1-й (Уманський) округ – 9, 2-й (Маньківський) округ – 13, 3-й (Ладизинський) округ – 12, 4-й (Меджибіжський) округ – 13, 5-й (Савранський) округ – 9, а у відокремлену волость – 2 жеребців. Це робилося за рахунок коштів позичкового військово-поселенського грошового капіталу. Для догляду та утримання жеребців у кожній волості вибирали трьох доглядачів, а їм допомагали по черзі кілька негосподарів. Цей процес проходив під контролем начальників волостей і окружних командирів [156, с. 33].

До 1840 року у 2-му (Маньківському) окрузі існував кінний завод. Поголів'я його складалось із 9 жеребців, 71 кобили і 121 лошака. Цього ж року він був ліквідований, а придатні для служби коні переведені в округи Новоросійського військового поселення [12, с. 127]. Також для збільшення кількості коней проводилася практика перегону з однієї більш забезпеченої території на другу, менш забезпечену. Підтвердженням є факт перегону

коней з м. Умань та його передмістя у с. Маньківку та с. Соколівку [142, с. 14]. Якщо порівняти показники поголів'я коней з іншими округами кавалерії, то вони були досить високими. Так, на 1857 р. в Новоросійському військовому поселенні кавалерії припадало близько 1541 коней на округ [303, с. 117]. У досліджуваному нами регіоні цей показник становив 2333 шт. (див. табл. 3.2) [156, с. 29]. Це найперше пояснюється тим, що коні тут використовувалися як основна тяглова сила.

Схожа ситуація склалася і з розведенням великої рогатої худоби. На 1837 рік господарі були надзвичайно мало забезпечені худобою. У зв'язку із цим у 1840–1841 рр. було закуплено 7 тис. волів на суму 420 тис. руб. асигнаціями. Але повного забезпечення худобою в цих округах так і не було досягнуто [312, с. 253]. Для покращення породи великої рогатої худоби у кожному окрузі утримували спільних бугаїв кращої української породи. Так, в 1-му (Уманському) окрузі було 5, в 2-му (Маньківському) окрузі – 11, 3-му (Ладизинському) окрузі – 7, 4-му (Меджибіжському) окрузі – 7, 5-му (Савранському) окрузі – 4 і у відокремленій волості 4 бугаї. Всього разом – 38 бугаїв [156, с. 33].

Таблиця 3.2

Поголів'я худоби у господарствах поселян у Київській та Подільській губерніях на 1856 р. [156, с. 29]

Округ	Поголів'я				Всього	До утворення військових поселень
	коней	волів	корів	овець		
1	326	5012	4167	16100	25605	17980
2	1365	4891	7402	24996	38354	13186
3	2566	5779	5968	19186	33499	12907
4	6488	3561	9563	18795	38407	30773
5	874	6353	10147	14674	32048	2485
Відокремлена волесть	48	1574	1393	5401	8416	4212
Всього	11667	27170	38340	99152	176329	81543

Як бачимо, згідно даної таблиці за 19 років існування військових поселень у Київській та Подільській губерніях поголів'я худоби тут значно

зросло. Так в 1-му (Уманському) окрузі коефіцієнт приросту становив 1,42 рази, в 2-му (Маньківському) – 2,9 рази, в 3-му (Ладизинському) – 2,5 рази, 4-му (Меджибіжському) – 1,24 рази, 5-му (Савранському) – 12,8 рази, а у відокремленій волості 1,99 рази. Загалом цей показник на все Києво-Подільське військове поселення становив 2, 16 рази [288, с. 7].

Результати підтверджують думку, що у кожному із регіональних військових поселень спостерігалась тенденція до забезпечення господарства засобами виробництва в максимально можливій кількості, виходячи зі стану ресурсів регіону. Саме ці умови забезпечували рентабельність всієї системи військово-поселенської організації. На думку дослідниці Кандаурової Т.М., добрий рівень господарського розвитку регіону, що ввійшов до складу Київського та Подільського військового поселення, дозволив і тут сформувати міцні поселенські господарства, що стали надійною основою економічної організації нововведеної системи [271, с. 81–82]. Однак, на наш погляд, це не забезпечило очікуваної економічної ефективності в той час, як для селянства, так і самої Російської імперії. Підтвердженням цього є факти наведені К.М. Ячменіхіним при порівнянні основних показників (величини земельних наділів, кількість посівів на одиницю площі, та урожайність) у військових поселеннях на території України. Аналіз, цих даних свідчить, що досліджувані нами округи займали останнє місце серед земельних наділів – 3,83 четв., на противагу 5,53 – в Українських та 4,74 – Новоросійських військових поселень [312, с. 241].

У кожному окрузі, також був створений воловий парк*, в якому перебувало по 100 пар, а у відокремленій волості 1-го (Уманського) округу – 30 пар. Вони використовувалися для перевезення будівельних матеріалів з лісу на будівництво. Утримання худоби вимагало великої кількості кормів на осінньо-зимовий період. Однак недостатня кількість фуражу,

* В даному випадку мається на увазі ферма тяглової худоби.

використання худоби у різноманітних громадських роботах призводило до гибелі тварин [156, с. 37].

Для збільшення доходів поселенського господарства селянам-господарям було дозволено займатися промислами та торгівлею. Життя військових поселенців потребувало обігу товарів, який могла забезпечити лише торгівля. Торгівельна діяльність здійснювалася на підставі “Правил про торгівлю і промисловість військових поселенців” від 1822 року. Це право вони могли отримати зі згоди вищого керівництва. Торгівля була другорядним заняттям і її впровадження не повинно було перешкоджати успішному веденню поселенського господарства. Здебільшого торгували продуктами тваринництва: маслом, салом, м’ясом, молоком, шкірою, вовною, худобою, а також смолою, дьогтем, овочами та фруктами. Це надавало поселенцям-торгівцям певної незалежності і власності. Проте торгівля не забезпечувала постійних прибутків, бо напряду залежала від посівних площ хліба, фуражу, тваринництва, городництва та ін. [278, с. 102].

У 1844 році на окрузі військового поселення Київської і Подільської губерній поширювалося положення Військової ради, яке дозволяло там проживання людей різних прошарків, що займалися торгівлею та промисловістю. Ці люди сплачували за користування землею, будинками та господарськими будівлями. Так, в місті Гранові 3-го (Ладизинського) округу на цих підставах було дозволено залишитися на проживання дворянину Б. Баєру [33, с. 814]. Згідно наказу від 8 грудня 1848 року “Про звільнення військових поселенців пахотних солдат у купецький стан” військовим поселенцям було дозволено переходити у даний прошарок купців. Такий перехід в інший стан міг бути як поодиначі, так і цілими родинами. Для цього необхідно було виконати ряд умов. Військовий поселенець, що бажав перейти в купці, повинен був сплатити в позичковий грошовий капітал свого округу 1500 руб. сріблом. Крім того, ця особа в цей же капітал повинна була сплатити за кожного зі своїх синів. Сума

найперше залежала від віку. Так, за дитину віком від 1 до 5 років, то необхідно було виплатити 70 руб., а від 5 до 10 років – 100 руб., від 10 до 14 років – 150 руб., від 14 до 18 років – 200 руб. За синів, які підлягали рекрутському набору, ціна була досить високою і становила 570 руб. сріблом [108, с. 74–75].

Поселянин, який перейшов у купці, повинен був залишити господарство, яким володів до того. На своє місце він був зобов'язаний поставити господаря, якого обирав із числа своїх родичів, знайомих чи сусідів. Дозвіл на перехід давав інспектор резервної кавалерії. Купці, залишаючись на проживання в округах, підкорялися усім правилам, які стосувалися даного прошарку. Однак надання такого права не забезпечувало бажаних результатів. Оскільки у даних військових поселеннях лише 8 поселян-господарів мали капітал більше 1 тис. рублів. Найбільший торгівельний оббіг тут не перевищував 6,5 тис. руб. станом на 1848 рік [312, с. 274]. Такі важкі умови ведення торгівлі не ставали перешкодою для поповнення даного прошарку. На 1844 рік у Києво-Подільському військовому поселенні було 95 купців [159, с. 6]. А вже на 1854 рік купецький стан налічував 293 особи чоловічої статі [312, с. 376].

Торговці-поселяни продавали найбільше зерна в Одесі. Продаж відбувався на основі укладених контрактів. Однак ці домовленості не завжди виконувалися з різних причин. Прикладом невиконання контракту був випадок із поселянином 1-го (Уманського) округу 3-ї волості Києво-Подільського військового поселення Григорієм Майстренком, який віз зерно в м. Одесу. По дорозі, у місті Криве Озеро Балтського повіту Подільської губернії, він був пограбований поміщиком Яншевським, який запросив потерпілого до свого помістя. В результаті контракт не було виконано і Майстренко зазнав матеріальних збитків на суму 1417 руб. 62 коп. [194, с. 1]. Розгляд цієї справи відбувався під безпосереднім контролем командира 1-го округу військового поселення Київської і Подільської губерній Переясловцова та генерал-губернатора Д.Г. Бібікова

та ін. Це пояснюється тим, що відповідно до сенатського наказу від 14 лютого 1841 року запроваджувалася посада обер-аудитора, який займався судовими та слідчими справами щодо військових поселенців та нижчих чинів [82, с. 121]. Продовженням такої політики став наказ від 17 липня 1847 року, за яким військові поселенці не мали права самі представляти свої інтереси. Даний обов'язок покладался на окружні комітети [78, с. 626]. У результаті судових процесів, які тривали 5 років, суд виніс рішення відшкодувати збитки, що були завдані потерпілому купцеві Г. Майстренку [194, с. 70].

У 1854 році військовим поселенцям було надано право купувати нерухомість за межами округів. Об'єктами купівлі могли бути будинки, незаселені землі, лісові дачі, млини, заводи та інші господарські приміщення. Про свої надбання власники повинні були звітувати в окружний комітет, який обліковував такого роду придбання. Цим майном вони мали право вільно користуватися, продавати та дарувати [195, с. 448].

Військові поселенці, окрім хліборобства та скотарства, займалися також гончарством, виправленням шкір, виготовленням різноманітних знарядь праці, розведенням садів, рибальством у вільний від польових робіт час.

Поряд із вищезгаданими галузями сільського господарства поселенці займалися бджільництвом. У 1840 році цей підрозділ господарства не потребував великих видатків, проте приносив значні прибутки. В цей час ця галузь діяльності отримала новий розвиток. Так було призначено головного наглядача з бджільництва і 100 бджолярів, що були найманими робітниками. Оплата їхньої праці здійснювалась із прибутків цієї галузі. Головному наглядачеві виплачували 200 руб., а робітникам-бджолярам – по 5 руб. сріблом у рік і забезпечували провіантом. Прибуток від цієї галузі був складовою загального капіталу округів військових поселень Київської та Подільської губерній [12, с. 127–128]. Із метою збільшення церковних доходів в 1842 році за розпорядженням інспектора резервної кавалерії

пасіки були реорганізовані в округах у церковні. Тому згідно наказу від 20 жовтня 1844 року посада головного наглядача бджільництва була скасована [111, с. 667]. Спочатку церковні пасіки функціонували як експеримент. Такі пасіки існували протягом 5 років в одній із волостей кожного округу. Коли переконалися у прибутковості цієї справи, то пасіки організували при церквах всіх поселень, без використання державних коштів, лише на добровільні пожертви військових поселенців. Кількість пасік по округах, чисельність вуликів та прибуток від них за час існування військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях відображено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Розвиток бджільництва у військових поселеннях [156, с. 34]

Округ	Кількість пасік	Кількість вуликів	Дохід від пасік з 1842 по 1857 р. сріблом
1	4	302	344 руб. 65 коп.
2	6	332	403 руб. 72 коп.
3	3	160	154 руб 19 коп.
4	4	203	83 руб. 7 коп.
5	8	585	117 руб. 4 коп.
Всього	25	1589	1102 руб. 69 коп.

Порівнюючи дані із вищеподаної таблиці та показники наведені в додатку II, колонці кількість пнів, можна стверджувати, що розвиток бджолярства за час існування військового поселення значно зменшився. Основна причина, на нашу думку, передача цієї справи під управління церкви, зменшення кількості обслуговуючого персоналу, недобросовісне ставлення бджолярів до виконання своїх обов'язків.

Усі ці пасіки обслуговували лише 4 старших бджолярів і 12 бджолярів із числа військових поселенців. На оплату праці бджолярів держава нічого не виділяла. Від продажу меду їм виплачували 161 руб. 50 коп. сріблом на рік

для всіх. Неподалік села Кищенці (2-ий Маньківський округ) серед лісу розташовувалася зразкова пасіка та школа бджолярства [156, с. 34].

У 1843 році за розпорядженням інспектора резервної кавалерії у військових округах почали освоювати новий вид господарської діяльності – розведення тутових дерев. Їх плантації насаджували при будинках пристарілих. Тутові дерева розводили з метою отримання прибутку від шовківництва, і тим самим збільшити кошти на утримання цих будинків. Уже в 1849 році плантації тутових дерев були при всіх військових поселеннях, а також і при школах кантоністів, передбачалося також розведення шовковиці в поселенських господарствах. Восени цього ж року було вироблено перший шовк високої якості. Згодом через Департамент військових поселень замовили партії насіння кращих сортів шовкопрядних черв'яків з Пруссії, Франції, Італії, а також тибетської та китайської порід. Розводили їх в подальшому по всіх округах. Отриманий шовк відзначався відмінною якістю. Для розмотування шовку були створені спеціальні шовкомотальні установки, що знаходилися в м. Умані і м. Меджибожі. Гроші отримані від шовківництва використовувались на облаштування шовкопрядильних виробництв, а згодом склали прибуткову частину капіталу військових поселень. Станом на 1856 рік шовкопрядильна галузь військових поселень дала такий дохід сріблом: 1-й (Уманський) округ – 1344 руб. 11 коп., 2-й (Маньківський) округ – 392 руб. 22 коп., 3-й (Ладизинський) округ – 501 руб. 39 коп., 4-й (Меджибізьський) округ – 350 руб. 11 коп. і 5-й (Савранський) округ – 58 руб. 54 коп. Загалом було отримано дохід на суму 2646 руб. 37 коп. сріблом [156, с. 35]. Отже, бджільництво та шовківництво теж працювали для самозабезпечення військових поселень і давали прибутки.

Ще одним видом діяльності військових поселян було вирощування тютюну. Займатися цією справою почали дещо пізніше, аж в 1850 році. Для початку взяли турецький та американський тютюн. Перша плантація тютюну була закладена в Уманському царському саді, а вже потім в

округах. Було також замовлено насіння найкращих сортів тютюну за сприяння Департаменту військових поселень. Загалом ця галузь дала такий прибуток сріблом: Уманський царський сад 115 руб. 9 коп., 1-й (Уманський) округ – 25 руб. 62 коп., 2-й (Маньківський) округ – 6 руб. 71 коп., 3-й (Ладизинський) округ – 8 руб. 5 коп., 4-й (Меджибіжський) округ – 48 руб. У 5-му (Савранському) окрузі тютюн вирощували, однак не продавали. Загалом було отримано 203 руб. 47 коп. [156, с. 36].

У Києво-Подільських військових поселеннях були облаштовані водяні та вітрові млини. Вони використовувались для переробки зерна. Військові поселяни мали право користуватися цими млинами, але за це вони сплачували десятю частину від обмолоченого хліба. Після продажу цієї муки кошти потрапляли в капітал військових поселень. Найбільш поширеними в округах були водяні млини. Так у 1-му (Уманському) окрузі був 31 такий млин, в 2-му (Маньківському) окрузі – 25, 3-му (Ладизинському) окрузі – 18, 4-му (Меджибіжському) окрузі – 25 і в 5-му (Савранському) окрузі – 15. Вітрові млини були: два у 2-му (Маньківському) окрузі і три у 4-му (Меджибіжському) окрузі [156, с. 37].

Однією з галузей поселенського господарства, якій приділяли особливу увагу у Військовому міністерстві, було лісництво. Воно контролювало правильний розподіл лісів, що були закріплені за військовими поселеннями, їх охорону від неправильного використання та пожеж [148, с. 154].

Солдати, які перебували у військових поселеннях, поселянам не допомагали, не брали участі в сільськогосподарських роботах на відміну від попередніх років. Військові поселяни і далі змушені були годувати, крім своїх постояльців, ще і квартируючі полки, які розташовувалися на цій території.

Окрім забезпечення та утримання квартируючих військ поселяни виконували і рекрутську повинність. Набір у рекрути проводився згідно правил 1834 року “Про рекрутську повинність в округах військового

поселення кавалерії” [93, с. 120]. У цих правилах зазначалося, що в кожному військовому поселенні складалися чергові рекрутські списки сімей. У ці списки вносили всіх чоловіків віком від 18 до 60 років, які могли служити. Від військової служби звільнялися лише каліки: чоловіки без однієї руки чи ноги, незрячі, чи поселяни позбавлені здатності самотійно рухатися. Рекрутські набори проводилися кожного року, починаючи з 15 січня по 15 лютого [93, с. 121]. Згідно з наказом від 30 квітня 1838 року населення м. Умань мало право замість надання рекрутів вносити за них гроші в державну казну. За кожного рекрута сплачували по 4 руб. з ревізійної особи [125, с. 388]. Однак розпорядженням від 5 серпня 1839 року цей привілей було скасовано [101, с. 659].

Певні зміни у рекрутському наборі серед військових поселян відбулися у 1841 році. В дію вступив указ імператора від 11 січня 1841 року, яким було даровано полегшення у виконанні військових повинностей. Так, рекрутські набори з військових поселян проводились не кожного року, а через рік. Селяни повинні були відправляти в рекрути по 8 осіб зі 1000 населення. Перший такий набір із військових поселян відбувся з січня 1843 року, а в 1842 році рекрутських наборів не проводили [27, с. 50]. Весь термін служби для військових поселян тепер становив 20 років. Із тих 20 років вони перебували 15 років на службі у війську, а решта 5 років у безстроковій відпустці із зарахуванням до резервних військ на загальних підставах. По закінченні терміну служби військові поселяни поверталися до своїх родин і зараховувалися до попереднього стану [199, с. 129]. Всіх дітей рекрутів нижчих чинів із військових поселян, що народилися за час їх служби, в кантоністи не зараховували [43, с. 264]. За весь період існування Києво-Подільського військового поселення в його округах було набрано в рекрути 49 141 чол. [156, с. 8]. Для порівняння: кількість рекрутів, що їх набирали щорічно в цілій імперії, налічувала близько 80 тис. осіб щороку з 1835 по 1854 рр. [265, с. 18].

Отже, життя воєнних поселень чітко регламентувалося. Держава та військове командування втручалися в особисте і сімейне життя поселенців. Військово-поселенська система призвела до подвійного закріпачення селянства. Формально звільнені від кріпацтва поселяни були ще сильніше прикріплені до землі, ніж раніше. Основним заняттям військових поселян було землеробство та скотарство. Однак поряд із цим вони займалися й іншими видами діяльності: розведенням коней та волів, бджільництвом, шовківництвом, вирощуванням тютюну та ін. Загалом Києво-Подільське військове поселення за показниками сільськогосподарської та тваринницької продукції було найслабше розвинуте. Це можна пояснити рядом причин:

- ці поселення були створені найпізніше;
- держава не виділяла достатньої кількості необхідних коштів для ефективного їх розвитку;
- поселяни сплачували боргові зобов'язання, які числилися за конфіскованими маєтками;
- використання поселянської робочої худоби на різні перевезення;
- некомпетентне керівництво щодо ведення сільського господарства.

Торгівельна сфера військових поселень переживала такі ж процеси, як і вся економічна система країни. Розвиток та збільшення обсягів товарообороту стримували важкі умови переходу в новий стан та певні обмеження ведення самої торгівлі для поселян. Загалом торгівля в даних поселеннях не відзначалася великими потужностями та мала характер дрібнооптової. Сільське господарство стало основою військово-поселенської системи. Військові поселення були новим економічним інститутом для цього регіону. В межах округів формувалась специфічна економічна система, що мала складну багатоступеневу будову. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселень. Одночасно військово-поселенське

господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання.

3.2. Фінансово-матеріальний устрій у військово-поселенській системі

Розвиток господарської системи поселень був підкріплений формуванням власних фінансових ресурсів. Фінансові потоки військових поселень становили один загальний капітал. Складовими цього капіталу були поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний капітал, артільні кошти нижчих чинів, кошти, які виділяла держава та ін.

На початку формування поселенської системи від конфіскованих маєтків надійшло 511880 руб. сріблом, 1293297 руб. асигнаціями у казну військового відомства. З них 74165 руб. 90 коп. сріблом та 48722 руб. 66 коп. асигнаціями було виділено на утримання апарату економічного управління. На різні господарські потреби було надано 99937 руб. 20 коп. сріблом та 139483 руб. 14 коп. асигнаціями. Сплата земських повинностей становила 25523 руб. 89 коп. сріблом та 124161 руб. 49 коп. асигнаціями, що була частиною загальних коштів. На сплату боргів було витрачено 10280 руб. 81 коп. сріблом та 332103 руб. 85 коп. асигнаціями. Чистий прибуток становив 301972 руб. 58 коп. сріблом та 648825 руб. 9 коп. асигнаціями [203, с. 68].

У кожному окрузі вігшійського поселення існував позичковий грошовий капітал. Обов'язок накопичення позичкового капіталу був покладений на військових поселян. Для цього вони сплачували податки і працювали на користь держави. Цей капітал складався з різноманітних надходжень від сільськогосподарської діяльності та належав військовим поселянам [12, с. 129]. Ще однією статтею надходжень до цього фонду були кошти вилучені від продажу майна втікачів, яке продавали на аукціоні, якщо в утікача не було сім'ї або родичів [91, с. 721].

Гроші з позичкового капіталу використовувалися для всіляких непередбачуваних потреб як особистих, так і громадських. Видавалися вони у формі позики. Особиста позика військовим поселенцям надавалися окружними комітетами за підтвердженням ротних або волосних комітетів про дійсну необхідність у допомозі тому, хто про неї просить, та про здатність його повернути дану позику. Для військових поселенців існувало два види особистих позик із позичкового грошового капіталу: перший – для забезпечення своїх господарських потреб (купівля худоби, оновлення реманенту, купівля солі та інших необхідних домашніх запасів і речей); другий – для збільшення торгових оборотів. Для забезпечення господарських потреб кожний господар мав право отримати кредит із позичкового грошового капіталу 200 руб. без процентів, а при особливих трагічних випадках (пожежа, повінь, падіж худоби, неврожай) ще до 200 руб., але вже з них стягували 5% від суми [149, с. 61–62]. З січня 1845 року кошти на придбання робочих інструментів, на закупівлю коней для непоселених нижчих чинів, на утримання лісових чиновників, на додаткову оплату нижчим чинам тимчасових робочих рот бралися з загального капіталу військових поселень. Це робилося для того, щоб обмежити витрати позичкового грошового капіталу [63, с. 148].

У серпні 1848 року військовим поселенцям-негосподарям було дозволено користуватися позикою з позичкового грошового капіталу на господарські потреби та на розширення торгівлі. Позики військових поселенців для торгових цілей не обмежувалися. Суми визначалися на розсуд окружних комітетів. Право позики для торговельних оборотів надавалося тільки тим, хто мав дозвіл на торгівлю від окружного комітету. Всі позики для торгівлі, не залежно від суми, надавалися зі стягненням 6% [35, с. 517].

Для повернення позичених коштів на господарські потреби військовим поселенцям визначали різні терміни. Кредит до отримання прибутків з власних виробів, надавали на термін 6 місяців. Селянам, що хотіли покращити свої господарські справи, позика надавалася на 1 рік. У

випадку, якщо сума кредиту перевищувала 100 руб., то селянин був змушений погасити її впродовж наступного року. На повернення позик для торгівлі встановлювався термін 4 і навіть 2 місяці. Відстрочки за особистими позиками передбачались для боржника у випадках довготривалої хвороби його або близьких родичів; захворювання робочої худоби або її загибелі; неврожаю на одному з полів; знищення посівів градом або дощами; пожежі, повіні.

Також відстрочки надавали і боржникам, що займалися торгівлею. Передбачали перенесення виплат при поганій реалізації продуктів та невдалій операції через зниження цін. У першому випадку відстрочка надавалася на 6 або 12 місяців, в другому – не більше 6 місяців. Це робилося лише тоді, коли ці кошти не були потрібні на допомогу військовим поселенням для господарських потреб [149, с. 65–67]. Отже, цей капітал повинен був працювати на розвиток сільськогосподарської системи та торгівлі у військових поселеннях.

Для офіцерів військових поселень у кожному окрузі був створений окремий допоміжний капітал. Початкову основу його склала сума, одержана шляхом притримання половини надбавки, яку окрім щорічної платні призначали офіцерам. Надалі примножувало цей капітал надходження сум, що становили 1/3 головного штатного окладу молодших офіцерів, яких переводили в обер-офіцери. Кожен, хто став учасником капіталу, мав право користуватися його допомогою і процентами на відповідну суму [156, с. 30].

У військових поселеннях ще одним видом капіталу були артільні гроші, що належали нижчим чинам. Кошти у випадку втечі солдата переходили в загальну артільну суму. Вони не поверталися навіть у випадку, коли втікача було знайдено. До 1849 року, якщо втікач був одружений, то ці кошти переходили дружині та дітям. А за наказом від 20 листопада цього ж року гроші в будь-якому випадку родичам не

віддавали, вони переходили в економічну суму, якщо вона була наявна в роті, або в загальну артільну суму [89, с. 173].

Ще одним джерелом поповнення фінансів округів були грошові стягнення. Штрафи у військових поселеннях було явищем досить звичним. Так, селяни сплачували штраф за те, що худоба вільно ходила вулицями міст військового відомства. Розмір стягнення становив 5 коп. сріблом за велику рогату худобу та 1 коп. – за дрібну. Накладались також штрафні санкції на поселян за неохайне утримання дворів у місті Умані [22, с. 753–754].

Матеріально-продовольчою базою у військових поселеннях були господарські установи або “речовий капітал”. До нього належали запасні зернові магазини і запаси фуражу. Причиною їх створення стала неможливість господарів повністю забезпечити харчами із власних запасів військовослужбовців та фуражем їх коней. З цієї ж причини запроваджувались також громадські посіви та сінокоси у військових поселеннях [130, с. 460]. Зернові магазини створювались із метою забезпечення належних умов зберігання збіжжя, яке до цього часу було в скиртах на токах у незадовільних умовах. При такому способі зберігання воно псувалося. З 1845 року на поселян покладалися додаткові обов’язки обмолоту, помолу на муку та транспортування його в зернові магазини [40, с. 427–428]. Це ще більше ускладнювало становище поселян і забиало час, необхідний для ведення свого господарства.

Організовуючи запасні магазини керівництво округів прагнуло щорічно забезпечувати харчами нижчих чинів, кантоністів, круглих сиріт, а коней і волів фуражем. Запаси цих магазинів кожного року поповнювались з нового врожаю. Ці резерви у випадку неврожаю повинні були повністю забезпечити продуктами харчування всі квартируючі в окрузі війська. Тоді ж надавали необхідну кількість насіння для засівання державних полів, а також виділяли зерно для допомоги поселянам на харчування їх родин та посіву полів. У кожному запасному магазині

повинні були зберігатись запаси в такій кількості, щоб у разі потреби можна було видати по 2 четверті (148 кг) пшениці та по 2 четверті вівса на кожну особу, що була закріплена за даною установою [312, с. 240].

Корпусні командири здійснювали періодичні перевірки запасів магазинів, бо хотіли забезпечити регулярне надходження зерна, правильний його розподіл та облік наявних залишкових запасів. Про причини перевірки та її результати звітували вищому керівництву [44, с. 600]. Із цих магазинів у 1854 році відправлено для військ діючої армії муки 10000 четвертей (741 т), круп 937 четвертей (69 т), вівса і ячменю 22000 четвертей (1631 т), а загалом 32937 четвертей (2441 т) [156, с. 30].

Крім цих магазинів кожний військовий поселянин був зобов'язаний мати річний запас зерна на власному току. 20 серпня 1848 року були затверджені правила видачі зерна військовим поселянам із резервних зернових магазинів. Військовим поселянам, що втратили весь або частину свого врожаю від граду або сарани, видавалася та кількість зерна, яка потрібна була до нового врожаю на прогодування поселянина і його постояльця та на новий посів. Для того, щоб поселянин отримав зерно із запасів, йому потрібно було подати дані про розміри і причини втрат у комітет округу. Всі дані округів подавали головному начальнику округів. Хліб видавали снопами, щоб поселянин сам міг обмолотити, а соломі, що залишалася, використати для годівлі худоби. Насіння на посіви видавали за умови повернення такої ж кількості з нового врожаю. Зерно, яке видавали на харчування, не повертали. Нагляд за поверненням хліба здійснювало місцеве керівництво [79, с. 518–519].

У 1849 році були затверджені правила посіву та продажу пшениці та льону в кавалерійських округах військового поселення. У поселеннях Київської та Подільської губерній сіяли пшеницю та льон для збільшення прибутку округів. Розміри посівів залежали від можливостей кожного округу і визначалися інспектором резервної кавалерії. Вирощений урожай надходив у запасні магазини, а залишки продавали. Процес продажу зерна

чітко контролювало вище керівництво і звіти із округів подавали інспектору резервної кавалерії, який їх відсилав у Департамент військових поселень [15, с. 162–164]. Збирали врожай пшениці та льону спільними силами всіх військових поселян. Надлишок врожаю продавали на торгах при штабі начальника округів і в окружних комітетах. Так в 1856 році продано зерна в 1-му (Уманському) окрузі на суму 4646 руб. 57 коп., в 2-му (Маньківському) окрузі – 3891 руб. 89 коп., 3-му (Ладизинському) окрузі – 14314 руб. 96 коп., 4-му (Меджибіжському) окрузі – 8961 руб. 20 коп. і в 5-му (Савранському) окрузі – 23386 руб. 68 коп. сріблом. Загалом із військових поселень Київської та Подільської губерній з продажу зерна отримали 55201 руб. 31 коп. сріблом [156, с. 32].

Під постійним контролем Міністерства військових поселень перебувало використання та приріст грошових і майнових капіталів військових поселень, а саме: розподіл зерна із резервних зернових магазинів та запасів фуражу; законність видатків із резервних і допоміжних капіталів та реальні підстави; збільшення грошових капіталів за рахунок використання їх у кредитних установах [148, с. 154]. Поселенська грошова казна поповнювалися надходженнями з різноманітних джерел. Міністерство фінансів виділяло суму за продаж ниток у поселеннях, що входили до складу військових округів. Сюди ж надходили суми з повинностей, які виконували військові поселенці, а також проценти з капіталів, що зберігалися у державних кредитних установах.

Цей загальний капітал використовувався у двох напрямках. Перший напрямок – утримання Департаменту військових поселень, корпусу інженерів, що йому належав, і загалом на утримання і облаштування округів військових поселень. Другим напрямком було утримання квартир для квартируючих військ. Всі видатки здійснювалися за щорічними кошторисами, що їх затверджував імператор [149, с. 48–49]. З 1851 року було значно зменшено видатки округів військових поселень кавалерії. При

цьому скасовували ряд посад, а також зменшували кількість нижчих чинів інвалідів, які служили, тимчасових робочих рот та ін. [102, с. 23].

За період існування військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях була створена певна господарсько-матеріальна база. Доцільно буде охарактеризувати її напередодні ліквідації. В поселеннях 1-ї волості 1-го (Уманського) округу знаходилось 9 державних будівель, 10 економічних приміщень, 29 конфіскованих та покинутих будинків і 712 будинків військових поселян. У 2-ій (Бабанській) волості цього ж округу було 24 державних, 9 економічних будівель, 31 конфісковане приміщення і 547 будинків поселян. У 3-ій (Війтівській) волості 1-го Уманського округу знаходилось 13 державних і 9 економічних будівель, 18 – конфіскованих та 687 будинків військових поселян. Як свідчать статистичні дані, 1-а (Уманська) волость мала найбільшу кількість військово-поселенських будинків – 712 одиниць, у 2-ій (Бабанській) волості найбільше було державних – 24 і конфіскованих приміщень – 31 шт. (див. додаток К) Загалом у 1-му (Уманському) окрузі було 46 державних і 28 економічних будівель, 78 отриманих в результаті конфіскації і 1946 військово-поселенських будинків [156, с. 10–12].

Людські ресурси 1-го (Уманського) округу становили 8871 чоловіків та 8274 жінки. Господарів 1-го розряду нараховувалось 1536, а господарів 2-го розряду – 1846 осіб. Негосподарів було 3870 осіб. В окрузі проживала 491 вдова. Дітей чоловічої статі проживало 3874, а жіночої – 4400. Кантоністів було 129 (9 – старшого віку, 75 – середнього і 45 – молодшого віку). Не поселених нижчих чинів нараховувалось 70 чоловік. Інвалідів, які служили, налічувалось 218, а тих, що не служили – 170 осіб. Особовий склад тимчасової робочої роти становив 225, а тимчасової інженерної роти – 200 працюючих. Не поселених і не стройових нижчих чинів в окрузі було 34. Нижчих чинів кантоністського батальйону нараховувалося 12 чоловік [211, с. 242–243].

У 1-му (Уманському) окрузі найбагатші господарі 1-го розряду у своїх господарствах утримували по 4 коней, 30 волів, 12 корів та іншої худоби та 34 вівці. Господарі 2-го розряду мали по 2 коней, 2 волів, 20 овець, 6 корів та іншої худоби. У звичайних господарів 1-го розряду було по 1 коневі, 6 волів, 6 корів та іншої худоби і 20 овець, а у господарів 2-го розряду – 2 волів, 2 корови та 4 овець. При 1-му (Уманському) окрузі знаходився парк волів, у якому нараховувалося 233 тварини. Загалом в 1-му окрузі було 326 коней, 5003 воли, 4158 корів та іншої худоби і 16100 овець [211, с. 225–229].

Для кращого розуміння ефективності розвитку та діяльності господарської системи військових поселень доцільно буде порівняти вищевказані дані з аналогічними показниками станом на 1836 р. (див. додаток II). У процесі конфіскації робили описи маєтків з рухомим та нерухомим майном. Так на цій території в той час нараховувалося 380 коней, 2075 волів, 2221 корів та іншої худоби, 5866 овець [203, с. 264–274]. Показники кількості поголів'я худоби значно зросли за період функціонування військових поселень. Проте це не стосується чисельності коней.

Фінансова частина ресурсів військових поселень накопичила певні кошти в ході існування військово-поселенської системи в Київській і Подільській губерніях. На кінець першого кварталу 1857 року позичковий грошовий капітал військових поселенців 1-го (Уманського) округу становив 3560 руб. 23 коп. (із врахуванням відокремленої волості) [211, с. 234]. Офіцерський допоміжний капітал 1-го (Уманського) округу на квітень 1857 року налічував 9062 руб. 47 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом та в білетах [211, с. 234]. У 1858 році він дещо збільшився і вже становив 9449 руб. 58 коп. [156, с. 31]. Загальний капітал 1-го (Уманського) округу складався з низки фінансових надходжень, які детально описані у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Кошти, що надходили до загально капіталу округу [211,с. 244]

Найменування	Сума готівкою		Сума в білетах	
	руб.	коп.	руб.	коп.
Загальні доходи	56	85	-	-
На облаштування округу	1810	3 $\frac{3}{4}$	182	29
Позичковий грошовий капітал військових поселенців	2040	58	-	-
Церковний капітал	143	92	-	-
Офіцерський допоміжний капітал	1615	31 $\frac{1}{2}$	5083	99
Кошти не поселених нижчих чинів	409	46 $\frac{3}{4}$	-	-
Гроші роти інвалідів, що служили	743	24	595	-
Кошти тимчасової робочої роти	1308	79	687	55
Артільні гроші кантоністської дивізії	233	1 $\frac{3}{4}$	-	-
Доходи від продажу пшениці	4736	67 $\frac{3}{4}$	-	-
Всього	13098	23 $\frac{1}{2}$	6548	83

Відокремлена волость 1-го (Уманського) округу в усіх звітах виписувалася окремо, але в кінцевому результаті всі її показники заносилися до загальних характеристик цієї військово-адміністративної одиниці. Вона за статистичними даними нічим не поступалася іншим, проте загальна кількість державних будинків тут перевищувала інші показники і становила 25 одиниць, а економічних будівель налічувалось 10, конфіскованих – 22 і поселенських – 573.

Населення відокремленої волості 1-го (Уманського) округу нараховувало 2548 чоловіків та 2529 жінок. Господарі 1-го розряду становили приблизно 1/5 населення і їх було 534 особи, а господарів 2-го розряду – 506 осіб. Негосподарів було 1225. В окрузі проживало 179 овдовілих жінок. Дітей чоловічої статі нараховувалось 991 особи, а жіночої – 1329. Кантоністів було 6 (4 – середнього і 2 – молодшого віку). Кількість непоселених нижчих чинів становила 17 чоловік. Інвалідів, що служили, налічувалось 77 чоловік, а тих, що не служили, – 53 особи. Особовий склад тимчасової роти становив 77, а тимчасової інженерної роти – 70 працюючих. Кількість непоселених і нестройових нижчих чинів

у волості була незначною і налічувала 13 осіб [211, с. 242–243]. У відокремленій волості нараховувалось 48 коней, 1574 воли, 1417 корів та 5401 вівця [211, с. 230]. Прибутки відокремленої волості 1-го (Уманського) округу становили окремий потік зі своїми фінансовими надходженнями (див. табл. 3.5), який входив в загальний капітал округу.

Таблиця 3.5

Загальний капітал відокремленої волості 1-го округу [211, с. 244]

Найменування	Сума готівкою		Сума в білетах	
	руб.	коп.	руб.	коп.
Позичковий грошовий капітал	719	65	800	-
Офіцерський допоміжний капітал	563	20 ¼	1799	97
Артільна сума тимчасової робочої роти	465	45 ½	50	-
Пересильні суми	268	78 ½	120	99 ¾
Штрафні суми за вирубку лісу	7	50	-	-
Завдаткові суми	2	-	-	-
Кошти інженерного відомства	1609	90 ¼	-	-
Всього	3636	49 ½	2770	96 ¾

У 1-й волості 2-го (Маньківського) округу був розташований шпиталь, 84 державних, 108 економічних приміщень, 7 – покинутих і 619 – військово-поселенських будівель. За час існування військових поселень було зведено 14 казарм та 12 допоміжних приміщень [264, с. 101]. У 2-ї (Шаулихській) волості цього ж округу було 18 державних, 62 економічні будівлі, 15 – конфіскованих і 754 – військово-поселенських будинки. В 3-ї (Помойниківській) волості у порівнянні з іншими волостями цього округу було найбільше військово-поселенських будівель – 782, конфіскованих – 22, економічних – 38 і державних – 23 одиниці. Згідно статистичних підрахунків у 2-му (Маньківському) окрузі було 125 державних, 208 економічних, 44 конфіскованих та покинутих і 2455 військово-поселенських будівель. Варто відзначити, що розташування господарських

будівель у даному окрузі не є пропорційним, так в 1-й (Маньківській) волості переважали державні та економічні (див. додаток К).

Станом на березень 1857 року в 2-му (Маньківському) окрузі було по 936 господарів 1-го і 2-го розряду, 1358 – негосподарів, загалом було 43 військових кантоністи (молодшого віку – 7, середнього – 25 і старшого – 11). Також в окрузі була рота інвалідів, особовий склад якої налічував 423 чоловіки, а інвалідів, які не служили – 218, тимчасова робоча рота нараховувала 406 осіб, кантоністська дивізія складалась із 326 службовців. Загалом чоловіче населення нараховувало 16746 осіб, значну частину яких складали негосподарі [211, с. 74]. Найбагатший господар 1-го розряду в 2-му (Шаулихському) окрузі мав: волів 20, коней – 10, корів та іншої худоби – 37, овець – 70 штук. Господар 2-го розряду волів – 4, коней – 2, корів та іншої худоби – 5, овець – 17 шт. В окрузі нараховувалось 1409 коней, 2447 пар волів, корів та іншого худоби – 7038, овець – 24956 [211, с. 68–70].

Позичковий грошовий капітал військових поселян 2-го (Маньківського) округу на березень 1857 року налічував 16629 руб. 93 коп. сріблом. Кошти були розподілені таким чином: 5227 руб. 58 коп. знаходились на зберіганні, 5429 руб. 91 коп. – готівкою, 797 руб. – було надано у позику військовим поселянам, 412 руб. 56 коп. – відведені для купівлі жеребців бітюгської породи, 4762 руб. 87 коп. – надані у позику військовим поселянам відокремленої волості 1-го округу на купівлю волів [211, с. 71]. Загальний капітал округу складав 27202 руб. 93 ½ коп. Складовими частинами були: кошти на облаштування округу, офіцерський допоміжний капітал, позичковий грошовий капітал, кошти непоселених нижчих чинів, роти інвалідів, що служать, чинів робочої роти та ін. Розподіл сум (сріблом) загального капіталу наведено в нижчеподаній таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

**Готівкові суми і банківські білети, що були в державній скарбниці
2-го (Маньківського) округу [211, с. 76]**

Найменування	Готівки сріблом		Сума в банківських білетах			
	руб.	коп.	білетів	на суму капіталу	проценти	
					руб.	коп.
Сума на облаштування округу	21	86 ½	-	-	-	-
Офіцерський допоміжний капітал	2792	28	30109	3000	828	13
			58700	694	236	58
Позичковий грошовий капітал військових поселенців	5429	91 ¼	33213	4000	1227	58
Суми непоселених чинів	200	70	250	60	39	44 ¾
Артільні суми роти інвалідів, що служили	131	32 ½	3202	250	156	-
Кошти чинів робочої роти	180	55 ¾	2378	400	241	53 ½
Артільні гроші чинів кантоністської дивізії	49	8 ¼	-	-	-	-
Церковні кошти	81	47 ½	-	-	-	-
Суми від продажу пшениці	6779	12 ¾	-	-	-	-
Гроші зекономлені кантоністською дивізією	35	71 ¼	-	-	-	-
Суми від продажу меду і воску з пасік	25	45 ¼	3059	84	-	-
Суми від продажі сирцевого шовку	-	-	2581	56 руб. 77 коп.	2	49 ¼
	-	-	4571	100 руб. 39 коп.	-	-
	-	-	5227	99 руб.	-	-
Всього	15727	49	-	8744 руб. 16 коп.	2731	28 ½

На березень 1857 року офіцерський допоміжний капітал 2-го (Маньківського) округу складався з 4758 руб. 23 коп. на зберіганні, 2777 руб. 25 коп. готівкою, коштів, що були надані в позику офіцерам – 450 руб. Всього офіцерський допоміжний капітал даного округу становив 7985 руб. 48 коп. [211, с. 71]. У 1858 році, коли проходив процес ліквідації військово-поселенської системи офіцерський допоміжний капітал у цьому окрузі нараховував 7978 руб. 61 коп. [156, с. 31].

У 1-й волості 3-го (Ладизинського) округу загалом налічувалося 37 державних будівель, 87 – економічних, 42 конфісковані будівлі та 579 військово-поселенських домів. Варто відзначити, що в даній волості був шпиталь. Згідно статистичних підрахунків у 2-й (П'ятківській) волості налічувалося 11 державних будівель, 48 – економічних, 28 – покинутих та 664 – військово-поселенських будинків. За описом до складу 3-ї (Гранівської) волості входили великі села за кількістю військово-поселенських будівель – 1769 господарств, а також державних – 34, економічних – 128 і конфіскованих – 43 (див. додаток К). З вищенаведених фактів бачимо, що до складу 3-го (Ладизинського) округу не входила велика кількість сіл, однак цей округ, за кількістю будівель був одним із найбільших. Це свідчить про добре розвинену господарську інфраструктуру. Підтвердженням цього є кількість державних будівель – 82, економічних – 263, конфіскованих та покинутих – 113 і військово-поселенських – 3012 [156, с. 14–16].

У 3-му (Ладизинському) окрузі було 936 господарів 1-го розряду і стільки ж 2-го розряду. Негосподарів налічувалося 3257 чоловік. Всього жіночого населення в окрузі було 3990 осіб, з них 582 вдови та 185 солдатських дружин. Дітей чоловічої статі було 5234, а жіночої – 6166. Кантоністів було 119. Непоселених нижчих чинів налічувалося 30 осіб. Чисельність роти інвалідів, що служили, становила 185. Інвалідів, які не служили 98, тимчасової робочої роти 224 особи. Кантоністів нижчих чинів – 34, а кантоністський дивізіон нараховував 270 підлітків [211, с. 119].

Найзаможніші в окрузі господарі 1-го розряду мали по 20 волів, 6 коней, господарі 2-го розряду – по 8 волів та 8 коней, негосподарі – по 2 воли і 1 коню. Загалом у господарів 1-го розряду нараховувалося 1398 коней, 3452 воли, 3034 корови та 10794 вівці. У господарів 2-го розряду було 934 коней, 1903 воли, 2009 корів та іншої худоби і 6939 овець. У негосподарів було 292 коней, 454 воли, 591 корова та інша худоба і 1144 вівці. Інваліди, які не служили, володіли 40 кінями, 28 волами, 116

коровами та 296 вівцями. Загалом в окрузі утримували 2664 коней, 5837 волів, 5750 корів та іншої худоби і 19173 вівці. Налічувалося тут і 12 жеребців та 7 бугаїв для покращення породи [211, с. 113–115].

На жаль, не вдалося відшукати характеристику деяких населених пунктів описуваної території на 1836 р. Володіючи показниками більшої частини сіл даного округу, можна підрахувати, що вони володіли 916 кіньми, 2144 волами, 1595 неробочою худобою і 5754 вівцями [203, с. 198–211]. Порівнюючи ці дані із показниками за 1857 рік, можемо стверджувати, що поголів'я худоби в даному окрузі значно збільшилося за період існування військових поселень (див. додаток ІІ).

У 3-му (Ладижинському) окрузі позичковий грошовий капітал становив 22259 руб. 87 $\frac{1}{4}$ коп. та складався з таких частин: 17653 руб. 95 $\frac{1}{4}$ коп. зберігалось у державній казні; 3059 руб. 94 $\frac{1}{4}$ коп. – готівкою; 1517 руб. – у позиці у військових поселенців; 28 руб. 97 $\frac{3}{4}$ коп. були надані для закупівлі жеребців бітюгської породи [211, с. 118]. Офіцерський допоміжний капітал округу формувався із таких складових: 4479 руб. 81 коп., що зберігалися в державній казні; 2380 руб. 6 $\frac{3}{4}$ коп. – готівкою, і 400 руб. – було видано в борг офіцерам. Загальна сума капіталу становила 7260 руб. 41 $\frac{3}{4}$ коп. [211, с. 118]. У 1858 році офіцерський допоміжний капітал в 3-му окрузі сягав 7317 руб. 11 коп. [156, с. 31].

1-а волость 4-го (Меджибіжського) округу відзначалася тим, що в ній було 489 будівель, що належали цивільним. Загалом по волості показники були такими: 61 державна будівля, 34 – економічних, 76 – конфіскованих приміщень і 722 – військово-поселенських. Згідно статистичних підрахунків в 2-й (Бахматівській) волості було 13 державних будівель, 20 – економічних, 29 – конфіскованих та 610 – військово-поселенських. У 3-й (Волосовецькій) волості найбільше було військово-поселенських приміщень – 754, конфіскованих – 33, державних – 14 і економічних – 12 одиниць (див. додаток К) [156, с. 15–17]. Даний округ був добре розвинений у матеріально-господарському плані: 88 – державних, 66 –

економічних, 138 – покинутих та конфіскованих і 2086 будівель військових поселян. Слід зазначити, що до складу цього округу входила більша кількість населених пунктів, проте з меншою чисельністю населення. Особливістю округу було існування єврейської общини в місті Меджибіж [156, с. 15].

Загалом у 4-му (Меджибіжському) окрузі на 1857 рік проживало 10283 осіб чоловічої статті та 10499 – жіночої. З них до 1-го розряду належало 1196 господарів, до 2-го розряду – 715 осіб, до числа негосподарів – 2887 чоловік, 4482 дітей військових поселян чоловічої статті. Непоселених нижчих чинів – 29. Кількість інвалідів, які служили, – 172 чоловіки, а інвалідів, що не служили – 137. До тимчасової робочої роти входило 183 особи. Військових кантоністів – 136, кантоністської кавалерійської дивізії – 301 зобов'язаний [211, с. 109–110].

Загальна кількість робочої худоби, що була у окрузі на 1857 рік, становила 3536 волів, 6467 коней, 9450 корів та іншої худоби, 18115 овець. Ці ж показники за 1836 рік: волів – 2439 шт., коней – 1770 шт., неробочої худоби – 2195 шт. і овець – 3899 шт. [203, с. 206] За час існування системи поголів'я худоби в даному окрузі зросло приблизно в 4 рази, за винятком кількості волів, приріст яких був незначним. Найзаможніші господарі 1-го розряду мали 18 коней, 14 волів, 25 корів та іншої худоби і 76 овець, а в господарів 2-го розряду налічувалося 6 коней, 5 волів, 11 корів та іншої худоби, 24 вівці. Загалом у всіх господарів 1-го розряду було 4324 коней, 2194 воли, 5283 – корови та іншої худоби і 11000 овець, а у господарів 2-го розряду 1492 коней, 1006 волів, 2354 корови та іншої худоби, 3608 овець; у негосподарів – 600 коней, 320 волів, 1475 корів і 2800 овець. У господарствах інвалідів був 51 кінь, 16 волів, 251 корова і 436 овець. У поселених нижчих чинів – 87 корів і 271 вівця. В даному окрузі був і державний воловий парк, де було 150 волів [211, с. 95–101].

Позичковий грошовий капітал військових поселян 4-го (Меджибіжського) округу визначався сумою 52 755 руб. 28 коп. Загальний

капітал цього округу складався з великої кількості фінансових потоків, був значно більший у порівнянні з іншими округами і становив 45793 руб. сріблом. Офіцерський допоміжний капітал даного округу становив 8518 руб. 21 ½ коп. [211, с. 104]. У 1858 році він налічував 8532 руб. 71 коп. (сріблом та в білетах) [156, с. 31]. У таблиці 3.7. відображено всі складові частини фінансових надходжень до бюджету 4-го (Меджибіжського) округу.

Таблиця 3.7

Кошти 4-го округу готівкою, білетах кредитних установ
[211, с. 107–108]

Найменування доходів	Сума готівкою		Сума в білетах	
	руб.	коп.	руб.	коп.
Загальні видатки	176	79 ½	-	-
Кошти на утримання і облаштування округу	7687	52 ¼	-	-
Офіцерський допоміжний капітал	3097	57 ¾	3828	-
Позичковий грошовий капітал військових поселенців	3766	98	16500	-
Артільні суми непоселених нижчих чинів	135	3 ¼	214	10
Артільні суми нижчих чинів роти інвалідів, що служили	413	55 ¼	860	-
Артільні суми нижчих чинів тимчасової робочої роти	589	22 ¾	1050	-
Артільні і власні кошти нижчих чинів і кантоністської дивізії	36	2 ½	200	-
Кошти від продажу шовку	7	48 ¾	187	92
Заставні кошти з оброчних статей	812	25 ¾	-	-
Сума на комісарську оплату	184	27 ½	-	-
Артільна сума нижчих чинів округу	32	3	-	-
Артільна сума кантоністської дивізії	5	66 ½	-	-
Штрафні гроші	5	16 ½		
Кошти від церковного бджільництва	46	16 ¼	60	-
Прогонні кошти на поштових коней	241	25 ½	-	-
Кошти інженерного відомства	1349	25	48	21
Пересилочні суми	683	74 ¼	-	-
Кошти, що належать полковнику Ганну, майорам Кременецькому і Потаповичу	-	-	833	91 ¼
Кошти, що належать нижчим чинам	-	-	300	-
Малолітнім військовим поселенцям	-	-	2439	87
Всього	19270	¾	26522	1 ¼

Специфічною ознакою 1-ї волості 5-го (Савранського) округу Києво-Подільського військового поселення було те, що в м. Саврань були будівлі, що належали цивільним особам – 154 одиниці. У даній волості розміщувалося 70 державних, 43 економічних будівель, конфіскованих у попередніх власників – 46 і військово-поселенських приміщень – 689. За статистичними показниками в 2-й (Бандурівській) волості було 29 – державних та економічних приміщень, 23 – покинутих та конфіскованих і 891 – військово-поселенських (див. додаток К). Загалом до 3-ї (Тридубівської) волості показники були такими: державних споруд налічувалося 19, а економічних 13, покинутих – 9 і військово-поселенських – 914 одиниць станом на 1857 р. [156, с. 17–19].

Загалом за статистичними даними до 5-го (Савранського) округу входило 118 державних, 85 економічних, 78 від попередніх власників і 2494 військово-поселенських будівель. До складу волостей входили різні за кількістю будівель поселення [156, с. 17–19].

У волостях даного округу серед нижчих чинів було 3 старших вахмістри, 12 молодших вахмістрів, 3 квартирмейстри, 8 писарів окружного комітету, 6 писарів волосного комітету і 22 єфрейтори. До роти інвалідів, що служили, входило 20 унтер-офіцерів і 189 рядових. До складу тимчасової робочої роти належало 20 унтер-офіцерів та 211 рядових. До військових поселення належали 926 господарів 1-го розряду, 1176 – 2-го розряду, 3229 негосподарів, 59 інвалідів, які не служили, жінки вищевказаних поселенців 4167, дітей чоловічої статі – 4740, дітей жіночої статі – 5303, кантоністів при батьках – 66, кантоністів, що перебували на вихованні військових поселенців – 3, кантоністів артилерійської бригади – 18, інвалідів – 11 і кантоністів – 271. Загалом у 5-му (Савранському) окрузі Києво-Подільських військових поселень проживало 20463 особи [211, с. 90].

Найзаможніші в цьому окрузі господарі 1-го розряду у своїх господарствах тримали від 10 до 12 пари волів, до 8 коней. Господарі 2-го

розряду мали від 4 до 6 пар волів і до 4 коней. Інші господарі цього ж округу 1-го розряду мали, в середньому, по 2 пари, а 2-го розряду – по 1 парі волів і таку ж кількість коней. У державному воловому парку наховувалось 198 волів. Загалом 926 господарів 1-го розряду у своїх господарствах мали 530 коней, 4030 волів, корів та іншої худоби налічувалось 5799, овець – 8920 одиниць. У 1176 господарів 2-го розряду цього округу наховувалось 251 коней, 2115 волів, 1877 корів та іншої худоби, 2993 вівці. У 3229 негосподарів було 104 коней, 135 волів, 1530 корів і 2481 овець. Інваліди, які не служили, володіли лише 13 кіньми [211, с. 80–84].

Позичковий грошовий капітал військових поселен 5-го (Саранського) округу був незначним. Свідченням цього є відсутність сум на зберіганні в державній казні. Цей капітал з 946 руб. 59 $\frac{1}{2}$ коп. готівкою та 45 руб., що знаходилися у позиції у поселен. Отже, позичковий грошовий капітал цього округу становив 991 руб. 59 $\frac{1}{2}$ коп. [211, с. 87]. Загальний капітал округу на 1-й квартал становив 7012 руб. 12 коп. [211, с. 89].

Офіцерський допоміжний капітал досліджуваного округу станом на березень 1857 року становив 7597 руб. 94 $\frac{1}{2}$ коп. і складався з наступних складових: 4358 руб. 84 $\frac{1}{4}$ коп. – сума, яка зберігалася в державній казні; 2939 руб. 10 $\frac{1}{4}$ коп. готівкою; 300 руб. у позиції для офіцерів [211, с. 87]. На 1858 рік цей капітал складав – 5616 руб. 26 коп. Офіцерський допоміжний капітал загалом у Києво-Подільському військовому поселенні становив 43513 руб. 44 коп. сріблом [156, с. 31].

Додатковими вливаннями у бюджет 5-го (Савранського) округу були кошти від продажу пшениці, свічок, меду, воску, шовку та ін. (див табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Складові частини загального капіталу 5-го округу [211, с. 89]

Найменування	Суми у казні		Суми готівкою		Разом	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
Загальних доходів	-	-	78	67	78	67
На облаштування округу	-	-	233	22 ½	233	22 ½
Артільних коштів непоселених нижчих чинів	224	17 ½	82	84 ½	307	5
Роти інвалідів, що служили	947	68	208	46 ½	1156	14 ½
Тимчасової робочої роти	1588	80	125	36	1714	16
З продажу свічок	-	-	66	22	66	22
Кошти від продажу пшениці за 1850–57 рр.	-	-	3028	31 ½	3028	31 ½
Прогонних грошей	-	-	3	20	3	20
Суми за проданий віск і мед	116	65 ¾	14	52 ½	131	18 ¼
Пересилочні суми	-	-	250	16	250	16
Суми за продажу шовку	43	80	-	-	43	80
Всього	2921	11 ¼	4091	1½	7012	12 ¾

Військові поселення в Київській та Подільській губерніях були неоднаковими, як за кількістю господарських будівель, так і, відповідно, за кількістю жителів. Найбільше військово-поселенських будівель було в 3-му (Ладизинському), а найменше – 1-му (Уманському) окрузі. На 4-й (Меджибіжський) округ припадала найбільша кількість споруд, які були конфісковані або викуплені від попередніх власників – 138. У 2-му (Маньківському) окрузі було найбільше державних, а в 3-му (Ладизинському) – економічних будівель. Загалом в усіх округах військових поселень даного регіону було 484 державних, 660 економічних, 473 від попередніх власників та 12266 військово-поселенських будинків [156, с. 10–19].

Отже, Києво-Подільське військове поселення, як і всі інші, повинно було працювати на покращення рівня сільськогосподарського виробництва. Більш досконалі методи ведення господарства спочатку давали кращі результати. Однак вони не могли знівелювати таких явищ, як плановість, адміністративний метод управління, незацікавленість поселян у покращенні результату своєї праці. Не покращували дану ситуацію і численні повинності та обов'язки, що були покладені на селян: перевезення лісу, зерна, фуражу, боєприпасів, армійського спорядження та ін. Керівництво всіляко старалося створити належні умови для ефективного ведення господарства. Для покращення породи поселенської худоби закуповувалися племінні особини. Запроваджувалися нові додаткові види діяльності: бджільництво, шовківництво, вирощування тютюну. Для збільшення загальних державних капіталів було дозволено поселянам на певних умовах займатися торгівлею. Проте в рамках військових поселень та при обмеженій специфіці товарного виробництва цей вид діяльності не давав у казну очікуваних прибутків. Тому землеробство та скотарство і надалі залишалося основними видами діяльності у поселенській системі. Такий широкий спектр господарських занять призводив до браку часу для якісного виконання всіх цих робіт. У результаті чого і спостерігається низька ефективність та занепад поселенських господарств загалом.

Із початку створення даної системи велику увагу приділяли створенню грошових масивів для забезпечення квартируючої армії, поселенських господарств та управлінського апарату. Основними видами накопичення були: поселенський позичковий капітал, офіцерський допоміжний та артільні кошти нижчих чинів. Ці фінансові ресурси доповнювалися значними матеріальними резервами. Мова йде про господарські і негосподарські будівлі, запаси зерна, фуражу та ін. Ці грошові та матеріальні фонди використовувалися для підвищення ефективності господарства поселенців, а також надання допомоги їм у разі

неврожаю, природної стихії, загибелі худоби та ін. Накопичення та використання цих резервів відбувалося під пильним наглядом вищого керівництва округів.

В економічному плані господарство військових поселень не могло розвиватись та функціонувати ізольовано. Воно переживало такі ж самі процеси як і економіка країни загалом. В останнє десятиліття свого існування економічна сфера військових поселень переживала кризу, яка була зумовлена стагнацією самої імперії. Ситуацію погіршували часті неврожаї, епідемії та масова загибель худоби. Останньою краплею була Кримська війна, яка значною мірою підірвала сили поселенського господарства загалом.

РОЗДІЛ 4

ОСВІТА, МЕДИЧНА СФЕРА, ЦЕРКВА

Офіційна влада приділяла увагу також питанню освіти дітей військових поселенців. Це робили не з метою поширення освіти серед населення, а для підготовки та забезпечення майбутніх військових резервів. Діти поселенців дошкільного віку перебували при батьках у військових поселеннях. Після досягнення потрібного віку їх переводили в особливі школи, в яких юнаки вивчали військові та цивільні дисципліни. Після завершення навчання юнаки поповнювали ряди поки ще нечисельного прошарку спеціалістів: фельдшерів, лісників, топографів, майстрів різних спеціальностей. Усі школи, які були у військових поселеннях на території Київської та Подільської губерній, а також новостворені навчальні заклади, з 1842 року переходили у відання Департаменту військових поселень [81, с. 283].

Із запровадженням військових поселень на території Київської та Подільської губерній створювалися кантоністські школи, як ті, що існували вже в інших військових поселеннях. Слово “кантоніст” у перекладі з французької означає – “хлопці, що готуються до військової служби”, а в німецькій мові так називали військовозобов’язаних. У Російській імперії так називали солдатських синів, які теж були військовозобов’язані. Це були малолітні сини нижчих військових чинів, які складали окремий прошарок тогочасної поселенської громади. З дня свого народження ці діти належали військовому відомству і, з огляду на походження, зобов’язані відбувати військову службу.

Кантоністські школи запровадив Петро I у 1721 році. У 1805 році за імператора Олександра I солдатських дітей стали називати кантоністами. Наступним кроком у розвитку кантоністських шкіл став 1826 рік. З 3 грудня цього ж року військово-сирітські відділи були перейменовані у

роти чисельністю 250 осіб у кожній. Відповідно дві роти формували півбатальйон, а батальйон, в свою чергу, складався з чотирьох рот. Кантоністів навчали військової майстерності та різноманітних ремесел [291, с. 3–10].

Спочатку кантоністами вважали синів нижчих чинів, а згодом до них зараховували і солдатських дітей згідно з розпорядженням Департаменту військових поселень. З 1840 року до кантоністів зараховували і дітей відставних нижчих чинів, що володіли власними будинками в округах військових поселень. Зараховування відбувалося в тому випадку, якщо діти були народжені під час служби їхнього батька [90, с. 326]. У 1849 році до кантоністів були зачислені діти нижчих чинів, що поступили на службу з маєтків конфіскованих у польських повстанців Київської та Подільської губерній [29, с. 718]. Також до кантоністів долучали дітей циганів, євреїв. Останні всіляко прагнули врятувати своїх дітей від такої долі. Нерідко вони вдавалися до різних хитрощів, і навіть до каліцтва (відрізання пальців на руці) [133, с. 165]. Діти євреїв, які ставали кантоністами та зреклися своєї віри, досягали значних успіхів у військовій службі.

Хлопчиків з 14 років забирали на 25 років служби. Спочатку всі вони навчалися грамоти, потім більш здібні – артилерії і фортифікації; менш здібні – столярному, ковальському та чоботарському ремеслу. Після досягнення повноліття найздібніших залишали в школах ще на три роки, а решту призначали на службу до війська. Подальше навчання кантоністів відповідало вимогам їх майбутнього призначення. Обов'язок Військового міністерства щодо кантоністів полягав у правильному розподілі їх на службу [156, с. 23]. Служба розпочиналася з досягненням ними повноліття. Солдатські діти з досягненням 20-ти річного віку направлялися у визначені корпуси. Підлітків з Подільської губернії направляли в місто Єлисаветград до штабу 2-го резервного кавалерійського корпусу для подальшого розподілу [124, с. 56].

Кантоністи розподілялися на три групи. Наймолодшою віковою групою вважалися діти до 10 років. До середнього віку належали хлопці від 10 до 14 років, а до старшого – підлітки з 14 до 18 років [249, с. 39]. Діти військових поселенців проживали зі своїми батьками до 14 років [6, с. 875]. Це одночасно забезпечувало додаткову робочу силу у поселенських господарствах [275, с. 77]. Була поширена практика направлення кантоністів на навчання до інших військових поселень. Так, наприклад, діти нижчих чинів із Вознесенська були направлені в кантоністський дивізіон, що розташовувався в селі Бабанка Києво-Подільського військового поселення. Майбутні кантоністи покидали своїх батьків (військовослужбовців нижчих чинів) у віці 8 років, у більшості випадків назавжди [133, с. 153]. Не важко уявити собі розпач 8-ми літньої дитини, яку силоміць солдати забирали з рідного дому. Горе батьків не було меншим, проте вони розуміли безвихідь даної ситуації. Солдатських дітей могли приймати в кантоністи з 7 років, у випадку якщо батьки чи родичі не бажали їх виховувати [115, с. 37].

Діти молодшого віку більшу частину свого часу перебували в казармах під наглядом старших кантоністів віком 12–15 років. Перед ними ставили завдання фізичного і морального виховання підопічних. Також вони повинні були дбати про належний зовнішній вигляд молодших. Проте, здебільшого, ці обов'язки були лише декларативними. Частину молодших кантоністів поселенці повинні були забезпечувати харчами. Знову ж таки не можна говорити про добре ставлення поселенців до чужих дітей. Переважно кантоністи жили впроголодь, зазнаючи і фізичних знущань. Щоденний раціон складався, здебільшого, з черствого хліба і води. Таке напівголодне існування змушувало кантоністів красти харчі як у поселенців, так і на різних ярмарках [133, с. 154–158]. Умови проживання цих дітей можна прирівняти до спартанських. Такій ситуації сприяла політика поселенського керівництва та й вищого військового начальства.

Рівень освіти молодших кантоністів був також незадовільний. 750 дітей навчав лише 1 учитель. Проте йому допомагало 10 солдатів, які за найменшу провину карали вихованців різками [133, с. 163]. Рівень освіченості самих вчителів був досить низьким. За таких умов досягти позитивних результатів було практично неможливо. Процес навчання проводився у формі задавання і перевірки уроків. Пояснювали лише арифметику. Всі інші науки учні засвоювали практично самостійно. Найбільш важчим було покарання за незнання 10 заповідей Божих і таблички множення. Учня змушували стояти на колінах з піднятими вгору руками перед дошкою, де були написані заповіді та таблиця множення, протягом уроку.

Дітей, які перебували на вихованні у нижчих чинів, і яким виповнювалось 14 років у період із 1 травня по 1 серпня, направляли у батальйони. Утримання на них уже не видавалося з 1 травня цього ж року. Юнаки, яким виповнилось 14 років після 1 серпня і до 1 травня наступного року, перебували і далі при батьках. Забезпечення їх провіантом тривало до початку набору в батальйони [115, с. 37]. З 10 жовтня 1841 року списки повнолітніх солдатських дітей подавали від командирів гарнізонів безпосередньо до Департаменту військових поселень, щоб зменшити час передачі цих документів з інстанції в інстанцію [36, с. 843].

За царювання Миколи I кількість закладів, що давали освіту кантоністам, зменшилась. У них на той час навчалось близько 1/10 від загальної кількості дітей шкільного віку [311, с. 171]. Перед цими навчальними закладами ставили завдання підготувати добре навчених і вірних престолу солдат.

Відповідно до імператорського положення від 8 серпня 1836 року у військових поселеннях Київської і Подільської губерній з метою комплектування полків унтер-офіцерами були створено ескадрони кантоністів по одному для кожного полку [156, с. 23]. Правила щодо складу ескадронів, порядку їх формування, утримання, обмундирування та

озброєння, освіти та призначення на службу були спільними для всіх ескадронів, що були в Українському, Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях [116, с. 845–846]. До складу ескадрону входило 120 осіб віком від 14 років [156, с. 23].

9 березня 1840 року було наказано розмістити з 1843 року полки однієї легкої кавалерійської дивізії в округах Києво-Подільського військового поселення. З метою забезпечення цього військового формування унтер-офіцерами сформувати ескадрони кантоністів для укомплектування дивізії, по одному ескадрону для кожного полку [291, с. 13]. Ці ескадрони формувалися за прикладом аналогічних утворень в Українському та Новоросійськом військових поселень. На них поширювалися всі законодавчі акти, що були затверджені до цього та визначали порядок їх формування, утримання, обмундирування та озброєння, освіти та призначення на службу [106, с. 75]. У 1842 році було створено ескадрони кантоністів у перших чотирьох округах по 2 в кожному. Їх офіційна назва – “Ескадрони кантоністів військового поселення Київської та Подільської губерній”. Ці ескадрони комплектувалися солдатськими дітьми, що перебували на вихованні у військових поселян. Офіцери цих ескадронів зачислялися до кавалерії, а унтер-офіцери – до штатів ескадронів. Кантоністи цих ескадронів мали ту ж саму форму, що й інші [49, с. 379].

При кожному з цих ескадронів створювалися школи. В цих школах кантоністів навчали Закону Божого, російської граматики, азів арифметики, чистописання, малювання і креслення. Всі учні поділялися на класи і розряди: словесний та арифметичний. У кожному розряді було 8 класів. Перехід учня з одного класу в наступний залежав від його успішності. Заняття розпочиналося о 9 годині ранку і тривало до 12-ї години. Цей навчальний час розподілявся таким чином: 15 хв. тривала перекличка, одну годину займалися математикою, наступних 45 хв. – письмом, після цього 45 хв. тренувалися в читанні, на завершення – 15 хв.

молитви. Взимку навчання відбувалося щоденно, а в літку – 2 рази на тиждень [310, с. 154].

Крім того учні вивчали і військові дисципліни. До цих занять залучались тільки придатні до стройової служби кантоністи старшого віку. Їх також навчали їздити верхи у кінному строю. Кантоністи освоювали кравецьке, чоботарське, столярне, ковальське, малярське та зброярське ремесла. Всі ці ремесла вивчали із врахуванням місцевих потреб і особливостей. У ході навчання учні засвоювали весь виробничий процес, а не окремі операції обраного ремесла. Свої вироби вони мали право продавати. Стимулом для заохочення до кращого навчання була нагорода зразкових кантоністів, яка бралася з коштів від продажу їх виробів. Усі кантоністи одержували харчі з резервних зернових магазинів. Держава також виділяла кошти на їх утримання: 28.5 коп. сріблом в місяць від провізійного відомства [156, с. 23].

Усі кантоністи старшого віку проживали в казармах. Якщо кантоніст із різних причин не надавався до військової служби, його направляли вивчати різноманітні ремесла і надавали таке ж забезпечення, як і всім [98, с. 275]. У 1843 році кантоністам було дозволено переходити до лісового відомства [62, с. 89–90]. Це було зроблено з метою збільшення кількості лісничих у військових поселеннях. Кантоністським ескадронам було дозволено не мати ніяких номерів на гудзиках, а носити звичайні, гладкі [59, с. 17]. При переведенні кантоністів на посаду вчителя чи інваліда в закладах, де вони навчалися, їм залишався одяг, який вони носили в процесі навчання [64, с. 310].

Згодом, 20 листопада 1844 року 4 кантоністські ескадрони перевели в дивізіони. З них сформували 1 батарею, яка отримала назву “кінно-артилерійська кантоністська батарея Київського і Подільського військового поселення”. Однак до повного складу батареї – 686 осіб у даних округах не вистачало кантоністів віком від 12 до 17 років [86, с. 777]. У зв’язку з цим було наказано сформувати склад цієї батареї

порівну із Київських і Смоленських батальйонів військових кантоністів. Останні були відправлені у 1845 році з настанням тепла. Дивізії і батареї залишились у юрисдикції окружного керівництва. Нагляд за сформованими батареями здійснювали командири полків і батарей, що квартирували у Київському і Подільському військових поселеннях [153, с. 263]. У 1850 році було видано наказ, згідно з яким скасовувалося відправлення солдатських дітей з Київського та Смоленського батальйонів військових кантоністів з подальшим направленням у аналогічні заклади Києво-Подільського військового поселення [67, с. 122].

Для облаштування та придбання необхідних навчальних засобів 4 кантоністським ескадронам та одній батареї було виділено додатково 250 руб. сріблом для кожного ескадрону і батареї, а для всіх ця сума становила – 1250 руб. сріблом із капіталу Києво-Подільського військового поселення [86, с. 778]. Кантоністам цієї батареї було дозволено носити герби у вигляді гармат, складених хрестоподібно без номера, на касках і гудзиках мундирів та мідні лускоподібні еполети, які теж були без номера [25, с. 179].

На 1854 рік у військових поселеннях у школах кантоністів навчалося 480 осіб. У наступному році з 25 лютого припинялося відправлення солдатських дітей на навчання у кантоністські заклади. При цьому їх позбавляли забезпечення провізією, а сиріт – допомоги, що їм надавалася [87, с. 182].

Одним із різновидів кантоністського навчання були школи плавання. Їхнє заснування було затверджене імператором 3 березня 1849 року. Вони створювались при кожному ескадроні з метою навчати кантоністів плавати. Практичні заняття проводились на річках і водоймах, що були зручні для плавання. Навчання на практиці тривало з 1 травня до 1 вересня. У цей період заняття з плавання були щоденними без врахування особливостей погоди. При освоєнні навиків плавання використовували канат. Однак траплялися випадки загибелі кантоністів під час навчання. У

звітах про таких писали, що вони загинули через власну необережність [133, с. 160]. Взимку кантоністи навчалися прийомам плавання в казармах за розробленою методикою та плакатами. На утримання цих шкіл щорічно виділялося по 29 руб. 57 коп. сріблом для кожного кантоністського дивізіону. Рівень засвоєння кантоністами вміння триматися на воді відображено в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Кількість учнів шкіл плавання станом на 1856 р. [156, с. 25]

В округах	Розряди				Всього
	1		2	3	
	Добре плавають	Ті, що закріплюють прийоми	Ті, що плавають з кордою	Ті, що вчаться на ставках	
1	81	94	54	21	250
2	77	76	46	31	230
3	107	79	30	9	225
4	88	115	37	—	240
5	—	—	—	—	—
Всього	353	364	167	61	945

Ці школи створювалися найперше для покращення фізичного здоров'я кантоністів, навчання їх різних прийомів плавання, основ рятування та надання допомоги потопельникам. Практично $\frac{3}{4}$ від загальної кількості кантоністів, що перебували та навчалися в ескадронах, пройшли курс навчання в школах плавання. Проте методика навчання була не досить гуманною.

На території військових поселень Київської і Подільської губерній були створені берейторські школи. При кожному кантоністському ескадроні із 1852 року діяла одна така школа. В цій школі навчалися лише кантоністи. В кожену школу вибирали лише 10 здібних учнів. Вони здобували знання та навички об'їжджування верхових коней, а також їх

підковування. За час існування військових поселень у берейторських школах завершило навчання 103 учні. Така мала їх кількість пояснюється найперше високими вимогами до фізичної підготовки кантоністів. Визначальним у відборі учнів були їх ріст та вага. Ці школи утримували без усякої будь-якої допомоги з боку держави [156, с. 24–25].

Загальна кількість кантоністів протягом 30–50-х рр. XIX ст. залишалася майже однаковою і становила в різні часи 30–35% від загальної кількості особового складу. Так, наприклад, в 1830 році в кантоністських закладах навчалося 22425 учнів – це близько 31%, а в 1850 році даний показник становив 33% – 40750 дітей шкільного віку [311, 172]. Протягом існування військових поселень на території Київської та Подільської губерній кантоністську школу закінчило 1270 чоловік [156, с. 24]. Існувала можливість повернення дітей із кантоністів. Вони могли залишити навчання у випадку смерті їхнього батька (загинув у бою або під час несення служби) відповідно до наказу від 21 листопада 1836 року [122, с. 912–913]. Згідно з наказом №10725 матері-вдові дозволялось повернути із кантоністів одного зі своїх законних синів за власним вибором [143, с. 6]. На кантоністів до 14 років, що були при матерях чи інших родичах, у випадку перебування батька в поході, виділявся провіант [95, с. 594].

Рівень добробуту кантоністів неодноразово перевіряло вище керівництво. Для підлітків такі перевірки, певним чином, були святами. Зазвичай, за 10 днів до очікуваного приїзду, кантоністам видавали нову чисту білизну, надавали належного зовнішнього вигляду та покращували раціон харчування [133, с. 168]. Так, у 1856 році Олександр II у рамках подорожі на південь Росії відвідав декілька кантоністських батальйонів [134, с. 564].

26 серпня 1856 року імператор Олександр II видав Маніфест про скасування інституту кантоністів. 25 грудня 1856 року було оголошено указ Сенату про припинення обов'язкового прийому в кантоністи солдатських дітей [266, с. 98–99]. За цим указом було дозволено батькам,

родичам чи опікунам забрати дітей, що навчалися в кантоністських школах. В результаті через рік загальна кількість кантоністів становило 1/3 від попередньої.

У наступному році продовжився процес розформування кантоністських ескадронів та батарей. Так, юнаки, що досягли 18-річного віку і старші, згідно з наказом військового міністра від 25 серпня 1857 року направлялися на службу в армійську кавалерію, піхоту, артилерію та у внутрішню охорону. Всі інші, хто за станом здоров'я був непридатним до несення служби, освоювали різноманітні ремесла. Кантоністів до 18 років, здатних до навчання, переводили в найближчі до їх розташування батальйони: Київські та Воронежські. Тут вони могли завершити свою військову освіту. Інших направляли продовжувати навчання для здобуття ремісничої професії. Офіцерів із кантоністських ескадронів та батарей переводили на вакансії в ті військові підрозділи, з яких вони були переведені сюди, або в ті, в яких вони виявили бажання служити [112, с. 734].

У 1858 році ескадрони були повністю ліквідовані [291, с. 18]. В ході цього процесу влада практично не потурбувалася про долю колишніх кантоністів, хоча у виданих законах читаємо зовсім інше. Найважче в даній ситуації було наймолодшим колишнім кантоністам, особливо сиротам. За спогадами Бахмутова, значна частина знайшла притулок на підприємствах у великих фабрикантів. Згодом, опанувавши професію, вони ставали підмайстрами. Кантоністи старшого віку, придатні до військової служби, зазвичай ішли на військову службу замість дітей із заможних родин. За це вони отримували немалі кошти [134, с. 574]. Нижчі чини зі скасованих ескадронів були направлені в 3-тю легку кавалерійську дивізію, що знаходилась у Курській губернії [206, с. 203].

Також уряд розробив спеціальну програму, згідно з якою передбачалась підготовка нижчих чинів та унтер-офіцерів у військових поселеннях. Відповідно до цього відбувався розвиток початкової та

середньо-спеціальної освіти в округах. Обов'язкове початкове навчання запроваджувалося і для дітей військових поселенців та нижчих чинів. З цією метою створювалася система шкіл та навчальних ескадронів. Кадри необхідні для підготовки майбутніх військових, готували у спеціально створеному військово-учительському інституті. Однак ці заклади не могли забезпечити необхідну кількість кваліфікованих вчителів. Тому в усіх військових поселеннях була гостра потреба у цих спеціалістах [275, с. 73].

Як відзначали іноземні дослідники, позитивним моментом організації військово-поселенської системи було виховання і навчання молоді та реалізація здобутих знань та навиків на практиці. Здобуття освіти розпочиналося із початкового навчання. Загалом, та зокрема в навчанні, використовувався принцип політехнічності, тобто загальне навчання поєднувалося з військовим, а також із заняттями працею та вивченням основ аграрної справи [275, с. 74–76].

У всіх поселеннях, де були церкви, створювалися невеликі сільські школи. Проте в процесі запровадження військово-поселенської системи проводилося укрупнення населених пунктів. У результаті чого значна кількість церков була ліквідована. Прямим наслідком цього було скорочення кількості сільських шкіл. У цих закладах священики навчали дітей Закону Божого, а читання, письму та азів арифметики – грамотні військові поселенці і нижчі чини роти інвалідів, які служили. В цих школах навчалися сироти з дітей військових поселенців та діти колишніх військових нижчих чинів, що залишилися на службі в округах. Ці школи були на утриманні поселенців, а з державного забезпечення ніяких коштів не отримували [156, с. 19]. Однак діяльність цих закладів не забезпечила високого рівня освіченості підлітків, оскільки усе викладання проводилось російською мовою, а основна маса населення була україномовною.

За розпорядженням інспектора резервної кавалерії від 1843 року були засновані хори при окружних і волосних штабах. У цих хорах займалися обдаровані діти військових поселенців, інвалідів, колишніх

солдатів нижчих чинів, що проживали в округах. Дітей навчали правильному церковному співу регенти з хору співаків штабу інспектора резервної кавалерії. Ці хори теж не перебували на утриманні держави, а фінансувалися з коштів поселян. Окрім цього, згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії в 1850 році були створені школи правильного церковного співу в усіх кантоністських ескадронах і в усіх поселеннях, де були церкви. В цих школах навчалися діти, які мали природний дар до співу. Навчання проводили священики. Школи теж перебували на утриманні прихожан церкви [156, с. 19].

З метою підготовки досвідчених наставників садівництва в округах військових поселень кавалерії в 1849 році за наказом інспектора резервної кавалерії при Уманському царському саду була створена школа садівників. У цій школі постійно навчалось 25 осіб, що не надавались до військової служби з київських батальйонів кантоністів. Крім них, дане ремесло тут освоювали ще діти інвалідів, які обслуговували сад. Після закінчення курсу навчання вихованців зараховували в роту інвалідів, що служили, і призначали садівниками в округи військових поселень [157, с. 19–20].

Ще одним видом освітніх закладів поселенської системи були фельдшерські школи. Вони створювались на підставі імператорських постанов від 18 і 31 липня 1829 року [156, с. 20]. У 1838 році було затверджено положення про фельдшерські школи в досліджуваних округах Київської та Подільської губерній. З цим документом передбачалось заснування шкіл при військових лікарнях кожного округу Києво-Подільського поселення. Такими заходами тодішня влада прагнула досягнути збільшення кількості фельдшерів та аптекарських учнів, які були вкрай необхідні у військово-медичному відомстві. Розв'язуючи цю проблему Департаменти медичний та військових поселень діяли за спільною згодою, особливо у питанні, що стосувалося визначення терміну навчання учнів. У фельдшерських школах здобували ази фаху кантоністи не молодші 14 і не старші 16 років. До учнів ставились такі вимоги: вміння

читати і писати по-російськи, мати здорову тілобудову і достатні розумові здібності [8, с. 299–300]. У ці школи вибирали дітей військових поселенців негосподарів, переважно з найбідніших родин [9, с. 198].

У кожній школі навчались 20 кантоністів. Тут готували майбутніх фельдшерів та аптекарських учнів для війська. $\frac{2}{3}$ від загальної кількості учнів зараховували до фельдшерів, а $\frac{1}{3}$ – аптекарських учнів. З 1850 року у фельдшерських школах кожного округу щорічно навчалось по 6 учнів, яких вибирали з дітей військових поселенців [156, с. 20]. У березні 1846 року була встановлена платня для фельдшерських учнів у розмірі 12 руб. асигнаціями або 3 руб. 45 коп. сріблом на рік [38, с. 335]. При військових шпиталях проходили навчання та стажування здібні кантоністи. При кожному з цих закладів перебувало 4 таких учні [47, с. 841].

Перелік навчальних дисциплін майбутніх медиків був доволі широкий. Учні-фельдшери вивчали закон Божий, коротку історію, читання та чистописання російською і латинською мовами, граматику російську і латинську, основи анатомії. Вивчали курс хірургії, який включав знання про накладання пов'язок, видалення зубів, вправлення вивихів, надання допомоги при переломах, а також ознайомлення з хірургічними інструментами, приготуванням хірургічних пов'язок і правильним їх накладанням. Здобували знання як правильно надавати першу допомогу при опіках і обмороженнях. Учні фельдшерських шкіл здобували базові знання з фармацевтики, щоб згодом змогли виготовити ліки, вивчали правила догляду за хворими. Здобували знання та вміння з курсу фармакології та рецептури [8, с. 300–301]. Також всі учні освоювали основи костоправства [152, с. 118].

Усі ці курси читалися протягом трьох років. На першому році навчання вивчали загальні дисципліни: закон Божий, коротку історію, читання, чистописання та основи анатомії. В другому класі проходили курси анатомії, хірургії, фармацевтики, фармакології, рецептури, надання першої допомоги, костоправного мистецтва і догляду за хворими.

Навчання третього року складалося із двох частин. У першій частині учням викладали ті ж предмети, що і в другому класі; в другій частині повторювали пройдений матеріал з курсу хірургії. У вільний час учні здобували практичні знання, доглядаючи за хворими в лікарнях та працюючи в аптеках [8, с. 301].

Уся відповідальність за організацію та навчальний процес покладалася на головного лікаря окружного шпиталю. Він відповідав за успіхи учнів у навчанні, забезпечував їм для цього необхідні умови. Безпосереднім керівником та наглядачем учнів був один із найдосвідченіших старших фельдшерів [9, с. 199]. Викладачами, здебільшого, були священики та досвідчені ординатори. Старший лікар був одночасно викладачем та інспектором школи [152, с. 118]. Перевірка знань учнів відбувалася кожні чотири місяці в присутності дивізійного лікаря, окружного командира і головного лікаря. Про результати цієї перевірки звітували інспектору резервної кавалерії і Медичному департаменту військового міністерства [9, с. 199].

В кінці кожного навчального року проводили екзамен, який приймали головний лікар шпиталю та інші лікарі [152, с. 118]. Від результату екзамену залежала подальша доля учня. У разі успішного складання іспиту, його переводили в наступний клас. Якщо оцінка була задовільна за весь курс навчання учня направляли на службу в званні фельдшера. Учні, які не витримали екзамену, поверталися у попередній статус.

Після завершення навчання вихованці отримували кваліфікацію фельдшера. Дане звання ділилося на три розряди: старші, молодші фельдшери та аптекарські учні. Оплата праці старших фельдшерів та аптекарських учнів визначалася по 120 руб. на рік, а молодшим – 90 руб. [152, с. 118]. Кантоністів за розпорядженням Медичного департаменту направляли у війська та лікарні, а дітей військових поселень – у свої округи і поселення. Фельдшерські учні під час навчання могли проживати в

казармах, що були при шпиталях або по квартирах, залежно від обставин. Кошти для забезпечення фельдшерських шкіл виділяла держава. Харчі для вихованців надавали із резервних зернових магазинів. Із позичкового грошового капіталу військових поселенців на кожного учня виділялось 1,5 коп. сріблом на добу. Кожна школа з цього капіталу отримувала по 8 руб. 46 коп. сріблом на навчальне приладдя [156, с. 21].

У таблиці 4.2 показано динаміку набору фельдшерських учнів протягом періоду існування Києво-Подільського військового поселення.

Таблиця 4.2

Кількісний склад учнів фельдшерських шкіл з 1837–1856 рр. [156, с. 21]

Округ		Поступило учнів	Завершило навчання	Померли, або відраховані	К-сть учнів на 1856 р.
1	з кантоністів	71	33	18	20
	з військових поселенців	20	8	4	8
2	з кантоністів	50	23	7	20
	з військових поселенців	13	5	2	6
3	з кантоністів	38	14	4	20
	з військових поселенців	16	6	4	6
4	з кантоністів	78	35	23	20
	з військових поселенців	16	5	5	6
5	з кантоністів	52	15	17	20
	з військових поселенців	13	6	1	6
Всього		367	150	85	132

Із вищеподаної таблиці видно, що загальна кількість представників даної спеціальності не була значною у порівнянні із загальною чисельністю населення округів. Згідно з цими даними можна стверджувати, що насамперед влада Російської імперії, прагнула забезпечити медичними працівниками армію. Меншу увагу приділяли розвитку медичної сфери у самих поселеннях.

Форма для фельдшерських учнів, як із кантоністів, так і з дітей військових поселян, була однаковою. При відправці на службу їх забезпечували повним фельдшерським набором та формою. Ремонт медичних інструментів здійснювався за рахунок позичкового грошового капіталу. Фельдшери, які відправлялися у поселення, зараховувалися до класу військових поселян негосподарів. Вони звільнялися від громадських робіт і рекрутських повинностей, отримували провіант із громадських запасів. Проте вівся чіткий контроль за виконанням фельдшерами своїх обов'язків. Медиків, котрі недобросовісно ставилися до виконання своїх обов'язків, віддавали у рекрути, а на їх місце присилали заміну [9, с. 199–200]. Можна зробити висновок, що загальна кількість фельдшерів, які здобули освіту в ці роки, не могла забезпечити належного медичного обслуговування для всіх поселян та військових.

Керівництво, дбаючи про майбутній резерв своїх військ, намагалось створити певні умови для покращення показника народжуваності дітей. Виходячи з того, що основна маса поселян проживала у сільській місцевості і не мала належного акушерського обслуговування, потрібно було покращити дану ситуацію. В 30-х рр. XIX ст. Київська та Подільська губернія обслуговувалися 12 представниками даної справи у кожній [252, с. 52]. 15 липня 1845 року згідно “Положення про училища для навчання повитух для надання швидкої допомоги при пологах дружинам військових поселян” було засновано в м. Умані при штабі начальника п'яти округів військових поселень Київської та Подільської губерній училище повивальної справи [152, с. 119]. У цьому училищі навчалися вдови і дівчата віком від 18 до 40 років. Кожна волость направляла по 2 учениці. Вибирали їх за здібностями, фізичними якостями та власним бажанням. Так, в перший рік створення училища тут навчалось 32 учениці [13, с. 524]. Безпосередній нагляд за поведінкою та заняттями учениць здійснювала окружна повивальна бабка, яка також відповідала за їх навчання. Вона помічницю завжди вибирала собі одну з найкращих учениць. Якщо

учениці не дотримувалися дисципліни або не відповідали моральним вимогам, вони могли бути відраховані та відіслані в місця свого проживання. Навчали їх головні окружні лікарі та повивальні бабки, що здобули освіту в державних закладах. Їх призначав корпусний штаб-лікар [150 с. 128].

Викладання навчальних предметів розподілялися між лікарем та акушеркою на розсуд корпусного штаб-лікаря. Для викладання в училищі могли бути запрошені лікарі з інших шпиталів та округів, які були більш досвідчені та володіли більшими знаннями. Повивальна бабка вела журнал з оцінками учениць. Оцінювалися не тільки знання, але і поведінка. Навчання поділялось на теоретичний та практичний курси [156, с. 21]. Теоретичні ази здобували протягом двох місяців у словесній формі. Це було зумовлено неграмотністю учениць. Лікар складав короткий конспект курсу, який учениці мали вивчити напам'ять. Із навчальних матеріалів у наявності був лише фантом (макет людського тіла в натуральну величину). На закупівлю фантома було виділено 60 руб. сріблом із позичкового грошового капіталу. Протягом курсу учениці вивчали короткий курс анатомії жінки, ознаки і перебіг вагітності, процес пологів, відомості про повивальні інструменти, поняття про правильні і неправильні пологи, про хвороби і засоби їх лікування. Після проходження теоретичного курсу учениці здавали екзамен. Його приймав дивізійний лікар [13, с. 525–526]. Після екзамену їх направляли на практику.

Практичні заняття не обмежувалися в часі, а визначалися кількістю пологів – не менше 10-ти, при яких учениці повинні були бути присутніми [152, с. 119]. Це відбувалося при штабі їхніх округів під наглядом окружних повальних бабок. Учениці допомагали їм при пологах і доглядали за породіллями та новонародженими. Практичний курс теж завершувався іспитом. Екзамен з практичних навиків дивізійний лікар проводив під час свого огляду шпиталів. Разом з ним екзамен приймали також головний лікар, окружна повивальна бабка в присутності окружного

командира. Учениці, які здали екзамен, отримували свідоцтво про дозвіл надавати повивальну допомогу в поселеннях свого округу. Список учениць, які отримали свідоцтво, подавалися корпусному штаб-лікарю [13, с. 526].

Утримання майбутніх акушерок здійснювалося із резервних запасів військових поселень. Звідти вони отримували продукти харчування. Також виділялось по 1,5 коп. сріблом на добу на кожну ученицю з позичкового грошового капіталу поселян [156, с. 21]. Була передбачена допомога для найбільш вразливих учениць. Їм виділяли по 3 руб. сріблом для кожної на придбання одягу. Вже працюючи повитухами, вони отримували харчі зі спільних магазинів на рівні з вдовами і малозабезпеченими, звільнялися від громадських робіт, а їх будинки – від постояльців. Також за свою роботу вони мали право отримувати від поселян винагороду. Повивальна бабка не мала права змінити місця проживання в межах свого поселення, не повідомивши про це у волосний комітет. Коли вона йшла у відставку, їй надавалося право отримання пенсії [56, с. 65]. Підготовка повитух була досить ґрунтовною.

Як свідчать джерела, кожне поселення мало свою повитуху, а в окремих селах – їх було двоє. Протягом всього існування Києво-Подільського військового поселення з п'яти округів повивальну справу освоїли 188 учениць [156, с. 22]. Через 20 років після ліквідації військових поселень у Київській та Подільській губерніях працювало по 36 повитух [252, с. 55]. Тому не зрозумілим стає факт, куди поділися ці учениці. Ймовірно вище подані дані є складовою частиною “оди” військово-поселенської системи, або ж ці колишні поселенські повивальні бабки продовжували займатися своєю діяльністю, але вже неофіційно.

Для надання допомоги поселянам при лікуванні худоби в 1840 році були засновані ветеринарські школи. В них навчалися діти військових поселян, по 6 із кожного округу. Учням давали щорічно на утримання і обмундирування по 6 руб. 80 коп. сріблом на кожного: платня становила

2 руб. 10 коп., кошти на обмундирування – 4 руб., на ремонт інструментів – 70 коп. [48, с. 502]. Ці кошти виділяли із позичкового грошового військово-поселенського капіталу. А також надавали продукти харчування із резервних зернових магазинів. Вихованців цих шкіл після завершення навчання і досягнення повноліття переводилися до розряду господарів. Вони у разі необхідності займалися лікуванням худоби. За період від створення до 1856 року цю школу закінчило всього 23 особи із п'яти округів [156, с. 22].

Окрім вищеперерахованих навчальних закладів при штабі начальника 5-ти округів у м.Умань була створена школа топографістів. Таким чином керівництво прагнуло зекономити державні кошти, оскільки складання карт місцевостей округів потребувало низки спеціалістів. Тому було вирішено набрати здібних дітей із числа поселян та навчити даної справи. За весь період навчання лише 4 учні освоїли фах топографіста. Ці діти повинні були швидко засвоювати ази науки і вміти добре креслити. Після завершення навчання вони ставали топографами 3-го класу і працювали при штабі начальника 5-ти округів. На місце випускників набирали нових учнів. Казна на утримання цих шкіл кошти не виділяла [156, с. 24].

Протягом існування поселенської системи певна увага приділялася розвитку освіти. Однак згідно наказу імператора від 10 червня 1857 року, що став початком ліквідації військових поселень, почався процес згортання всіх структур та закладів військових округів. Це явище не оминуло і поселенську систему освіти. Відбулося значне скорочення освітніх закладів в округах військових поселень. Підставою для продовження роботи деяких шкіл став рапорт командуючого 5-ти округами Київського і Подільського поселень полковника Дем'яненка до командуючого округами військових поселень 4-ох останніх Новоросійського і 5-ти Києво-Подільських поселень генерал-майора і кавалера Шмідта [210, с. 4].

Сільські школи і надалі продовжували працювати. В них навчалися поселенські діти, а також діти відставних нижчих чинів. У школі вивчали закон Божий, читання, письмо, ази арифметики та церковний спів. Розклад навчання був складений таким чином: до обіду вивчали один предмет після обіду – другий. Так, наприклад, у сільській школі 3-ї волості в понеділок до обіду вивчали Закон Божий, після обіду займалися читанням, у вівторок до обіду вправлялися в чистописання, а після обіду освоювали ази арифметики. В середу та п'ятницю вивчали ті ж самі предмети що в понеділок, відповідно у четвер та суботу – ті самі, що у вівторок [228, с. 676–677]. Навчали дітей священники та церковні служителі під наглядом волосних та окружних начальників. Утримання цих шкіл тепер покладалося на батьків, родичів та сільську спільноту, до якої належали учні. Обґрунтовувалось це тим, що ці школи залишаються на користь селян, внаслідок чого села будуть мати достатню кількість грамотних людей і зможуть проводити вибори на різноманітні посади з числа сільських жителів [210, с. 66].

При сільських школах мали бути збірки необхідних книг: азбука, хрестоматія, ази арифметики, ази християнської моралі, коротке пояснення літургії, Новий заповіт, псалтир, біблійна історія, історія церкви, основи богослужіння православної церкви, ручна книга грамотного поселянина та ін. Щоб придбати таку невеличку бібліотеку, необхідною була сума 294 руб 63 коп. сріблом [228, с. 694]. Однак сільські жителі не могли забезпечити потрібних коштів. Поселянам було досить важко зібрати необхідні кошти на придбання хоча би букварів. Так в с. Війтівка для цього було зібрано 4 руб 75 коп., в с. Дмитрівське – 11 руб. 64 коп., в с. Доброводи – 17 руб 2 коп., в с. Ксьондзівці – 12 руб. 92 коп. та в с. Аполянка – 15 руб. 32 коп. [228, с. 728–730]. Всі ці наведені факти пояснюють малу кількість учнів у школах. Так, у 3-й волості 1-го округу в усіх сільських школах навчалось 54 учні, а саме у в с. Війтівка – 5,

с. Дмитрівське – 11, с. Ксьондзівка – 12, с. Доброводи – 14 і с. Аполянка – 12 [228, с. 702].

У кожній волості була волосна школа. Вона ділилася на 3 класи: молодший, середній, старший або випускний. У молодшому вивчали закон Божий (вивчення молитов), грамоту, читання по складах, ази арифметики. В середніх класах учні поглиблювали здобуті знання, вивчаючи короткий катехізис та пояснення божественної літургії, читаючи книги світської та церковної тематики, математичні дії. В старшому класі діти завершували освоєння короткого катехізису та пояснень літургії, вчилися грамотно писати диктанти та продовжували засвоювати основи арифметики та вивчали одиниці мір. Із 1 жовтня по 1 квітня учні навчалися тільки зранку і не більше 4 годин у день. В інший час заняття відбувалися 3 год. до обіду і 2 год. після обіду, за винятком неділі та свят [228, с. 789–790].

Школи церковного співу в ході процесу ліквідації були закриті, оскільки учні переважно були ті ж самі, що навчалися грамоти. Тому не було ніякої потреби утримувати ці школи. Фельдшерські школи залишались і продовжували навчати учнів даної спеціальності до тих пір, поки кожне село не буде мати по одному фельдшеру. Учнів та випускників повинні були утримувати за свій кошт або за кошти села, яке їх направило. Ці заклади визнавалися суспільно необхідними [210, с. 66]. Училище повивальної справи було визнане непотрібним, оскільки в кожному поселенні була повитуха. Разом із цим скасовувалось з 1 січня 1858 року і державне утримання повитух. Мотивувалось це тим, що кожна повитуха при народженні дитини може брати грошову або будь-яку іншу винагороду, хоч до цього моменту вона отримувала кошти від держави та поселян.

У військових поселеннях залишали і ветеринарські школи. Навчання повинно було тривати до тих пір, поки у кожному селищі не буде по два ветеринари. Надалі передбачали готувати і заміну в разі потреби. В ці школи приймали найперше сиріт із поселень. Утримання цих учнів

перекладалось на мирський капітал. Провіантом вони забезпечувалися від сільської спільноти, оскільки ці заклади залишалися на користь поселян [210, с. 67–68].

Однак, це мало і негативні наслідки. Внаслідок запровадження системи освіти у військових поселеннях діти, що навчалися, повністю відривалися від господарства. Вони не допомагали батькам, відвикали від сільськогосподарської праці. Тому втрачався здобутий хліборобський досвід [130, с. 455]. Це, в свою чергу, призводило до підриву сільськогосподарських економічних підвалин устрою поселян.

На початку 1858 року після скасування Департаменту військових поселень, було встановлено новий порядок для розгляду і виконання справ, що мали стосунок до військово-навчальних закладів. Чітко були визначені межі повноважень головного штабу по військово-навчальних закладах щодо військового міністерства. Починаючи з 1860 року, у фінансовий кошторис військових закладів почали вносити суми, котрі до цього часу проходили по кошторисах різноманітних департаментів військового міністерства [266, с. 98–99].

У ході ліквідаційного процесу проводилися перевірки закладів освіти в поселеннях. У грудні 1860 року начальник 1-го округу Києво-Подільського поселення провів перевірку всіх волосних шкіл. Перевіряли рівень знань учнів, їх кількість та стан шкільних будівель. Відповідно до цих критеріїв найкращою була визнана школа в 1-й волості, що відзначалася успіхами учнів у навчанні та хорошим станом шкільних приміщень. У 4-й, 6-й та 7-й волостях школи були визнані зручними будівлями для проведення навчання, а також з достатньою кількістю учнів. Однак рівень грамотності був низьким. Учні школи в 5-й волості відзначалися досить слабкими знаннями, незважаючи на добрі умови навчання. Ситуація в школі 3-ї волості відрізнялася від усіх попередніх. Тут було лише 10 учнів. Батьки не бажали відправляти своїх дітей до

школи. Не допомогли і намагання волосного начальника та священика змінити цю ситуацію [228, с. 660].

Отже, загалом поселенська освіта була багатоплановою та включала в себе певний спектр спеціалізацій: військових, господарських та медичних. Це було зумовлено, в першу чергу, прагненням керівництва досягти якнайбільшої економії фінансів в процесі існування поселенської системи. До позитивних моментів освітньої системи в поселеннях можна віднести поєднання практичних та теоретичних курсів, охоплення навчальним процесом доволі широких мас дітей, врахування їх фізичних та розумових здібностей.

Система охорони здоров'я військових поселень перебувала у тісному зв'язку з освітньою галуззю. Оскільки саме в закладах освіти готувалися необхідні кадри для функціонування медичної сфери. Ця галузь діяльності була представлена в даному регіоні шпиталями та напівшпиталями. На території Києво-Подільського військового поселення були шпиталі в м. Умані та в м. Меджибожі [156, с. 15]. Вони утримувалися за рахунок державного фінансування. Однак його обсяги були вкрай недостатніми. Загалом на утримання військово-поселенських шпиталів виділялося 400 руб. 11 коп. сріблом на рік. А на день ці витрати становили 1 руб. 17 коп. [285, с. 58]. Все це у поєднанні з малою кількістю кваліфікованого медичного персоналу, нестачею медикаментів, відповідних приміщень та належного харчування було причиною великої смертності хворих. Кожен військовий шпиталь звітував перед військовим міністерством щодо рівня смертності хворих. Особливу увагу звертали на випадки, коли хворі помирали впродовж 24 год. з часу поступлення [21, с. 168]. Станом на 1846 рік у шпиталях лікувалося 10396 осіб, 529 з яких померло. У відсотках цей показник становить 5,4%. Нічим не покращилася ситуація у 1848 році: з 11010 хворих 928 – померлих. Рівень смертності зріс до 9,0% [285, с. 58]. Поселян, що стали каліками, відправляли у спеціально створені закриті заклади [77, с. 569].

У 1846 році наказом військового міністра для шпитальних працівників було надано кошти на освітлення, а також було повернуто витрачені кошти за попередні роки. Так, на всі військові поселення кавалерії було виділено 941 руб. 69 коп. сріблом за попередній час, а на 1846 рік ця сума становила 359 руб. 54 коп. [109, с. 160–161].

У селі Маньківці 1-ї волості 2-го округу, в м. Ладижин 1-ї волості 3-го округу та в селі Ольшанці 1-ї волості 5-го округу військових поселень Київської та Подільської губерній функціонували напівшпиталі. У 1850 році, з огляду на кількість населення, була нагальна потреба у додаткових медичних кадрах. Однак ця проблема цьому ж році залишилася невирішеною. Керування напівшпиталями залишили до 1851 року під опікою окружних лікарів цих округів, не знімаючи з них відповідальності за виконання головних посадових обов'язків. У 1851 році були призначені особливі головні лікарі в ці заклади. Оплата їх праці становила 278 руб. 85 коп. сріблом в рік кожному. Необхідні кошти на заробітну платню з 1851 року вносилися в кошторис комісаріатського департаменту [53, с. 656].

У військових поселеннях Київської і Подільської губерній існували будинки для літніх людей. Їх утримували із загального капіталу військових поселян. Обсяги коштів, що виділялися, становили 200 руб. сріблом на кожен заклад. Також надавалася певна кількість харчів із резервних магазинів для літніх людей, що тут перебували. У кожному з цих будинків перебувало по 32 особи [156, с. 39]. У місті Умань цей заклад діяв при римо-католицькому костелі. У 1848 році було створено відділ для бідного населення цього міста [94, с. 636].

Під час ліквідації військових поселень усіх лікарів, які були здатні працювати, було переведено в Медичний департамент. Ті, хто за станом здоров'я та віком не могли працювати, були відправлені на відпочинок. Найдосвідченіших медиків та фельдшерів направляли у війська кавалерії та батальйонні гарнізони для подальшої служби. Їх забезпечували

необхідними аптечними медикаментами та інструментами, фельдшерськими сумками, одягом на відповідний період року. Перед початком служби всі вони проходили медичне обстеження на збірних пунктах [206, с. 44–47]. У ході розподілу нижчих чинів та унтер-офіцерів в Уманський військовий шпиталь було направлено 6 унтер-офіцерів та 75 рядових, а в Маньківський військовий шпиталь – 12 рядових для нагляду за державним майном [206, с. 568–571].

Інфраструктура медичних закладів військових поселень Київської та Подільської губерній не була значною. П'ять закладів охорони здоров'я не могли надати необхідну допомогу всім хворим. Переважно пацієнтами шпиталів були військові, кантоністи, духовенство. Поселянам медична допомога, як така, надавалася фельдшерами та повитухами на місцях. Така система медичного обслуговування населення була малоефективною. Відсутність потрібної кількості медикаментів та коштів лише ускладнювала ситуацію [303, с. 171].

У той час лютували різні епідемії: найбільше холера, лихоманка та різного роду виразки. Є свідчення про поширення у поселеннях і венеричних хвороб. Так, Уманський повітовий комітет громадської охорони здоров'я в листопаді 1861 року звертався до начальника поселень генерал-лейтенанта Шмідта з проханням вжити можливих заходів з метою недопущення поширення сифілісу серед поселян, що повертаються із заробітків. З огляду на це давалися відповідні вказівки волосним начальникам і сільським старостам. Саме вони повинні були проводити спостереження за станом здоров'я поселян, а особливу увагу звертати на людей, що поверталися із заробітків. Також місцеве керівництво повинно було вести пильний контроль за жінками легкої поведінки, які проживали на території поселень [228, с. 926].

Отже, система охорони здоров'я у військових поселеннях не відповідала тогочасним потребам. Як і по всій Російській імперії, на медичне обслуговування виділялося надзвичайно мало коштів. Краща

медична допомога надавалася військовим у спеціалізованих шпиталях, ніж лікування, яке міг надати фельдшер поселянам.

Церква у військових поселеннях займала провідне місце, як і в тогочасному російському суспільстві. В межах округів проживали представники різних віросповідань: православні, римо-католики, іудеї та лютерани. Православ'я займало панівне становище, а інші релігії були на другорядних позиціях. Держава проводила цілеспрямовану політику заохочення переходу представників інших віросповідань у православ'я. Свідченням цього є боротьба проти розкольників. У випадку, коли хтось з представників цього віросповідання виявив бажання перейти в православ'я, то про це зразу ж ставало відомо вищому керівництву [146, с. 1]. Також протягом існування військових поселень усі нові накази зачитувалися поселянам у храмах після богослужінь.

Під час формування керівного апарату військових поселень було створено посаду благочинного. В його юрисдикцію входив розгляд справ, що стосувалися духовенства. У 1841 році в ході розширення штату штабів поселень було введено ще одну посаду благочинного. У віданні одного були входили отці 1-го (Уманського) і 2-го (Маньківського) округу Київської губернії, а другому підпорядковувались священики 3-го (Ладизинського), 4-го (Меджибіжського), 5-го (Савранського) округів Подільської губернії [46, с. 655]. На рік такому церковнослужителю виділялося 28 руб. 57 ½ коп. сріблом кожному на канцелярські витрати з церковних прибутків округів [65, с. 244].

Кількість священиків для одного округу залежала від кількості населення округу та кількості церков. При кожному окрузі був декан. Кожний декан і священик мали по два прислужники, які забезпечувалися провіантом із запасів округів, а грошова виплата виділялася з церковних прибутків по 3 руб. 45 коп. сріблом на рік кожному. У випадку надання їм землі, провізію не видавали. Священики мали своїх візничих, для яких виділявся провіант із військово-поселенських запасів [58, с. 532]. З 1 січня

1854 року духовенству військових поселень із капіталу військових поселень почали виплачувати заробітну плату. Витрати на оплату праці священика вносили в кошторис військового поселення з 1 січня цього ж року. Окрім цього, духовенство було наділено землею, прибуток від якої зараховувався в заробітну плату. У зв'язку з цим скасовувалася видача провіанту духовенству на візничих [37, с. 177].

Поселяни дбали про благоустрій існуючих та будівництво нових храмів. Процеси реконструкції та побудови нових храмів проходив у населених пунктах військових поселень. Так, у місті Гранові було споруджено церкву святого Миколая. Стара дерев'яна церква була розібрана і продана, а нова будівля вже була кам'яною. Аналогічний процес торкнувся церкви св. Успіня у м. Ладижин, храму Різдва Богородиці в с. Четвертинівка, с. П'ятківка, містечка Івангород, церкви Покрови с. Бахматівці та ін. [297, с. 307, 331, 345, 793, 531].

У період існування військових поселень у Київській та Подільській губерніях було проведено ряд перебудов аварійних дерев'яних храмів. Такі перебудови були проведені у с. Паланці, Сушківці та Псярівці [207, с. 1–2]. Окрім цього відбулися реконструкції церков: св. Трійці в с. Давидківці (збудовано заново купол та дзвінницю), Різдва Богородиці с. Моломолинці (прибудовано дзвінницю, придбано новий іконостас), св. Дмитра с. Пархомівці (піднято на новий фундамент, добудовано паламарню, ризницю та дзвінницю), св. Параскеви с. Пирогівці та св. Михайла с. Западинці (піднято на кам'яний фундамент, збудовано дерев'яну дзвінницю та кам'яну ризницю) та ін. [297, с. 536–537, 546–550].

Однак цей процес був доволі тривалим, оскільки потрібно було отримати ряд дозволів різних інстанцій на проведення будівництва. Робота розпочиналася зверненням громади з проханням до волосного начальника. Той, у свою чергу, звертався до начальника округу, який вдалі писав рапорт до начальника 5-ти округів Київського та Подільського військових поселень. Остаточний дозвіл на будівництво затверджувався начальником

округів військових поселень 4-ох останніх Новоросійських і 5-ти Київської і Подільської губерній. Через велику кількість рапортів від нижчих чинів до вищих цей процес щодо сіл Паланки, Сушківки та Псярівки тривав із 23 квітня 1854 року до 17 лютого 1855 року [207, с. 3–33]. Також він ускладнювався і тим, що держава всіляко намагалася отримати від цього якнайбільший зиск. Тому селянам пропонували будувати кам'яні церкви замість дерев'яних, бо за добування каменю селяни сплачували б набагато більше коштів. У свою чергу, поселенці просили, щоб їм було дозволено будувати дерев'яні церкви замість кам'яних, бо камінь видобувався для будівництва доріг. 17 лютого 1855 року селяни сіл Паланка, Сушківка, Псярівка отримали дозвіл на будівництво дерев'яних церков [207, с. 33].

Перебудова проводилася коштами селян, що були отримані від продажу цінного зерна. Не останню роль відігравали і пожертви військових поселенців на перебудову церков. Так, у селі Паланці від продажу зерна було отримано 93 руб. 49 коп., а від пожертв – 200 руб.; в с. Сушківці від продажу зерна – 51 руб. 30 коп., від пожертв – 591 руб. 14,5 коп.; в с. Псярівці від продажу зерна грошей не було, а пожертв лише 3 руб. 72 коп. [207, с. 9]. Отже, селяни володіли певним грошовим капіталом, який залишався у них, з якого вони могли робити пожертви. Ведення церковних справ ускладнювалося через велику кількість чиновницького апарату.

Також були ряд храмів, які були розібрані та продані в інші місцевості. Цей процес проходив у 40-х роках XIX ст. У цей час перестали існувати храми: св. Успія в місті Гранові, св. Миколая в с. Батог, св. Михаїла в с. Скибинці, св. Кузьми і Дем'яна в с. Слободі Четвертинівській, Різдва Богородиці в с. Давидківці та ін. [297, с. 307, 345–346, 338, 536–537].

Як свідчать спогади священика Павловича, церква перебувала у важкому становищі навіть у роки ліквідаційного процесу. Контроль за діяльністю церкви безпосередньо здійснювався військовими

начальниками. Під їхнім наглядом було не тільки забезпечення поселенських церков свічками, ціна яких тут була значно вищою від ринкової, але й весь церковний дохід. Церква мала право залишати у своїй скарбниці не більше 6 руб., але і ті на придбання свічок. А також 1 руб. на місяць священик міг використати на купівлю муки. Про всі витрати церковного доходу він змушений був письмово звітувати (у двох примірниках) начальнику округу. Половину із свого прибутку священики віддавали на допомогу дітям-сиротам. Їхня робота ускладнилася після об'єднання парафій у військових поселеннях. Вони змушені були долати значні відстані за будь-якої погоди для того, щоб відправити службу, здійснити обряд хрещення, миропомазання, вінчання та ін. В останній період існування (1857–1866 рр.) військових поселень становище священиків не покращувалося [131, с. 169–172].

У випадку хвороби священика йому надавалось безкоштовне лікування у військовому шпиталі [74, с. 657]. Всім священослужителям військових поселень, котрі не утримували на службі платні і добросовісно відслужили термін, встановлений для гвардійського та армійського духовенства, призначали пенсії. При виході на пенсію священик мав право отримати одноразову допомогу [55, с. 369].

За час існування військових поселень через об'єднання населених пунктів та парафій перестала існувати значна кількість храмів. Якщо в селі було дві церкви, то, зазвичай, одна з них нефункціонувала. Свою діяльність припинила церква невідомої назви с. Струтів, храми Різдва Богородиці та св. Дмитра в с. Бандурове, церкву Воскресіння в с. Западинці та ін. [297, с. 346, 55].

Отже, церква була структурною ланкою у військово-поселенській системі. Вона займала одне з провідних місць у забезпеченні ефективної діяльності цієї структури. Однак, на її утримання та розвиток значних коштів не виділяли. До того ж держава прагнула одержати якнайбільше грошових надходжень із церковних прибутків. Визначальним у створенні

військових поселень був принцип самозабезпечення. Цей постулат був основним при формуванні та функціонуванні таких сфер поселенської діяльності, як освіта, охорона здоров'я у релігійних питаннях. Усі заклади освіти в межах військових округів були на утриманні поселян. Фінансові кошти надавалися з позичкового грошового капіталу, а продукти харчування з резервних зернових магазинів. В основному освіта працювала на формування майбутнього добре навченого резерву армії. Значну увагу також приділяли закладам, які готували фахівців господарських та медичних спеціальностей. Однак їх загальна кількість була значно меншою. У свою чергу, медична сфера була теж спрямована на обслуговування військових та поселян. Проте їх медичне забезпечення відрізнялось. Для військових створювали шпиталі, а поселян обслуговували фельдшери. Загалом медичне обслуговування військових поселень мало чим відрізнялося від загальноросійського. Релігійне життя в округах було не менш важким, ніж становище військових поселян. Воно супроводжувалося такими явищами, як контроль із боку держави, об'єднання парафій, вилучення церковних коштів, повна підзвітність та ін.

РОЗДІЛ 5

ЛІКВІДАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У КИЇВСЬКІЙ ТА ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

У середині ХІХ ст. починається процес згортання та поступової ліквідації військових поселень. Узагальнюючи вищевикладений матеріал, можна запропонувати таку періодизацію військово-поселенської системи в Київській та Подільській губерніях. До першого періоду можна віднести проміжок часу між 1836–1840 рр. Перша дата вказує на передачу конфіскованих маєтків у Військове відомство, а друга – запровадження власне військових поселень на вищевказаній території. Отже, це можна назвати підготовчим етапом. У наступний період 1840–1857 рр. відбувається розбудова адміністративно-господарської системи даного формування в різних напрямках. Заключним, третім етапом став ліквідаційний процес поселенської системи, що тривав з 1857–1866 рр.

Саме 1857 рік в історії військових поселень на території Російської імперії стає переломним. Це було зумовлено рядом причин:

- прихід до влади нового імператора – Олександра ІІ;
- невиправдане сподівання на значне здешевлення утримання армії;
- неефективність військово-поселенської системи в якості надійного тилу в ході Кримської війни (1853–1856 рр.);
- надзвичайно складна система управління округами;
- гальмування промислового розвитку та торговельної сфери у губерніях;
- відсталі методи ведення сільського господарства;
- спротив тогочасного суспільства;
- пошук нової моделі розвитку Російської імперії загалом.

Головним документом, з яким впроваджувались зміни, стало “Положення про новий устрій військових поселень”. З огляду на це, ліквідація військових поселень відбулася не відразу, а поступово, тобто в три етапи. Перший етап проходив з 10 червня 1857 року по 1 січня 1858 рік, другий – з 1 січня 1858 по 1 січня 1859 рік і третій – з 1 січня 1859 по 1866 рік [210, с. 40]. Зміни відбувалися в усіх структурних ланках військових поселень. Так, було скасовано державне утримання для таких категорій військових поселенців: непоселені нижчі чини; кантоністські дивізії і батареї; роти інвалідів, які перебували на службі; тимчасові робочі роти і робочі батальйони; поселяни, які навчалися ветеринарському мистецтву; фельдшери та їх учні; повитухи з військових поселень; вдови, каліки круглі сироти і всі, хто не здатний прогодуватися власною працею; хворі нижчі чини, які належали до військових поселень і лікувалися у шпиталі; пасічники з Київських поселень [210, с. 15].

У липні 1857 року відбуваються зміни в управлінні військовими поселеннями Київської та Подільської губерній. Наказ командуючому округами військових поселень передбачав ряд полегшень для військових поселян у зв'язку з переходом на новий порядок у забезпеченні провіантом та квартируванні військ [210, с. 2]. Наступним кроком реформувань військових поселень було створення комітетів добросовісних поселян. До них входило кілька чоловік від кожного поселення, їх обирали селяни без втручання влади. Метою створення цих органів було обговорення та розподіл землі між селянами. Передбачалося, що кожний поселянин має отримати по 5 десятин орної землі і стільки ж сінокошу [210, с. 25]. В тих округах, де поселяни мали землі менше, ніж було визначено, виділялись додаткові площі із загальних полів. Земля, яка надавалась для присадибних ділянок та пасовищ, була в безплатному користуванні. Також поселяни мали право брати вільні землі в оренду. Так, в селі Війтівка на 1861 р. дані площі складали 89 дес. 150 сажнів, в с. Дмитрівське – 109 дес. 300 сажнів, в с. Ксьондзівка – 60 дес. 350 сажнів, в с. Доброводи – 159 дес. 350 сажнів і

в с. Аполянка – 71 дес. 1950 сажнів [228, с. 489]. Пасовища не підлягали розподілу, а призначалися для спільного випасу худоби [4, с. 478–481].

Однак, обіцянки дані владою не були виконані. Як свідчать матеріали УКМ, поселянам 1-го (Уманського) і 2-го (Гранівського) округів припадало не більше, ніж по 3 десятини орної землі на одну сім'ю [228, с. 53]. В той же час на кожен селянський двір у Київській губернії в середньому припадало 5–9 дес. землі, а у Подільській – 4–5 дес. [293, с. 139]. Як бачимо, поселяни були у гіршому становищі. З метою збільшення сільськогосподарських угідь селянам було дозволено купувати землю. Однак, цим правом не могли скористатися всі через відсутність необхідних коштів та ін. Найбільше землі придбали уманські міщани та священики, а найменше – селяни. Підтвердженням цього є такі дані: в селі Аполянка лише 14 селян з 360 осіб придбали нові землі, в селі Ксьондзівка – 2 з 268 осіб, в селі Доброводи – 13 з 803 осіб і т.д. [228, с. 94–96].

У ході ліквідації військових поселень відбувався продаж державних будівель згідно Правил, затверджених 24 грудня 1857 року. Придбати будівлі мали право офіцери, які проживали у військових поселеннях, за ціною, встановленою при описі. Всі інші будівлі продавались на торгах. До торгів допускалися і євреї, щоправда лише в тих місцях, де було дозволено Положенням від 4 червня 1857 року їх проживання [16, с. 1043–1044]. Всі державні будівлі, що були в округах, розділили на 7 категорій, залежно від їх призначень. До 1-ї категорії належали найнеобхідніші будівлі для місцевих, окружних і сільських управ. До 2-ї категорії входили будинки штабів та Уманський сад, до 3-ї категорії – будівлі, де розміщувалися шпиталі, конюшні, артилерійські та обозні приміщення. Будівлі перших трьох категорій входили у відання Головного начальника поселень. До 4-ї категорії належали зернові магазини, сільські лікарні та школи, до 5-ї – будівлі, які не призначалися для розквартирування військ (бані, ділові двори), до 6-ї – будинки, які можна здавати в оренду (шинок та цегельні

заводи) і до 7-ї – решта приміщень (офіцерські, кантоністські будинки, млини та ін.) [4, с. 482].

На аукціонних торгах розпродавали державне майно. Поселяни мали змогу придбати його практично за півціни за умови, що в аукціоні не брали участі міські купці та євреї-перекупники. В деяких випадках значна частина цього майна роздавалася поселянам у кредит на декілька років. За таких умов державна казна несла величезні втрати. Проте такі дії були й заощадженням, з огляду на те, що держава вже не витрачала ніяких коштів на утримання цих об'єктів. Великим попитом серед селян користувалися манежі. Основною причиною цього було те, що при їх розборі отримували велику кількість будівельного матеріалу [134, с. 571].

4 червня 1857 року було створено тимчасовий комітет з облаштування Південних поселень. До 1859 року комітет підпорядковувався військовому міністру. А з 1 січня 1859 року переходив у Міністерство державних маєтностей [127, с. 516]. Всі справи військового поселення кавалерії за розпорядженням військового міністра переходили з Департаменту військових поселень у безпосереднє відання тимчасового комітету. Голову комітету призначав імператор. Щоб забезпечити ефективну діяльність цієї установи, голова комітету співпрацював з міністрами, сенатом і командним складом війська.

16 грудня 1857 року була створена тимчасова комісія, яка займалася ліквідацією Департаменту військових поселень та створенням Управління іррегулярних військ [2, с. 1005]. Її завданням було провести ревізію книг та рахунків Департаменту військових поселень та подати звіти про свою діяльність. Комісія існувала до березня 1859 року. Після завершення всіх справ комісія надала загальний звіт військовому міністру про свою діяльність [2, с. 1006]. Зі створенням іррегулярних військ та Тимчасової комісії Департамент військових поселень був ліквідований. Невирішені справи Департаменту передали в управління іррегулярних військ та

тимчасового розпорядчого комітету з облаштування Південних поселень [17, с. 1008].

Усе це робилося з метою підготувати основу для майбутніх перетворень. Військове поселення кавалерії і далі зберігало свою назву і функціонували згідно попередніх розпоряджень. Поселяни і далі виконували державні роботи. Також на цьому етапі сільським громадам надавалася в користування земля. Поселяни отримали право вибирати сільського старосту. Війська, що розквартирувалися тут, звільнялися від допомоги поселянам при збиранні сіна. В цей період обов'язком Головного начальника поселень було вирішення питання про закриття чи подальшої діяльності таких господарських закладів: сільські школи, школи церковного співу, школи садівництва, фельдшерські школи, училища повивального мистецтва, ветеринарські школи, пасіки, шовкові та тютюнові плантації та ін. Рішення приймали з урахуванням думки місцевого керівництва [4, с. 484].

Ведення власного господарства, обробіток громадських наділів, утримання постояльців та виконання всіх інших повинностей для військових поселян було дуже обтяжливим. Першим кроком було звільнення селян від вивозу з лісу будівельних матеріалів, але всі інші роботи вони повинні виконувати як звикло. Селяни і далі повинні були працювати 3 дні на громадських роботах, годувати своїх військових квартирантів і виконувати всі розпорядження. У всіх військових округах скасовувалися волові парки. Волів продавали за розпорядженням начальника поселення, а виручені кошти надходили до складу будівельного капіталу [210, с. 40].

На другому етапі ліквідаційного процесу військові поселення кавалерії були перейменовані в Південні поселення та було створено єдиний штаб Південних поселень. До його відання ввійшли поселення Київської, Подільської, Херсонської та Харківської губерній [303, с. 43]. Згідно з положенням про новий устрій військових поселень кавалерії в

Київській та Подільській губерніях було організовано 2 округи замість 5. Два перших округи і відокремлена волость колишнього військового поселення в Київській губернії утворили 1-ий (Уманський) округ, а три округи колишнього поселення в Подільській губернії – 2-ий (Гранівський) округ. Поділ на волості залишився без змін. Таким чином, в 1-му окрузі було 7 волостей, а в 2-му – дев'ять [4, с. 472]. Центром Києво-Подільського поселення і далі залишалося м. Умань [198, с. 13]. Штаб 1-го округу містився у с. Маньківці, а центром 2-го округу було м. Гранів [4, с. 474].

Зі створенням Південних поселень платежі в інвалідний капітал процентів з конфіскованих маєтків припинялися згідно наказу Сенату від 14 липня 1858 року [83, с. 40]. Кошти використали для фінансового забезпечення процесу ліквідації військово-поселенської системи.

На цьому ж етапі, який тривав весь 1858 рік, скасовувалась повинність поселян обробляти державні поля, які згодом перейшли через торги в орендне володіння. Поселяни за собою і далі зберігали ті землі, якими були наділені донедавна. Але селяни продовжували виконувати певні роботи за вказівкою керівництва. Вони повинні обмолочувати весь державний хліб, який був у скиртах, перемелювати зерно на муку і крупи, підвозити в полки провіант і фураж, виконувати всі ті роботи, які потрібні для утримання квартируючих військ. У будинках селян і далі розміщувалися солдати, але харчами їх забезпечувала вже держава [210, с. 40].

Переведення військових поселень у державні було нелегкою справою. За Положенням про новий устрій кавалерії від 4 червня 1857 року військові поселяни могли подавати свої скарги як місцевому керівництву, так і до загальних судових установ [4, с. 475]. З 1 січня 1858 року на території військових поселень відновлювалася влада Земського поліцейського управління та судова влада повітів [164, с. 1]. Для полегшення діяльності цих органів, згідно з Положенням про новий устрій

військового поселення кавалерії від 4 червня 1857 року, виникала необхідність змінити існуючі тоді кордони повітів, в яких були округи Київсько-Подільського військового поселення [162, с. 1]. Встановленням нових меж повітів займалися Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатори, головний начальник Південних поселень. При цьому вони враховували пропозиції та прохання Міністерства внутрішніх справ та Департаменту виконавчої поліції. Для цього було створено Тимчасовий розподільчий комітет з облаштування Південних поселень [165, с. 2]. Села, які входили до складу Київсько-Подільського військового поселення, розташовувалися в різних округах. Перший округ охоплював Уманський (в тому числі і в м. Умані) і частково в Звенигородський повіти Київської губернії. А другий округ – Гайсинський, Ольгопільський, Балтський, Летичівський і частково Проскурівський повіти Подільської губернії. Для цього було необхідним, щоб кожна поселена волость була не в різних повітах, а в одному [165, с. 3]. Саме тому було подано проект переходу деяких сіл із одного повіту в інший. У Києво-Подільських військових поселеннях мали відбутися такі зміни:

- з 1-го (Уманського) округу 6-ї волості села Шаулиха, Беринка, Онуфріївка і Веселий Кут Звенигородського повіту передавали в Уманський повіт.
- з 2-го (Гранівського) округу 5 волості Бахматівці, Тархомівці, Терешівці і Шпичинці Летичівського повіту в Проскурівський повіт.

Так, волості 2-го (Гранівського) округу мали бути 1-а і 3-я – в Гайсинському, 2-а – в Ольгопільському, 4-а і 6-а – в Летичівському, 5-а – в Проскурівському і 7-а, 8-а і 9-а – в Балтському повітах Подільської губернії [165, с. 3]. Щоб не порушувати єдності в управлінні округами поселень, всі міста, що сюди належали і якими керували на загальних

підставах, залишалися у підпорядкуванні головного начальника поселень [4, с. 488].

Зміна структури влади відбулася разом із початком процесу ліквідації, тобто з 4 червня 1857 року. Всі округи поселень у Київській та Подільській губерніях перейшли під керівництво головного начальника Південних поселень. Йому підпорядковувались начальники поселень, в тому числі і Києво-Подільського. Кандидатів на цю посаду імператору для затвердження подавав головний начальник, якому належала влада військового губернатора. В його розпорядженні перебували: архітектор, лікар, секретар канцелярії, градоначальник, аудитор, землемір. А також при ньому був чиновник з особливих доручень. Цих чиновників затверджував на посаді головний начальник за поданням начальника поселення. Всі інші чини були в юрисдикції начальника поселення. Окружну ланку управління представляв начальник округу. При ньому був помічник, один із волосних начальників. Він одночасно керував і волостю, де було окружне управління. На окружному рівні була канцелярія, яку очолював діловод. До її складу входили також землемір, 3 топографи і 2 кондуктори. Вони займалися питаннями розмежування та будівництва, користуючись інструкцією для будівельної частини [208, с. 31]. При окружному штабі також були лікар та ветеринар.

Наступною ланкою управління був волосний начальник. Він керував волосною управою. Тимчасовий розпорядчий комітет з облаштування Південних поселень при Департаменті державних маєтностей розсилав примірники збірки постанов для полегшення управління волосними та сільськими управами. Так, в 1-й (Уманський) округ було розіслано 8 таких збірок [228, с. 483]. Відповідно до кількості поселян волосні управи поділялися на три розряди. До 1-го належали ті, в поселеннях яких проживало від 3,500 до 5 тис. і більше осіб, до 2-го розряду – від 2,500 до 3,500, а до 3-го – 1,500 до 2,500 осіб. Штат волосної управи складався з голови, 2 засідателів та 1 писаря [157, с. 7].

Наказом від 17 жовтня 1861 року скорочувався штат волосних начальників. Тепер кожен із них під своїм віданням мав 2–3 волості, залежно від місцевих умов. Посаду волосного начальника скасовували, а на її місце запроваджували посаду помічника начальника округу. Її займали колишні начальники волостей [104, с. 356–357]. Їм і далі підпорядковувалися сільські старости і десятники. Сільський староста був у кожному селі, а десятник при кожних 10 господарствах. До складу сільського управління належали також збирачі податків та наглядачі резервних магазинів. Чиновників на посаду сільських управ, окрім волосного начальника, обирали з поселян сільськими громадами [157, с. 7].

Разом із організацією структури Південних поселень відбулися зміни і в керівному складі. Так, згідно формулярних списків про службу штаб- і обер-офіцерів і класних чиновників першого округу Києво-Подільського поселення Начальником 1-го (Уманського) округу був полковник О.М. Сеславін. Начальником 1-ї волості був майор С.П. Левісон, 2-ї – ротмістр М.О. Кулябка, 3-ї – майор О.А. Угрюмов, 4-ї – майор Г.О. Любизев, 5-ї і 6-ї – майор М.С. Шевченко і 7-ї – ротмістр К.Р. Кіот [214, с. 1–51]. Виконуючим обов'язки діловода канцелярії Начальника 1-го округу був поручик В.М. Токаренко, землеміром – Г.Л. Крижанівський. Командиром півроти інвалідів, які служили в 1-му окрузі був А.Є. Єремєєв і офіцером півроти інвалідів – прапорщик І.О. Щукін. Штаб-лікарем і радником начальника був Я.М. Пассовер, ветеринаром – І.Д. Юневич. Аудитором був І.І. Єгоров, помічником діловода – С.П. Салівон, канцелярським чиновником – Г.В. Білий і помічником начальника був К.К. Шпейер [214, с. 63–108].

Третій етап почався з 1 січня 1859 року і тривав до 25 жовтня 1866 року, коли було повністю ліквідовано військові поселення. Впродовж цього періоду остаточно запроваджувалися нові порядки та методи керівництва згідно з положенням про новий устрій військового поселення кавалерії від 4 червня 1857 року. Поселяни поступово звільнялися від

різноманітних державних робіт за нарядом. Їм надавали такі ж права, що і державним селянам Російської імперії. З 1 січня 1859 року впроваджувався земельний податок із кожної десятини землі для поселян. Цей податок замінив усі роботи і повинності, які поселяни виконували до 1857 року [210, с. 40]. Розмір податку встановлювався терміном на 3 роки і визначався особливим розпорядженням Головного начальника поселень. Податок також залежав від якості та кількості придатної для сільського господарства землі. Києво-Подільське військове поселення належало до 1-го або вищого розряду [4, с. 478]. Поштову повинність селяни виконували до 18 листопада 1862 року. Для цього вони надавали тяглову силу. В 1-й (Уманський) волості 1-го округу було виділено 22 коня, у 2-й – 16, у 3-й – 8, у 4-й – 16, у 5-й – 14, у 6-й – 10 і в 7-й – 8 коней [228, с. 9–16]. Селяни повинні були ремонтувати дороги та мости у вільний від сільськогосподарських робіт час. Так, на весні 1861 року були проведені роботи з облаштування доріг, узбіч та мостів [228, с. 214].

У ході згортання системи військових поселень влада міст залишалася тією ж станом на 1859 рік, проте Уманську військово-міську поліцію та посаду військового поліцмейстера скасували. Півроти, що до цього часу функціонували, перейменовували в поліцейські команди. Писарів та нижчих чинів цих команд зарахували до відомства гарнізонних батальйонів Київської внутрішньої охорони [121, с. 41–42]. 19 грудня 1860 року було розпочато передачу міста Умані у відомство Міністерства внутрішніх справ. А 30 грудня цього ж року місто Умань увійшло до складу Київської губернії [68, с. 449].

Селяни по-різному сприймали зміни, які відбувалися в ході ліквідаційного процесу. Так, у деяких селах вони навідріз відмовлялися брати в оренду державні землі, боячись, що ще їхні внуки будуть сплачувати за неї [134, с. 571]. Всі площі оцінювали і заносили в кадастрові книги [213, с. 55]. У 1863 році землю почали надавати нижчим чинам поселень, які поступили на службу, із солдатських дітей та євреїв,

що прийняли православ'я, солдатам, що одружилися з поселянками та залишилися на проживання [52, с. 196].

Зміни не завжди вдавалося запровадити мирно. Серед поселян траплялися випадки незаконного захоплення земель. У таких ситуаціях потерпілі зверталися зі скаргами до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора [196, с. 1–2]. Завершальним кроком скасування військових поселень стало звільнення поселян від громадських обов'язкових робіт та земельного податку за орні та сінокісні ділянки [227, с. 12–13].

У 1857 році зміни торкнулися і військових інвалідів. У 128 пункті “Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії” затверджено, що роти інвалідів, які служили у військових поселеннях, залишаються по одній півроті при кожному окрузі. Їм доручали різноманітні справи при державних установах. Усі інші роти інвалідів мали бути розформовані [210, с. 32]. При кожному окружному управлінні був сформований штат півроти інвалідів, його особовий склад та утримання відображено в таблиці 5.1. Так, у місті Умані піврота інвалідів, що служили, складалася із 6 офіцерів і 75 рядових, її було присвоєно номер 34, згідно наказу від 31 жовтня 1858 року [107, с. 302].

Таблиця 5.1

Особовий склад півроти інвалідів та їх утримання на рік [210, с. 45]

Посада	Кількість штату	Утримання сріблом	
		одному	всім
Командир півроти поручик або підпоручик	1	145 руб.	145 руб.
Унтер-офіцер	10	3 руб. 36 коп.	33 руб. 60 коп.
Рядових	110	2 руб. 12 $\frac{1}{4}$ коп.	233 руб. 35 $\frac{3}{4}$ коп.
Державний візничий	1	2 руб. 10 коп.	2 руб. 10 коп.
Всього			414 руб. 5 $\frac{3}{4}$ коп.

Всіх, хто був здатен продовжувати військову службу, відправляли на збірні пункти для медичного огляду. Потім їх направляли у резервну дивізію Кавказького корпусу і Легку кавалерійську дивізію (не більше 448 чол.), а також у піхотну дивізію в м. Кишиневі. Всіх інших призначали в Єкатеринославський, Київський, Харківський, Херсонський, Кам'янець-Подільський, Полтавський і Житомирський гарнізонні батальйони [206, с. 48–49]. Складали списки тих, кого відправляли на подальшу службу. Ці списки подавали в управління начальника головного штабу Південних поселень у м. Кременчук. Згідно затверджених списків створювалися відправні роти. До місця подальшої служби їх супроводжували офіцери. Так, у Житомирський і Кам'янець-Подільський внутрішній гарнізонний батальйон було відправлено станом на початок 1858 року 26 унтер-офіцерів, 126 рядових з 1-го (Уманського) округу та 19 унтер-офіцерів, 112 рядових з 2-го Гравітського округу. У 2-гу легку кавалерійську і в піхотну дивізію було направлено 18 унтер-офіцерів та 30 рядових. З березня 1858 року в м. Таганрог було направлено 63 рядових та 2 лікарів, яких після медичного обстеження призначили на службу до Кавказької резервної частини. В Уманський царський сад було направлено 9 рядових, в Уманський будівельний комітет – 1 унтер-офіцера і 1 рядового, в Уманську міську ратушу – 1 рядового і в лісову охорону 1-го округу – 17 унтер-офіцерів і 51 рядового а в 2-ий – 16 унтер-офіцерів і 52 рядових [206, с. 568–571].

У 1862 році було ліквідовано 7 піврот інвалідів, які служили у південних поселеннях, та охороняли державні будівлі в поселеннях кавалерії. Замість цих підрозділів було створено одну роту для охорони в поселеннях палацових та штабних будівель, приміщень військ та шпиталів. Особовий склад роти – 1 обер-офіцер, 16 унтер-офіцерів і 245 рядових. Ця рота підпорядковувалася начальнику будівельної частини Південних поселень [113, с. 377].

У процесі ліквідації поселенської системи було переведено будівельну частину Департаменту військових поселень в Інженерний департамент терміном на 5 років. Ці зміни мали експериментальний характер. Робочі роти були переведені до складу інженерних військ і залишалися при тих частинах, для яких були створені. Ці роти ввійшли до складу Київського інженерного округу. Цьому ж округу передавали військові будівлі [70, с. 132–139].

Фінансова сфера діяльності військових поселень також зазнала змін. Всі кошти, які входили до загального капіталу військових поселень, ввійшли до господарського капіталу Південних поселень, що був створений з метою покращення сільського господарства в округах. Додатковими внесками були залишки із загального збору, дохід від різноманітних господарських установ, щорічні залишки з цього капіталу, що не були ще використані. З нього виплачувалися грошові претензії щодо конфіскованих маєтків, які входили до складу округів військових поселень. У всіх інших випадках господарський капітал залишався недоторканим.

Позичковий грошовий капітал військових поселенців було перетворено на мирський капітал. Кошти з нього використовувалися для позик поселенцям, на добродійність, для утримання та ремонту сільських громадських будівель. Джерелами поповнення були різноманітні штрафи, прибутки від продажу надлишку громадського зерна та ін. Ще однією складовою фінансової системи Південних поселень був податковий капітал. Він складався з платежів поземельного податку тих поселенців, які користувалися більш родючою землею. Його зберігали у кредитних установах. Надходження до цього капіталу контролювали казначейства і звітували про надходження головному начальнику поселень. Ще одним елементом був будівельний капітал, який поповнювався за рахунок щорічних залишків від суми, що виділялася на утримання та ремонт державних будівель. Основним його надходженням були кошти, виручені від продажу господарських об'єктів військових поселень. Кошти з нього

використовувалися лише з дозволу головного начальника поселень. Окрім усього перерахованого вище, залишався і далі функціонувати офіцерський допоміжний капітал. Він підпорядковувався військовому міністру. Проценти з цього капіталу використовувалися для одноразових і довготривалих допомог штаб- і обер-офіцерам, цивільним чинам, які служили в управлінні військового поселення кавалерії до 1858 року, для виховання дітей [4, с. 484–488].

У процесі ліквідації військових поселень ряд осіб різних чинів були представлені до відзнаки за бездоганну службу. Нагороджені були як військові, так і посадові особи різних рангів. Зі штабу цю нагороду отримали військовий інженер поручик К.А. Залерц, чиновник із особливих доручень при начальнику Києво-Подільського військового поселення підполковник Т.М. Тиньков. Із 1-го (Уманського) округу були удостоєні нагороди начальник 1-ї волості підполковник К.В. Берг, начальник 3-ї волості ротмістр А.А. Угрюмов, начальник 4-ї волості майор Г.А. Любізов, начальник 6-ї волості ротмістр М.С. Шевченко. З 2-го (Гранівського) округу були нагороджені ветеринар А.Ф. Колеорський, штаб-лікар С.Б. Надьорний, начальник 3-ї волості майор Л.П. Золотарьов, начальник 6-ї волості майор Ф.І. Павлов-Сільванський, діловод А.М. Ольховський, поручик кантоністського дивізіону О.І. Местренський. Відзначені були і колишні представники тимчасових робочих рот К.С. Ясінін (4 округ) та підпоручик В.І. Єфімов (5 округ); роти інвалідів – поручик Н.К. Матвеев (4 округ), штаб-капітан А.С. Петров (4 округ), капітан С.І. М'яткович (5 округ) [212, с. 12–130].

У 1863 році відбулися зміни і в церковному житті поселень. Церкви та духовенство передавалися під управління єпархій. При цьому всім священикам та церковнослужителям залишалася та платня, якою вони на той час користувалися. За священиками також зберігалися пенсії з державної казни, навіть за умови, що далі вони будуть служити при єпархіях. При цьому однорічне утримання усього поселенського

духовенства у сумі 42316 руб. 25 коп. перераховувалось до кошторису синоду [71, с. 86–87]. Церковний капітал при цьому переходив у розпорядження синоду, а церковні суми залишалися у віданні сільських церковних рад.

28 серпня 1863 року у Києво-Подільському поселенні було оприлюднено указ Сенату, згідно з яким замість двох окружних управ з 1 січня 1864 року мала діяти одна [103, с. 935–936]. Також скасовувались вакансії лікарів, ветеринарів та землемірів при даній установі. Сюди було призначено 4 помічники окружного начальника. Відповідно до указу в управлінні Південними поселеннями скасовувався поділ на округи та найменування волостей по округах, при цьому їм присвоювали назви згідно порядку, затвердженого у Відомстві державних маєтностей [103, с. 936]. Згодом із поселення на території Київської і Подільської губерній було відновлено 16 волостей [289, с. 70].

Підсумком третього етапу скасування військових поселень став наказ імператора від 25 жовтня 1866 року “Про передачу Південних поселень у підпорядкування загальних губернських і повітових управлінь”. Відповідно вся податкова система військових поселень передавалася з Управління південними поселеннями в Міністерство державних маєтностей [114, с. 56]. Всі справи щодо Південних військових поселень передавалися в загальні губернські установи. Управління південними поселеннями з 1 січня 1867 року ліквідовувалось, військові чиновники, які там служили, могли далі продовжувати службу в армії, а цивільним чиновникам надавались місця у місцевих органах влади [224, с. 109].

Військові поселення до середини 50-х рр. XIX ст. практично себе вичерпали. У 1857 році розпочався ліквідаційний процес, що тривав до 1866 року. Він мав на меті поступово перевести поселенську систему управління та адміністративний устрій на цивільні норми. Києво-Подільське військове поселення спочатку увійшло до складу Південних поселень, а згодом було остаточно ліквідованим.

Отже, запровадження військово-поселенської системи на Правобережній Україні відбувалось дещо пізніше, ніж у інших регіонах Російської імперії. Причини, що призвели до поширення цього нововведення, були різноманітними. Безпосереднім приводом стало повстання 1830–1831 років. Це було продовженням цілеспрямованої політики царизму на Україні, а також прагненням значно збільшити чисельність армії і водночас зменшити витрати на її утримання. Велика кількість обов'язків, що були покладені на поселян, призвела до невиконання основних завдань. Через це військові поселення, як система самозабезпечення, виявили себе неефективними за період їх існування. Ліквідація військово-поселенської системи була загальним явищем для Російської імперії. Такі докорінні зміни неможливо було здійснити за короткий час. Тому цей процес був тривалий і відбувався поступово. Його завершення співпало з підготовкою та з впровадженням реформ в 60-х рр. XIX ст., зокрема скасуванням системи кріпацтва.

ВИСНОВКИ

У процесі проведених досліджень були сформовані такі висновки:

1. На основі опрацьованих джерел та надбань історичних шкіл встановлено, що військові поселення в Правобережній Україні характеризувалися певними особливостями порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Їх визначальною рисою стало створення поселень на основі конфіскованих маєтків учасників польського повстання 1830–1831 рр., а також те, що поселяни повертали борги попередніх власників і сплачували 5% від прибутку в інвалідний фонд. Запровадження цього формування спричинило знищення багатьох сіл і храмів на Правобережжі.

2. На початку XIX століття на Правобережній Україні, що входила до складу Російської імперії, доволі сильні позиції займала польська шляхта. З цієї причини імператор прагнув змінити ситуацію на користь російського уряду. Формальним приводом для проведення конкретних дій у здійсненні цієї політики стало польське повстання 1830–1831 рр. Воно спричинило збільшення російського землеволодіння в даному регіоні зарахунок конфіскації маєтків бунтівників. Частина з цих земель була передана у володіння дворянства. Однак це явище не було масовим. Основна ж частка земель була передана у державне володіння. Спочатку у 1836 р. на визначених територіях були сформовані маєтки військового відомства. Наступним кроком стало формування на основі цих маєтків військових поселень у Київській та Подільській губерніях (1840 р.).

Створенням військово-поселенської системи влада прагнула насамперед вирішити проблему утримання й укомплектування армії. А це, в свою чергу, дало б відповіді на ряд гострих економічних та соціальних питань того часу. Російська імперія намагалася створити чисельну боєздатну армію, витрачаючи на це мінімальні кошти. Однак це не дало очікуваних результатів. Основною причиною, що зумовила невдачу, була

гостра необхідність проведення реформ не тільки в армії, але й у всіх сферах державного життя. А цього зроблено не було.

Через запровадження та функціонування військових поселень імперія намагалася стабілізувати становище в країні, побороти внутрішню кризу. Однак це робилося вже давно неефективними кріпосницькими методами та під прискіпливим наглядом військового керівництва. Фактично військові поселення стали продовженням кріпосної системи і ще більше пригноблювали та експлуатували селян. І ніякі реформи, які проводилися в той час, не могли змінити суті цього явища. Вони тільки в деяких сферах поселенського життя послаблювали цей гніт.

3. Процес створення військових поселень на території Київської та Подільської губерній був досить тривалим. Конфіскація маєтків польської шляхти, організаторів та учасників повстання 1830–31 рр., розпочалася одразу після його придушення. Вони передавались у розпорядження Міністерства фінансів. Внаслідок розорення, занепаду господарств, а також їх пограбування, було прийнято рішення про формування поселень. Конфісковані володіння стали основним ресурсом новоствореної системи. Саме таким шляхом Російська імперія прагнула підірвати домінуюче становище польської шляхти в даному регіоні, а також створити надійний тил для захисту своїх західних кордонів. Цей перехід був не легким і тривалим. Гостро стояла проблема формування єдиної суцільної території округів. З цією метою проводили обміни та купівлю земель для поселенських господарств. Всі ці зміни у земельному володінні ускладнювалися і переходом селян у розряд військових поселян. Дана територія була перенаселена. Тому запроваджувалися переселення селян в інші округи, де були вільні землі.

4. У процесі формування військово-поселенської системи було проведено адміністративний розподіл територій округів. Згідно цього поділу Києво-Подільське поселення складалося з п'яти округів, до яких входили по три волості. Вони охоплювали по декілька населених пунктів

(не менше трьох). Їх кількість визначалася чисельністю населення, що в них проживало. Загальна кількість населених пунктів не була стабільною. На 1844 рік вона становила – 88, а у 1857 році – 94. Таке збільшення пояснюється продовженням боротьби російської влади з польською шляхтою методом перегляду їх титулів. У 1844–45 рр. було розроблено проект нового адміністративного поділу. Однак у життя він не був втілений. Деякі його положення були використані та реалізовані в процесі ліквідації військових поселень у 1857 році. Із населених пунктів п'яти існуючих округів було сформовано дві адміністративні одиниці. Один округ охоплював поселення, що знаходилися в Київській, другий – на території Подільської губернії.

5. Основою ланкою економічної системи військово-поселенського устрою було поселенське господарство. Воно працювало не тільки на господаря та його сім'ю, а й на квартируючого солдата. Розвиток господарства загалом і окремих його підрозділів чітко визначався і контролювався державною владою. При цьому влада прагнула зробити поселенські господарства економічно стійкими. Держава поселянам надавала допомогу при облаштуванні господарств, при неврожаях, стихійних лихах, при загибелі робочої худоби. Робилося це за рахунок ресурсів, які накопичувались у самих військових округах, насамперед у резервних зернових магазинах, у формі позичкового грошового капіталу, а також у наданні безкоштовного медичного обслуговування (яке насправді було мізерним).

Господарі працювали також і на створення та поповнення продовольчих резервів та запасів фуражу для армії. Поселяни попри ведення сільського господарства змушені були виконувати і численні обов'язки та повинності. Основними видами сільськогосподарської діяльності було землеробство та скотарство. Крім того вони займалися також городництвом, садівництвом, бджільництвом, розведенням тутових дерев, шовківництвом та іншими видами діяльності. Якщо ж

характеризувати розвиток ремесел та торгівлі, то вони мали другорядне значення. Із самого початку формування поселень в цьому регіоні не склалися сприятливі умови для ефективного економічного розвитку. Маємо на увазі той факт, що поселяни своєю працею повинні були сплачувати борги, які рахувалися за конфіскованими маєтками. Погіршували ситуацію і неврожаї, посухи, загибель худоби та різні епідемії. За таких обставин досягти високої ефективності господарської системи було вкрай важко. Для забезпечення кращих умов ведення господарства в округах створювали майнові та грошові резерви. Однак накопичені кошти не могли докорінно змінити ситуацію, оскільки їх використання було обмежене і чітко регламентоване владою. За показниками господарського розвитку дане поселення було найменш розвинуте і здебільшого займало останні позиції в звітах про основні види діяльності.

У процесі створення військових поселень Російської імперії сформувалася майнова нерівність серед поселян, що закріплювалася самою системою. Це явище було також характерне для Києво-Подільського поселення. Жителі поселень поділялися на декілька категорій: господарів 1-го і 2-го розряду та негосподарів (поселян, які не мали власного господарства, солдатів-постояльців, інвалідів, кантоністів). Цей розподіл відбувався з урахуванням майнового статку (площі ріллі, сінокосу та кількість худоби). У даній соціальній структурі основну масу населення становили негосподарі, а господарів 1-го та 2-го розряду здебільшого була однакова кількість. Найменш чисельним прошарком серед поселенців були купці. Це пояснюється складними умовами ведення торгівлі та надзвичайно ускладненим переходом у цей стан.

6. Система освіти у військових поселеннях була різноплановою, однак не забезпечувала високого рівня знань. Найперше, вона була зорієнтована на підготовку юнаків, що складали майбутній резерв армії. У даному військовому поселенні інститут кантоністів проіснував з 1840 по

1856 рр. За цей час було проведено декілька структурних змін. Спочатку формувалися ескадрони кантоністів, згодом батареї та батальйони. Проте ці зміни аж ніяк не впливали на саму суть інституту кантоністів. У школах, що існували при армійських формуваннях, юнаки вивчали основи наук та військові дисципліни. Вже в ході процесу навчання відбувався відбір здібних учнів для поглиблення освіти. Інших кантоністів з досягненням повноліття розподіляли по військових підрозділах для несення служби. Кантоністи, які були не придатні для подальшої служби, освоювали різноманітні ремесла. Вони також здобували навички із зброярства, чоботарства, кравецької і ковальської справи та ін. Здобуті знання та навички юнаки застосовували в армійських частинах, куди їх направляли. Доповнювали кантоністську освіту заняття плаванням та берейторські школи. Якщо уроки плавання відвідували практично всі, то до берейторських шкіл існував відбір за фізичними та іншими показниками.

Також поселенська система освіти включала в себе сільські та церковні школи. Якщо в перших здобували базові знання, то в других – навчали правильного церковного співу, який подобався вищому керівництву. Ці школи знаходилися на утриманні поселень. Також у військових поселеннях отримували освіту майбутні фельдшери, ветеринари, садівники та топографісти. Існування цих закладів було зумовлене потребою власних спеціалістів в даних галузях діяльності. В цих школах навчалися як діти військових поселян, так і кантоністи. Перші після завершення навчання поверталися в свої округи та волості, де працювали за здобутою спеціальністю. Інших направляли на службу до військових підрозділів, до яких вони були приписані. Кількість учнів була досить обмежена і визначалась потребами поселень.

Єдиним закладом, де могли здобути освіту дівчата та жінки, було училище повивальної справи. Однак тут освіту здобували лише згідно відбору претенденток. Кількість учениць була обмеженою і чітко регламентованою. Загалом система освіти військових поселень була

підпорядкована армійським потребам. Проте варто відзначити, що кількість дітей, які здобували освіту, була значно більшою у порівнянні із сусідніми селами цих же губерній. Однак вона не охоплювала всіх підлітків і не забезпечувала достатнього рівня освіченості.

У тісному зв'язку з поселенською освітою перебувала система охорони здоров'я. Перша готувала необхідні медичні кадри для роботи в цій галузі. Загалом медичні послуги поселянам та військовим надавали окремо. Якщо селян обслуговували фельдшери, то військовослужбовці проходили лікування у шпиталях. Загалом медичне обслуговування було на досить низькому рівні, як і по всій Російській імперії.

7. Система військових поселень в Київській та Подільській губерніях функціонувала впродовж двох десятиліть. 1857 рік в її історії стає переломним. Саме в цей час розпочинається процес згортання та поступової ліквідації військових поселень в Російській імперії. Такі докорінні зміни не можливо було здійснити за короткий час. Тому цей процес був тривалий і відбувався поступово у три етапи. Це було здійснено з метою ефективної підготовки переходу від військового устрою до цивільного. Для цього був створений спеціальний законодавчий механізм. У ході ліквідаційного процесу було поступово скасовано повинності поселян, однак було запроваджено поземельний податок. Крім цього відбувалося поступове запровадження цивільних інститутів влади та законодавства.

Отже, це дослідження є узагальнюючою працею з історії військових поселень у Київській та Подільській губерніях, що відображає реальні цілі їх запровадження, специфіку діяльності даного формування в краї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Публікації документальних матеріалів

1. Высочайше утвержденное образование Департамента Военных Поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16863. – С. 330–339.
2. Высочайше утвержденное Положение о Временной Комиссии для ревизии книг и счетов, окончания дел и разбора архива Департамента Военных Поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32554. – С. 1005–1007.
3. Высочайше утвержденное положение о казенных заготовлениях ведомства Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1839. – № 11175. – С. 348–387.
4. Высочайше утвержденное положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 31920. – С. 471–493.
5. Высочайше утвержденное положение о постоянной повинности в городе Умани // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 17415. – С. 811–815.
6. Высочайше утвержденное положение о формировании из военных кантонистов кавалерийских эскадронов и артиллерийских батарей в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9466. – С. 871–875.
7. Высочайше утвержденное положение о Уманской военной городской полиции // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13442. – С. 317–320.
8. Высочайше утвержденное положение о фельдшерских школах при военных госпиталях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1839. – № 11143. – С. 299–304.

9. Высочайше утвержденное положение об образовании фельдшеров из военных поселян для кавалерийских округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 24026. – С. 198–200.
10. Высочайше утвержденное положение об управлении именными военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10178. – С. 262–279.
11. Высочайше утвержденное положение об устройстве города Умани // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15629. – С. 363–368.
12. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129.
13. Высочайше утвержденное предположение об училищах для организации повивальных бабок в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19199. – С. 524–528.
14. Высочайше утвержденные общие правила конфискации имений владельцев, которых наследники лишены прав своих за участие в мятеже 1830–1831 годах // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10208. – С. 295–296.
15. Высочайше утвержденные правила для посева и продажи пшеницы и льна в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. XXIV. – Отделение первое. – 1849. – № 23102. – С. 162–164.
16. Высочайше утвержденные правила для руководства при распродаже с публичных торгов и по оценочным описям казенных зданий, состоящих в военном поселении кавалерии, назначенных в продажу

- по случаю преобразования сего поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32597. – С. 1043–1045.
17. Высочайше утвержденные правила о порядке упразднения Департамента Военных Поселений Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32555. – С. 1007–1008.
18. Высочайше утвержденные правила о способе улучшения породы собственных лошадей военных поселян в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 24069. – С. 373–375.
19. Высочайше утвержденные Учреждение Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9038. – С. 247–347.
20. Высочайше утвержденный штат бригадного управления Донских казачьих конно-артиллерийских батарей, составляющих постоянный артиллерийский резерв в пятом округе военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16906. – С. 370.
21. О больных, поступающих в военные госпитали // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. XIV. – Отделение первое. – 1839. – № 12049. – С. 167–168.
22. О взимании штрафа за бродящий скот в городах военного ведомства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 17320. – С. 753–754.
23. О взыскании гильдейских повинностей с военных поселян и пахотных солдат, при взятии ими подрядов вне округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19042. – С. 419.
24. О включении Ивангородской крепости в число штатных крепостей 2 класса, о формировании в оной инженерной команды и переводе в

- сию крепость военно-робочей № 14 роты // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1838. – № 11526. – С. 115.
25. О гербе на касках и пуговицах фейерверкерам конно-артиллерийской кантонистской батареи, сформированной в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение второе. – 1846. – № 20303. – С. 179.
26. О годовом ремонте для содержания почтовых принадлежностей в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение второе. – 1850. – № 24682. – С. 257.
27. О даровании облегчения военным поселянам кавалерийских округов, в исполнении ими воинских повинностей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14179. – С. 50.
28. О дачи подвод воинским частям при передвижении из округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1839. – № 11159. – С. 313.
29. О детях нижних чинов, поступивших на службу из имений, конфискованных у польских мятежников в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 24430. – С. 718.
30. О добавочном отпуске суммы на канцелярские и чертёжные припасы для штаба пяти округов Киевского и Подольского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. XXVII. – Отделение первое. – 1852. – № 26650. – С. 596.
31. О дозволении вдовам нижних чинов и солдатским дочерям выходить замуж за крестьянских людей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. XXVIII. – Отделение первое. – 1853. – № 27665. – С. 526.
32. О дозволении евреям м. Ладыжина нанимать для их фабрик рабочих еврейского сословия из других мест округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22474. – С. 501.

33. О дозволении жительства по торговле и промышленности разного сословия людям в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 18486. – С. 814.
34. О дозволении начальству военных поселений Херсонской, Киевской, Подольской, Харьковской и Витебской губерний выдавать ярлык на провоз вина // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. XXVII. – Отделение первое. – 1852. – № 26383. – С. 425–430.
35. О дозволении пользоваться ссудой из заемного денежного капитала округов военных поселений, военным поселянам нехозяевам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22506. – С. 517.
36. О доставлении списков о совершеннолетних солдатских детях в Департамент Военных Поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14915. – С. 843.
37. О духовенстве и церковном причте округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1855. – Т. XXIX. – Отделение второе. – 1854. – № 27917. – С. 177–178.
38. О жаловании школьникам фельдшерских школ при некоторых госпиталях и полугоспиталях военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение первое. – 1846. – № 19825. – С. 335.
39. О заготовлении для войск действующей армии провианта из запасов Киевских и Подольских округов военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение первое. – 1846. – № 19894. – С. 417.
40. О запасах хлеба и фуража в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 19053. – С. 425–428.

41. О зачислении в военное ведомство незаконнорожденных детей, прижитых женами нижних чинов, поступивших на службу из военных поселян, вдовами таковых поселен нижних чинов и девками военными поселянами // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. XIV. – Отделение первое. – 1839. – № 12698. – С. 730–731.
42. О зачислении в звание военных поселян сыновей безсрочно-отпускных нижних чинов, жительствующих в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13806. – С. 608.
43. О зачислении в звание военных поселян сыновей отставных нижних чинов, поселившихся в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14411. – С. 264.
44. О изменении п. 51 и 52 положения о расходовании и поверке хлеба и фуража в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. XXII. – Отделение первое. – 1847. – № 21395. – С. 600.
45. О изменениях в управлении военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 23895. – С. 99–100.
46. О имении двух Благочинных в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14683. – С. 655.
47. О имении при лазаретах округов Киевской и Подольской губерний школьников из неспособных кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14909. – С. 841.
48. О имении с каждой волости округов военного поселения Киевской и Подольской губерний по два малолетних военных поселян для обучения коновальному искусству // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. XXII. – Отделение первое. – 1847. – № 21274. – С. 502.

49. О именовании эскадронами кантонистов военного, формируемых для полков одной легкой кавалерийской дивизии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15650. – С. 379.
50. О ликвидационных делах по конфискованным имениям Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9191. – С. 530–531.
51. О наделении землею сирот женского пола, остающихся при матерях после смерти отставных и бессрочно отпускных нижних чинов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение второе. – 1848. – № 22827. – С. 87.
52. О наделению землею отставных нижних чинов, проживающих в селениях южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1866. – Т. XXXVIII. – Отделение первое. – 1863. – № 39336. – С. 196.
53. О назначении в полугоспитали 2, 3 и 5 округов военного поселения Киевской и Подольской губерний особых главных врачей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 24356. – С. 656.
54. О назначении в Уманскую городовую ратушу бухгалтера и в Елисаветградскую городскую думу помощника бухгалтера // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. XXVI. – Отделение первое. – 1849. – № 22925. – С. 37–38.
55. О назначении пенсий и единовременных пособий духовным лицам церквей военных поселений и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение первое. – 1846. – № 19849. – С. 369.
56. О назначении пенсий повивальным бабкам округов военного поселения и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 23850. – С. 64–65.
57. О назначении пожизненных участков чиновникам войска Донского, получившим чины генералов при отставке // ПСЗ РИ. II. – СПб.,

1852. – Т. XXVI. – Отделение первое. – 1851. – № 25509. – С. 633–634.
58. О назначении священников и причетников в округи военного поселения Украинского, Новороссийского и Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 18180. – С. 532.
59. О неимении номеров на пуговицах кантонистским эскадронам в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение второе. – 1842. – № 16085. – С. 17.
60. О новом образовании корпуса инженеров военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16859. – С. 328–329.
61. О образовании в лесном институте лесничих для ведомства одного Департамента // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16788. – С. 282.
62. О обращении в лесное ведомство кантонистов, детей лесной стражи и объездчиков // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16552. – С. 89–90.
63. О ограждении заемного денежного капитала от излишних расходов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 18673. – С. 148.
64. О оставлении в пользу кантонистов при поступлении на службу в учителя и инвалиды своих заведений, состоящей на них одежды // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. XXIV. – Отделение второе. – 1849. – № 23731. – С. 310.
65. О отпуске денег на канцелярские расходы благочинным церквям кавалерийских округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15437. – С. 244.

- 66.О отпуске лесной страже Киевской и Подольской губерний карабинов, пороха и свинца // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22034. – С. 153.
- 67.О отчислении солдатских детей Могилевской и Минской губерний к кантонистским эскадронам Киевского и Подольского военного поселения, и высылке незаконнорожденных детей солдаток в заведения военных кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 23927. – С. 122–123.
- 68.О передаче в ведомство Министерства Внутренних Дел состоящих в округах южных поселений городов Херсонской, Киевской и Харьковской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1862. – Т. XXXV. – Отделение второе. – 1862. – № 36383. – С. 449.
- 69.О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в ведение Военного Министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9053. – С. 583–584.
- 70.О передаче строительной части Департамента Военных Поселений в Департамент Инженерный, и об устройстве управления строительной частью военного ведомства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 31497. – С. 130–142.
- 71.О передаче церквей и духовенства южных поселений в непосредственное заведение епархиального начальства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1866. – Т. XXXVII. – Отделение первое. – 1863. – № 39202. – С. 86–87.
- 72.О переименовании имений военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях в округи военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение второе. – 1838. – № 10775а. – С. 10–12.

73. О переселении евреев из округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. XVIII. – Отделение первое. – 1843. – № 16823. – С. 300–301.
74. О пользовании и содержании священников округов военного поселения и пахотных солдат, в случае поступления их за болезнью в военные госпитали, без всякой платы // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13876. – С. 657.
75. О порядке довольствия жалованием штаб и обер-офицеров округов поселения кавалерии и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение второе. – 1850. – № 24698. – С. 269.
76. О порядке ношения нашивок нижним чинам военно-рабочих батальонов и рот ведомства военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14743. – С. 761.
77. О порядке отправления увечных от болезней военных поселян в приказы общественного призрения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение второе. – 1844. – № 18241. – С. 569–570.
78. О постановлении новых правил к облегчению военных поселян и пахотных солдат по разбору их тяжб // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. XXII. – Отделение первое. – 1847. – № 21423. – С. 628–629.
79. О правилах для выдачи хлеба военным поселянам из запасных хлебных магазинов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22508. – С. 517–519.
80. О правилах заготовления материалов на постройку рекрутской одежды в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение второе. – 1850. – № 24737. – С. 296–301.
81. О предписании повсеместно, дабы все иррегулярные войска и военно-учебные заведения, обращались в Департамент Военных

- Поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение второе. – 1842. – № 16389. – С. 283.
82. О представлении Окружным Командирам Украинского, Новороссийского, Киевского и Подольского военного поселения, в отношении судебных следственных дел, власти присвоенной бригадным командирам армейских войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14275. – С. 121.
83. О прекращении платежа в инвалидный капитал процентов с конфискованных имений, поступивших в состав военного поселения, ныне Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1860. – Т. XXXIII. – Отделение второе. – 1858. – № 33400. – С. 40.
84. О прибавке чинов в управление округами военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение второе. – 1841. – № 15019. – С. 41.
85. О прибавочном жаловании непоселенным нижним чинам округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение второе. – 1844. – № 18222. – С. 560–561.
86. О приведении кантонистских эскадронов Киевского и Подольского военного поселения в равный состав с прочими и о сформировании одной батареи // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 18448. – С. 777–778.
87. О приостановлении высылки солдатских детей в заведения военных кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1856. – Т. XXX. – Отделение первое. – 1855. – № 28079. – С. 182.
88. О присвоении ему звания Инспектора резервной кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение первое. – 1838. – № 11162. – С. 315.
89. О причислении артельных денег, остающихся после бежавших нижних чинов из поселенных волостей и инвалидных рот

- кавалерийских округов военного поселения, а также из военнорабочих и подвижных солдат, к общей артельной сумме // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. XXIV. – Отделение второе. – 1849. – № 23660. – С. 173.
90. О причислении в число неслужащих инвалидов нижних чинов, имеющих в округах военных поселений собственные дома // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13459. – С. 326.
91. О причислении к заемному денежному капиталу денег, выручаемых продажей с публичного торга имуществ бежавших военных поселян // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1844. – № 24438. – С. 721.
92. О продовольствии на счет провиантского ведомства людей и лошадей артиллерии, командируемых для перевозки разных принадлежностей, на расстоянии ближе 300 верст // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 17819. – С. 255.
93. О производстве рекрутских наборов в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1835. – Т. IX. – Отделение первое. – 1834. – № 6797. – С. 120–121.
94. О производстве денег для содержания при богадельни 1 округа военного поселения Киевской и Подольской губерний отделения для призрения жителей г. Умани вольного сословия // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. XXII. – Отделение первое. – 1847. – № 21437. – С. 635–636.
95. О производстве кантонистам, находящимся при матерях и других родственниках, провианта до четырнадцатилетнего возраста // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 22601. – С. 594.
96. О производстве прибавочного жалованья нижним чинам 6 конно-артиллерийской дивизии и двух Донских конно-артиллерийских

- батарей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 17881. – С.294–295.
97. О производстве провианта женам нижних чинов военно-рабочих батальонов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение второе. – 1841. – № 14990. – С. 2.
98. О разрешении иметь в кантонистских эскадронах и артиллерийских батареях округов военного поселения кавалерии в первых по 120, а в последних по 136 строевых // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15502. – С. 275.
99. О распоряжении доходами с конфискованных имений польских мятежников // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1833. – Отделение первое. – 1832. – № 5344. – С. 258–260.
100. О распространении на город Умань правила о выдаче безвозвратных ссуд бедным жителям на постройку домов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. XXIV. – Отделение первое. – 1849. – № 23093. – С. 157–158.
101. О сборе с города Умани рекрут натурою наравне с прочими городами // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. XIV. – Отделение первое. – 1839. – № 12603. – С. 659.
102. О сокращении расходов по ведомству Департамента Военных Поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. XXVI. – Отделение второе. – 1851. – № 25615. – С. 20–24.
103. О сокращении числа и состава окружных управлений в Южных поселениях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1866. – Т. XXXVII. – Отделение первое. – 1863. – № 40016. – С. 935–937.
104. О сокращении штата волостных начальников в округах Южных поселений, и переименование их в помощники Начальников округов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1863. – Т. XXVII. – Отделение второе. – 1861. – № 37489. – С. 356–357.

105. О способах комплектования военно-рабочих батальонов и рот ведомства военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 18365. – С. 698–699.
106. О формировании в округах Киевской и Подольской губернии эскадронов кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 15069. – С. 75.
107. О формировании инвалидов команд для прислуги при военных госпиталях в Южных поселениях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1860. – Т. XXXIII. – Отделение второе. – 1858. – № 33679. – С. 302–303.
108. О увольнении военных поселян и пахотных солдат в купеческое сословие // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXII. – Отделение второе. – 1848. – № 22803. – С. 74–75.
109. О удовлетворении госпитальных чиновников кавалерийских округов военного поселения освещением // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. XXI. – Отделение второе. – 1846. – № 20280. – С. 160–161.
110. О упразднении винокуренных заводов округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. XX. – Отделение первое. – 1845. – № 18996. – С. 392.
111. О упразднении должности главного смотрителя пчеловодства в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. XIX. – Отделение первое. – 1844. – № 18324. – С. 667.
112. О упразднении кантонистских эскадронов и батарей округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 32200. – С. 734.
113. О упразднении семи полурот служащих инвалидов, содержащихся для сохранения казенных зданий, оставшихся от упразднения военного поселения кавалерии, и о образовании одной роты служащих инвалидов для охранения в Южных поселениях дворцовых и штабных зданий, а также строений, занимаемых

- войсками и упраздненных госпитальных // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1865. – Т. XXXVII. – Отделение первое. – 1862. – № 38223. – С. 377.
114. О упразднении управлений Южными поселениями // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1868. – Т. XLI. – Отделение второе. – 1866. – № 43677. – С. 56–57.
115. О установлении срока для производства содержания солдатским детям, находящимся при родителях и воспитателях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. XXIII. – Отделение первое. – 1848. – № 21892. – С. 36–37.
116. О форме обмундирования кантонистам эскадрона, формируемых в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний для одной легкой кавалерийской дивизии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15956. – С. 845–846.
117. О числе штаб и обер-офицеров в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. XXIV. – Отделение первое. – 1849. – № 23528. – С. 68.
118. Об изменениях по военно-рабочим ротам Инженерного ведомства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 10026. – С. 168.
119. Об обмундировании, какое иметь штабы и обер-офицерам причисляемых в кавалерийские округа военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. XIV. – Отделение первое. – 1839. – № 12244. – С. 370.
120. Об определении в м. Меджибож особого офицера в должность полицеймейстера // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14445. – С. 299.
121. Об оставлении управлениями городами Южных поселений на прежнем основании, и о некоторых переменах по Элисаветградской и Уманской полиции // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. XXXIV. – Отделение первое. – 1859. – № 34073. – С. 41–42.

122. Об отдаче вдовам умерших в бессрочном отпуску нижних чинов одного из законных их сыновей кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение второе. – 1837. – № 10725. – С. 912–913.
123. Об отмене посадки деревьев по дорогам в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Отделение первое. – 1841. – № 14259. – С. 102.
124. Об отправлении солдатских детей проживающих в губерниях Киевской, Черниговской, Волынской и Подольской, по достижении 20 лет, прямо в корпуса, к коим причислены // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отделение первое. – 1837. – № 9885. – С. 56.
125. Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губернии города Умани в ведомство начальства военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. XIII. – Отделение первое. – 1838. – № 11183. – С. 388.
126. Об удовлетворении долгов, лежащих на конфискованных имениях, сообразно ценности сих имений, по пропорции правил эксдивизии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отделение первое. – 1836. – № 9454. – С. 856.
127. Об учреждении Временного Распорядительного Комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. XXXII. – Отделение первое. – 1857. – № 31951. – С. 515–516.
128. Об учреждении Ратуши в городе Умани // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. XIV. – Отделение первое. – 1839. – № 13038. – С. 1183–1184.
129. Условия на питейный откуп с 1843 по 1847 год в округах военных поселений: Екатеринославской, Херсонской, Харьковской, Могилевской, Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. XVII. – Отделение первое. – 1842. – № 15775. – С. 661–662.

Мемуари

130. Из записок сенатора А.Я. Стороженка. Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – С. 447–477.
131. Павлович. Из воспоминаний священника о жизни и службе в военном поселении // Киевская старина. – 1884. – Т. 10. – С. 168–172.
132. Сперанский М.М. О военных поселениях // Русский вестник. – С.Пб., 1890. – №4. – С. 108–117.
133. Федоров Д.В. “Игрушечная армия” (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – Т.78. – №10. – С. 148–172.
134. Федоров Д.В. “Игрушечная армия” (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. – Т.78. – №11. – С. 545–575.

Архівні та неопубліковані джерела

135. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). – Ф. 196. Подільська палата цивільного суду, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 29. Указы Подольского губернского правителя и переписки с ним о представлении сведений об имуществе и конфискации его у разных лиц участвовавших в польском восстании 1831 г. и списки лиц. – Арк. 400.
136. ДАХО. – Ф. 227. Подольское губернское правление. – Оп. 1. – Спр. 1. Указы, циркуляры царя, сената, наказ командующего Киевским военным округом. 30.03.1797–28.05.1864 – 234 арк.
137. ДАХО. – Ф. 648 Управління губернського військового начальника, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Об отпуске капитану Граве 38890 руб. 85 коп. денег на расходы по воинскому поселению. – Арк. 5.

138. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 15. Указ губернского правления о допущении отступления от утвержденных на строительство городов планов. 1842–1844 гг. – Арк. 189.
139. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 2 (Друга частина). Переписка о составлении карты Уманского уезда. 1839–1843 гг. – Арк. 66.
140. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 2 (Перша частина). Переписка о составлении карты Уманского уезда. 1839–1843 гг. – Арк. 56.
141. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 20. Ведомости о числе военных поселян проживающих в Уманском уезде, о почтовых дорогах, плотинах, гатях, проходящих через земли военного поселения по состоянию на 17 мая 1846 г. – Арк. 24.
142. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 25. Предписания губернского землемера о представлении землемерами годовых отчетов, о снятии копии с карты Киевской губернии, о составлении плана церковной земли в селе Колодистом, о составлении дорожного расписания по Уманскому уезду и др. вопросы. 12 января – 21 декабря 1854 г. – Арк. 141.
143. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 27. Переписка о составлении карты Киевской губернии, об отмежевании церковной земли и другим вопросам. 19 января – 14 декабря 1856 г. – Арк. 126.
144. ДАЧО. – Ф. 696. Уманський уездний землемер. – Оп. 1. – Спр. 9. Указ об отмежевания спорного Шаулинского имения Уманского уезда. Записки о произведенном межевании Шаулинского имения. 22 ноября 1842 г. по 21 декабря 1843 г. – Арк. 123.
145. ДАЧО. – Ф. 833. Уманський уездний суд. – Оп. 1. – Спр. 256. Указы и циркуляры губернского правления о конфискации имуществ

- участников польского восстания та участников штатных обществ по подготовке польского восстания. Списки членов штатных обществ. 5 октября 1839 г. – декабря 1839 г. – Арк. 18.
146. ДАЧО. – Ф. 833. Уманский уездный суд. – Оп. 1. – Спр. 385. Указы и циркуляры Киевского губернского правления за 1844 г. – Арк. 64.
147. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VI. (Статистические ведомости). – Спр. 3562. (Статистическая ведомость о состоянии Подольской губернии по состоянию на 1 сентября 1838 года).
148. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. – СПб., 1838. – 408 с.
149. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. – СПб., 1839. – 556 с.
150. Столетие военного министерства. Т. VII: Главное Военно-медицинское управление. – Ч.1: Исторический очерк / Составитель В.С. Кручек-Голубов, Н.И. Кульбин, Д.А. Скалон. – СПб., 1902. – 306 с.
151. Столетие военного министерства. Т. VII: Главное инженерное управление. – Ч. 1: Царствование императора Александра I. Очерк I. Инженерное управление и его средства / Составитель И.Г. Фабрициус. – СПб., 1902. – 314 с.
152. Столетие военного министерства. Т. VIII: Главное Военно-медицинское управление. – Ч.2: Исторический очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствование императора Николая I / Составитель В.С. Кручек-Голубов, Н.И. Кульбин, Д.А. Скалон – СПб., 1908. – 288 с.
153. Столетие военного министерства. Т. IV. – Ч. 2, кн. 1, отд. 2: Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В. Щепетильников, Н.П. Михневич. – СПб., 1907. – 330с.

154. Столетие военного министерства. Т. III, отд. VI: Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 – по 1910 год / Составитель Н.М. Затворницкий. – СПб., 1911. – 316 с.
155. Центральний державний історичний архів у м. Києві. (далі ЦДІАУК). – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 107. Статистическое описание 1–8-и округов Новороссийского военного поселения. – 1857 г. – Арк. 44.
156. ЦДІАУК. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. Статистическое описание пяти округов Киевского и Подольского военных поселений. – 1856 г. – Арк. 44 к.
157. ЦДІАУК. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112. Статистическое описание первых двух округов Подольского военного поселения. 1858 г. – Арк. 25.
158. ЦДІАУК. – КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 136, 137. Карта округов военного поселения в Киевской и Подольской губернии. – 1836 г. – Арк. 1, 2.
159. ЦДІАУК. – КМФ. 12. – Оп. 1. – Спр. 125. Проект нового разделения земель в округах военных поселений Киевской и Подольской губернии. – 1844–45 гг. – Арк. 23.
160. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 10835. Дело о высылке жителя г. Летичева Родзиховского И. и его семьи в м. Меджибож 4-го округа военного поселения в военные поселенцы. – Арк. 1–32.
161. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 11381. Дело о закреплении помещиком Собанским Г. военных поселян с. Пятковки Мельников. 1854 г. – Арк. 1–23.
162. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 34. – Спр. 1199. Дело о

- разграничении уездов Подольской губернии в которых имеются военные поселения. – 6 ноября 1857 – 18 февраля 1858 г. – Арк. 1–5.
163. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 35. – Спр. 836. Из рапорта Уманского земского суда от 10 июля 1858 г. о новом положении об устройстве военных поселений, утвержденное 4 июня 1857 г. – Арк. 1–8.
164. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 35. – Спр. 836. О новом положении об устройстве военных поселений и переходе, в связи с этим, населенных пунктов, принадлежащим военным поселениям, расположенных на территории Уманского уезда в отнесении полицейского управления в ведение Уманского земского суда. – 1858 г. – Арк. 1.
165. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 36. – Спр. 96. Дело о новом “разграничении” уездов у губерниях входящие в состав Южных военных поселений. – 1859 г. – Арк. 26.
166. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 68. – Спр. 157. Дело о размещении Новомиргородского уланского полка в м. Торговица и м. Златополе. – Арк. 1–9.
167. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 71. – Спр. 61. Переписка с Киевским губернатором об участии военных поселений Киевской губернии в платеже земских сборов. – 15 марта 1838 – 2 января 1839 гг. – Арк. 1–63.
168. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 71. – Спр. 63. Дело по представлению Подольского гражданского губернатора об

исключении со счетов уездных казначейств податей, следуемых с военных поселений.

169. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 49. Дело по отношению генерал-лейтенанта Задонского о распоряжении земским властям использовать военных поселян во время исполнения земской повинности только в своих округах. – 18 января 1839 – 31 октября 1842 гг. – Арк. 1–93.
170. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 46. Дело об освобождении военных поселян деревень: Чистоголовки, Рудни-Сахань, Комаровки и с. Денисович от налагаемых на них штрафа за пропущенных при ревизской записи поселян. – Арк. 58.
171. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 126. Дело по отношению командира сводного кавалерийского корпуса генерал-лейтенанта Герштенгвейга о невыдаче Подольской казенной палатой зачетных квитанций за военных поселян Л. Михайлова и Т. Панасова, отданных в 1828 и 1829 гг. в погонщики. – 1839 г.
172. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 770. – Спр. 32. Положение об устройстве г. Умани. 1842. – Арк. 268–274.
173. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 167. Дело о размещении в м. Торговице и м. Злотополе полков и двух батальонов, предназначенных в военное поселение в Херсонской губернии. – Арк. 20.
174. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 172. Дело по отношению Министра Внутренних дел о выписке из департамента

военных поселений экземпляра урочного положения на все виды работ. – 1839 г.

175. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 180. Дело по отношению командира сводного кавалерийского корпуса Герштенцвейга об отпуске топлива и осветительных материалов начальнику съемки земель в округах военного поселения полковнику Каменскому, его помощнику и землемеру. – 1839.
176. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 73. – Спр. 16. Дело по прошению Киевского губернатора о разрешении выделить квартиру прибывающему в г. Киев на время контактовой ярмарки командующему 5 округами военного поселения Киевской и Подольской губернии полковнику Прокофьеву. – 1840.
177. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 73. – Спр. 25. Дело по отношению министра финансов об указе царя о покупке у генерала графа Витта имения из сел: Чернокаменки, Папужинец, Юрполя для устройства военных поселений. – 1840. – Арк. 13.
178. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 73. – Спр. 353. Годовой отчет об урожайности хлеба и других культур на участках военных поселенцев в Киевской и Подольской губерниях. – 1840 г.
179. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 75. – Спр. 156. Дело об отчислении в гражданское ведомство вместе с числящими на них недоимками евреев местечек округов военных поселений Киевской и Подольской губернии, выбывших с места жительства в неизвестном направлении. – 1842–1850 гг. – Арк. 1–206.

180. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 75 (1842). – Спр. 287. Дело о рассмотрении жалобы проживающего в д.Краснополке Дзяканского о неправильной записи его в число военных поселян. – Арк. 1–3.
181. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 79. – Спр. 265. Дело по прошению содержателя питейного откупа Парфенова о возмещении ему убытков, понесенных в связи с выселением вольно живущих людей из военных поселян в Киевской и Подольской губернии. – Арк. 1–12.
182. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 84 (1851). – Спр. 220. Дело о просьбе однодворки С. Крыжановской исключить ее мужа Феофана из числа военных поселенцев. – 1851 г. – Арк. 1–2.
183. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 69. – Спр. 242. Дело о размещении в м. Саврань Литовского егерского полка. 1837–1845 гг. – Арк. 1–100.
184. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 90. – Спр. 152. Дело об отводе пастбищ для лошадей Мариупольского гусарского полка, расположенного в Летичевском уезде. 1859–1860 гг. – Арк. 1–14.
185. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 457. – Спр. 359. О размерах различных родов войск, находящихся в Киевско, Подольской и Волынской губерниях. 1846 г. – Арк. 4, 14, 24, 81.
186. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 1. – Спр. 5970. Ведомость о количестве воинских частей, земли, церквей и зданий в г. Умани за 1845 г. – Арк. 30.

187. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 81. – Спр. 45. Дело по отношению инспектора резервной кавалерии об утверждении цен на фуражное довольствие войск. 1848. – Арк 1–16.
188. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 72. – Спр. 293. Дело по отношению 3 легкой кавалерийской дивизии генерал-лейтенанта Оффенберга о поднятии цен на фураж, продаваемый его дивизии в Таращанском и Богуславском уездах. 1839 г. – Арк 1–12.
189. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 71. – Спр. 222. Дело о обращении в округа военного поселения в Киевской и Подольской губерниях поступивших в военное ведомство конфискованных имений. 1838 г. – Арк. 1–236.
190. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 148. – Спр. 864. Дело по прошению инспектора резервной кавалерии о командировании депутат с гражданской стороны в военное поселение Киевской и Подольской губернии “для производства следствия об открывающихся там злоупотреблениях”. – 1839 г. – Арк. 6.
191. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 149. – Спр. 23. Дело по отношению генерала Глазенапи о скорейшем доставлении Гайсинским земским судом сведений по делу об убившемся при падении с лошади военном поселянине Баранском. – Арк. 1–3.
192. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 149. – Спр. 495. Дело по жалобе военного поселенина Брингачана помещика с. Олешек Пеньковского за отобрание денег, хлеба, скота. – Арк. 23.

193. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 149. – Спр. 792. Дело по рапорту подполковника Гнедича о представлении ведомости о претензиях военных поселян к гражданским лицам. – 19 октября 1840 – 14 октября 1842 гг. – Арк. 1–17.
194. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 159. – Спр. 525. Дело по рапорту ротмистра Переяславлева о претензии военного поселянина Г. Майстренка к помещику Янишевскому за захват хлеба. – 1848 г. – Арк. 90.
195. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 160. – Спр. 42, ч.1. – Указ Сената от 1 февраля 1854 г. о разрешении военным поселянам и солдатам, занимающимся пашней, приобретать недвижимое имущество. – 1854 г. – Арк. 448.
196. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 175. – Спр. 371. Жалоба поселянина упраздненного военного поселения Ф.Бойко от 26 июля 1862 г. на З. Лыщенко за захват принадлежащего ему наследству имущества. – Арк. 1–2.
197. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 279 (1839 г.). – Спр. 86. Дело о высылке в г. Элисаветград для предания военному суду за жестокое наказание военных поселян и другие противозаконные поступки, проживающего в Киевской губернии дворянина Пржегодского. Ранее командировавшего Соколовским участком в 3-м округе Киевского и Подольского военного поселения. – 10 ноября 1839 – 11 декабря 1840 гг. – Арк. 40.
198. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 630. – Спр. 354.

- О подчинении г. Умани до 1861 г. Начальнику военных поселений. Из представления Киевского губернатора Министру Внутренних Дел. – 1861 г. – Арк. 402.
199. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 770. – Спр. 27. Указ Сената от 12 февраля 1841 о представлении льгот военным поселянам кавалерийских округов в исполнении военных повинностей. – 1841 г. – Арк. 295.
200. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 787. – Спр. 274. Дело о побегах военных поселенцев в Бесарабию из военных поселений 5-го округа Подольской губернии и 12-го округа Херсонской губернии. – Арк. 1–7.
201. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 788 а. – Спр. 53. Справа про поширення в Подільській губернії чуток про наміри Військового відомства створити в губернії військові поселення. – 1838 г. – Арк. 1–6.
202. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 1. – Правила конфискации имений мятежников. Височайше утвержденные 28 июня 1832 г. – 18.06.1836 г. – 240 арк.
203. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 2. Ведомости о конфискованных помещичьих имений в Киевской и Подольской губернии переданных в военное ведомство. – 1836 г. – 620 арк.
204. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 10. Определение военному суду генерал-майора Траскина и инженера капитана Кисема и о принятия от сего последнего дела, а также назначении инженера подпоручика

- Соловьева для заведования инженерной частью в Штабе 5-ти округов. – Арк. 138.
205. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 39. Дело о военных поселениях в м.Меджибож отыскивающих свободу: о денежных претензиях разных лиц к участникам Польского восстания 1831 г. – Арк. 1–722.
206. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 128. Переписка об упразднении команд Киевского и Подольского военного поселения. – 22 декабря 1857 – 3 января 1859 гг. – Арк. 1–919
207. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 191. Дело Киево-Подольского поселения. – 20 марта 1854 – 7 апреля 1861 гг. – Арк. 126.
208. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 198. Дело о инструкции высочайше утвержденный о новом устройстве строительной части южных поселениях. – 1860–1861 гг. – Арк. 1–40.
209. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 201. Планы построек, расположенных на территории военных поселений. – 1860 г.
210. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 207. Дело об устройстве военного поселения кавалерии. – 8 июля 1857 – 13 ноября 1857 гг. – Арк. 1–82.
211. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 208. Дело об отчислении от должности начальника 5-ти округов генерал-майора Траскина, с зачислением по армейской кавалерии и о вступлении полковника Демяникова в командование этими округами. – 21 января 1857 – 16 января 1859 гг. – Арк. 1–311.

212. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 188. Дело о представлении к наградам служащих Киево-Подольского военного поселения. – 3 июня – 24 июня 1861 гг. – Арк. 144.
213. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 265. Ведомости оброчных статей поселений 1866 г. – Арк. 171.
214. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 270. Формулярные списки о службе и достоинстве штаб- и обер-офицеров и классных чиновников 1 округа Киево-Подольского поселения. – 1861 г. – Арк. 1–124.
215. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 1. – Спр. 290. Дело о проезде государя императора для осмотра войск. – 6.12.1858 – 11.10.1859 гг. – Арк. 1–129.
216. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 1. – Карта округов поселений 4-х Новороссийских и 5-ти Киевской и Подольской губернии военных поселений с обозначением на ней городов, селений и расстояния между ними. – 1856 г. – Арк. 1.
217. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 1, 9, 10, 17. Карты округов поселений 1856 г.
218. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 3–6, 11–14. Карта I и II округов военного поселения Киевской и Подольской губернии. – 1840–1856 гг.
219. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 8. Карта дорог I и II округов поселений 1856 г. – Арк. 1.

220. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр 26–33. Карты и планы земель III округа поселения Киевской и Подольской губернии. – 1839–1841 гг.
221. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 40–42. Карта IV округа военных поселений в Киевской и Подольской губернии. – 1840–1841 гг.
222. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 50. Карта V округа в Киево-Подольского военного поселения с планами населенных пунктов. – 1841 г.
223. ЦДІАУК. – Ф. 445. Управление Киево-Подольскими военными поселениями. – Оп. 4. – Спр. 61. Карта расположения 4 Кавалерийской дивизии. – 1841– Арк. 1.
224. ЦДІАУК. – Ф. 485. Киевская палата уголовного суда. – Оп. 1. – Спр. 15473. Указ Сената об упразднении Управление южными поселянами 25 жовтня 1866 г. – Арк. 167.
225. ЦДІАУК. – Ф. 490. Подольская палата государственных имуществ. – Оп. 9. – Спр. 53. Сведение о принадлежности с. Горбини военному поселению. – 1843 г. – Арк. 33 об.
226. ЦДІАУК. – Ф. 492. Киево-Подольское управление государственных имуществ. – Оп. 34. – Спр. 1. Карта конфискованных имений Киевской и Подольской губернии, поступивших в военное ведомство в 1836 г. – Арк. 1.
227. ЦДІАУК. – Ф. 1316. Управление Херсонских военных поселений. Вознесенск, Элисаветградского уезда Херсонской губернии. – Оп. 1. – Спр. 4. Ведомость по количеству населения у 1-му округе Херсонского военного поселения. – 1866. – Арк. 12–13.
228. Уманський краєзнавчий музей (далі УКМ). – Архивное дело 1-го округа Киево-Подольского поселения (Войтовской волости) за 1859–1862. – №5429. – Арк. 974. – Рукопис.

229. УКМ. – Карта 1-го и 2-го округов военного поселения Киевской и Подольской губернии 1840 года. – №5797. – Копия.
230. УКМ. – Карта 1-го округу военного поселения Киевской и Подольской губернии селения Поленецкого составлена в 1849 года. – № 5792. – Копия.
231. УКМ. – Карта 1-го округу военного поселения Киевской и Подольской губернии с. Дмитривскаго составлена 1854 года. – № 5795. – Копия.
232. УКМ. – Карта 2-го округа военного поселения Киевской и Подольской губернии с показанием курганов составлена 1848 года. – № 5790. – Копия.
233. УКМ. – Карта 3-го округа военного поселения Киевской и Подольской губернии 1840 года. – №5798. – Копия.
234. УКМ. – Карта с лесами 1-го округу военного поселения Киевской и Подольской губернии составлена в 1851 года. – № 5794. – Копия.
235. УКМ. – Карта с лесами 2-го округу военного поселения Киевской и Подольской губернии составлена в 1851 года. – № 5796. – Копия.
236. УКМ. – План правильного устройства с. Берестовец 2-го округа Киевской и Подольской губернии составлен в 1841 года. – №5791. – Копия.
237. УКМ. – Про передачу Уманщини в відання Військового міністерства. – № 5793. – Копія. – Арк. 3.
238. УКМ. – Наказ царя Миколи I від 5.12.1837 р. про утворення в Умані управління військового поселення Київської і Подільської губерній. – №5818. – Копія. – Арк. 5.

Література

239. Александров Г.И. Заметка о бывших военных поселениях // Русский архив. – 1873. – Кн. 2. – № 7–12. – С. 1716–1722.

240. Анцунов И.А. Казаки и военные поселенцы на Днестре и Буге XVIII–XIX веков // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – 1997. – №1. – С. 30–39.
241. Багалій-Татаринова О. Нариси з історії військових поселень на Україні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. – К., 1927. – №5. – С. 93–153.
242. Багалея-Татаринова О. Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX ст. – Б. м., б. г. – С. 124–131.
243. Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини /НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; упор. В.Л. Маслійчук, Т.Г. Павлова. – Харків: САГА, 2007. – 348 с.
244. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Дис.... докт. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2008. – 485 с.
245. Білий О.П., Білий П.А. Миньковвеччина: історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ: ОПОМ, 2004. – 160 с.
246. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863–1914. / Пер. з франц. З.Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
247. Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). / Пер. з франц. З.Борисюк. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
248. Богданов Л.П. Военные поселения // Вопросы истории. – 1980. – № 2. – С.178–183.
249. Богданов Л.П. Военные поселения в России. – М.: АИО “Принт”, 1992. – 88 с.
250. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. – С.Пб., 1869. – Т.V. – 530 с.

251. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. – С.Пб., 1869. – Т.VI. – 523 с.
252. Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 49–61.
253. Брославський В.Л. Аграрна політика Російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861: зміни у землеволодінні і землекористуванні. Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2007. – 223 с.
254. Военно-статистическое обозрение Россииской империи. Составитель Макшеевъ. – С.Пб.: Департамент Генерального Штаба, 1867. – 306 с.
255. Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 211 с.
256. Гессен Сергей. Аракчеевская барщина. Исторические зарисовки из эпохи военных поселений. – М.: Изд-во политкаторжан, центр. тип. им. К. Ворошилова, 1932. – 116 с.
257. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. – Львів: ПП “Інформація. Поступ. Перспективи”, 2006. – 448 с.
258. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). – К.: “Радянська школа”, 1958. – 168 с.
259. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
260. Гуржій І. О. Селянський рух на Україні в 1856 році. Серія 1. – № 7. – К., 1956. – 24 с.

261. Добровольский А. Основы организации центрального военного управления в России в важнейших западноевропейских государствах. – С.Пб.: Военная типография, 1901. – 419 с.
262. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. Т. 1. – М., 1946. – 632 с.
263. Єсиков С.А, Слезин И.В., Двухжилова И.В. История России: век XIX. – Тамбов: Издательство ТГТУ, 2005. – 192 с.
264. Жадько Віктор. Маньківщина. Не забувайте рідного порогу. Науково-краєзнавчий, фотоілюстративний довідник / упор. Віктор Олексійович Жадько. – К.: СПД Жадько В.О., 2006. – 352 с.
265. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. – М.: МГУ, 1952. – 370 с.
266. Исторический очерк военно-учебных заведений под ведомственных главному их управлению 1825–1880. / Составитель М.С. Лалаевъ. – С.Пб., 1880. – 283 с.
267. История России в XIX в. Выпуск I. – М., 1907. – 80 с.
268. История русской армии и флота. 1812–1864 гг. – С.Пб.: Полигон, 2003. – 719 с.
269. История русской армии и флота. – Т.V. – М.: Образование, 1911. – 192 с.
270. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России. 1810–1857 гг. (проекты и их реализация) // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1990. – №1. – С. 61–71.
271. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации “История и компьютер”. – М., 1998. – С. 78–86
272. Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников //

- Круг идей: традиции и новации. Труды Четвертой конференции ассоциации “История и компьютер”. – М., 1997. – С. 175–182.
273. Кандаурова Т.Н. Институт военных поселений в оценках иностранцев: социокультурный аспект // Россия и внешний мир: диалог культур. – М., 1997. – С. 130–148.
274. Кандаурова Т.Н. Модели развития военных поселений первой половины XIX в. в России: общее и особенное // Документ. Архив. История. Современность. – Вып. 2. – Екатеринбург, 2002. – С. 99–115.
275. Кандаурова Т.Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 73–78.
276. Карцов П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. – 1890. – Кн. 3. – № 2. – С. 139–171.
277. Карцов П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. – 1890. – Кн. 3. – № 4. – С. 75–121.
278. Колєватов О.О. Розвиток торгівлі в Слобідсько-Українських військових поселеннях до їх реорганізації в 30-х рр. XIX ст. // Проблеми історії і археології України: Матеріали V Міжнародної научної конференції. – Харків: НМЦ “МД”, 2004. – С. 102–103.
279. Колєватов О.О. Слобідсько-Українські військові поселення Російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська робота.: Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук: 07.00.02 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2007. – 21 с.
280. Комплектование и устройство вооруженной силы. Составитель. Редигеръ А. – С.Пб.: Военная типография, 1900. – 576 с.
281. Корниловъ А. Курсъ истории России XIX века. Ч. II. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. – 272 с.

282. Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг. / Под ред. Предтеченского А.В. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 984 с.
283. Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 130–142.
284. Лекции по русской истории профессора С.О. Платонова / Издал И. Блинов. – С.Пб, 1907. – 654 с.
285. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
286. Липовська Т.Д. Про соціальне розшарування воєнних поселян (за матеріалами Катеринославської губернії) // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Збірник. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 26–31.
287. Лозанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
288. Луговий Б.В. Розвиток скотарства у військових поселеннях Київської та Подільської губерній // Українська наука ХХІ століття. – Частина 2. – К., 2008. – С. 6–8.
289. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы ХІХ века. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
290. Миньківці на Ушиці. Красезнавчий збірник 600-річчя села. / Упор. В.А. Зазар'єв. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 32 с.
291. Никитина В. Н. Многострадальные. Очерки быта кантонистов. – С.Пб.: Изд-во Колесова и Михина, 1872. – 262 с.
292. Никотин И.А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в возсоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876). – Т.1. – Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1886. – 380 с.

293. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. / Янсон Ю. Е. – С.Пб.: Изд-во Стасюлевича, 1881. – 166 с.
294. Полиевктов М. Николай I. Биография и обзор царствования. – М.: М. и С. Сабашниковых, 1918. – 392 с.
295. Предварительные сведения о числе жителей в России по губерниях и уездах в 1851 г. – С.Пб., 1854. – 76 с.
296. Пресняков А.Е. Апогей самодержавия Николая I. – Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1925. – 98 с.
297. Приходы и церкви Подольской епархии. Т.9. – ТПЕИСК, 1901. – 1064 с.
298. Соломенна Т.В. Аракчєєв – політик і людина. Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – 18 с.
299. Состав и устройство регулярной русской кавалерии. / Сост. Иванов П.А. – С.Пб.: Департамент Генерального Штаба, 1864. – 316 с.
300. Состояние вооруженных сил Австрии (по лекциям профессора Бласкакова). – С.Пб., 1898. – 93 с.
301. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Ч.1: Устройство военного поселения регулярной кавалерии. – С.Пб., 1817. – 102 с.
302. Хаеш А. Несостоявшееся выселение евреев из Меджибожа (1843–1852 гг.) // Еврейская старина. – № 17. – 2004. – С. 10–19.
303. Цубенко В.Л. 3 історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. – Одеса: “Optimum”, 2006. – 218 с.
304. Цубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 2003. – 17 с.
305. Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. – 2003. – №2. – С. 87–95.

306. Шильдер Н.К. Император Николай I: его жизнь и царствование. – С.Пб.: Изд. А.С. Суворина, 1903. – Т.I. – 800 с.
307. Шильдер Н.К. Император Николай I: его жизнь и царствование. – С.Пб.: Изд. А.С. Суворина, 1903. – Т.II. – 820 с.
308. Шильдер Н.К. Император Олександр I: его жизнь и царствование. – С.Пб.: Изд. А.С. Суворина, 1897. – Т.IV. – 652 с.
309. Штрайх С.Я. Брожения в армии при Олександре I. – Пг.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1922. – 48 с.
310. Ячменихин В.К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 151–162.
311. Ячменихин В.К. Реформа низшего военного образования в России первой трети XIX в. // Философский век. Альманах. Вып. 16. Европейская идентичность и российская ментальность. – С.Пб., 2001. – 305 с.
312. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.
313. Ячменихин К.М. Основные периоды истории военных поселений в России // П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 430–441.
314. Ячменіхін К.М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – 30-х рр. XIX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 12–20.

ДОДАТКИ

Указ Правительствующему Сенату

[236, с.1–3]

Указом, данным Правительствующему Сенату от 22 дня марта 1831 года повелели Мы, между прочим, недвижимые имения мятежников, в Западных губерниях, брать в казну на приращение инвалидного капитала, и Указом 10 марта 1832 года, постановили: управлениями семи имениями кроме тех, кои дано будет особое от Нас назначение, возложить на местные Казенные палаты; а доходы с их впредь до поселения, считать принадлежностью Комиссии Погашения долгов, за исключением пяти процентов в капитал инвалидов обращаемых.

Ныне приемля во внимание, что значительнейшии на сих имений в Киевской и Подольской губерниях по положению своему постоянно занятыми войсками и воинскими помещениями, Мы признали за благо, к достижению возможного удобства и простоты в управлении сими имениями, поручить оное надзору властного местного военного начальства, и на сей конец Повелеваю:

1. На все конфискованные имения мятежников в Киевской и Подольской губерниях число 80543 душ с всем имуществом и всеми уплатами и деловыми обязательствами, на их лежащими, передать ныне же, впредь до особого повеления нашего в ведение Военного Министерства. Из сего не изчислять и те из сих имений, кои состоят в переданном пожизненном владении без изменения впрочем настоящего их положения.

2. Управление всеми означенными именами, вверить Генералу от Кавалерии графу Витту под непосредственным начальством военного Министерства.

3. На Военное Министерство с отношении поступающих в ведение его имений, главнейшее возлагается: а) озаботится устройством тех имений и улучшения частного благосостояния крестьян, коим принадлежащих, на правилах, кои нами указаны будут; б) учреждением доброго хозяйства и всевозможным развитием оного учсть доходы к исправной и безотлагательной уплаты долгов на имениях лежащих, доставляя с их доходов в Комитет учрежденный в 18 день августа 1814 года проценты, Указом 10 мая 1832 года определенные.

4. Министру Финансов предоставить Киевской и Подольской Казенным Палатам все значительные имения передать в ведение Генерал от Кавалерии Графа Витта, с полными итогами относящими всем состоящим в них имуществом и со всеми делами и сведениями до имений сих относящихся. Вместе с тем и ликвидационные Комиссии, передают в ведение Генерала Графа Витта все производящееся в них делах по упомянутым имениям, и с сею передачею оканчиваются все дальнейшие по тем имениям обязанности, как Комиссий, так и Казенных Палат.

5. Министерство Финансов передает равномерно Военному Министерству все имеющиеся дела и сведенья о поступающих в ведение сего последнего Конфискованных имениях, а также и остаточные суммы; в доход с коих имений поступления, и до семь назначения еще неполучаемыя.

6. Конфискованные имения в губерниях: Волынской, Виленской, Гродненской, Минской, Могилевской, Херсонской и Белостокской области, оставляется по прежнему введение Министерства Финансов.

Правительствующему Сенату не оставить учинить, надлежащие по сему исполнение.

На подлинном собственного **Его Императорского Величества** рукой подписано.

Николай

Карта
1-го и 2-го округов
военного поселения
Киевской и Подольской губерний
1840 года
[229]

Додаток Б

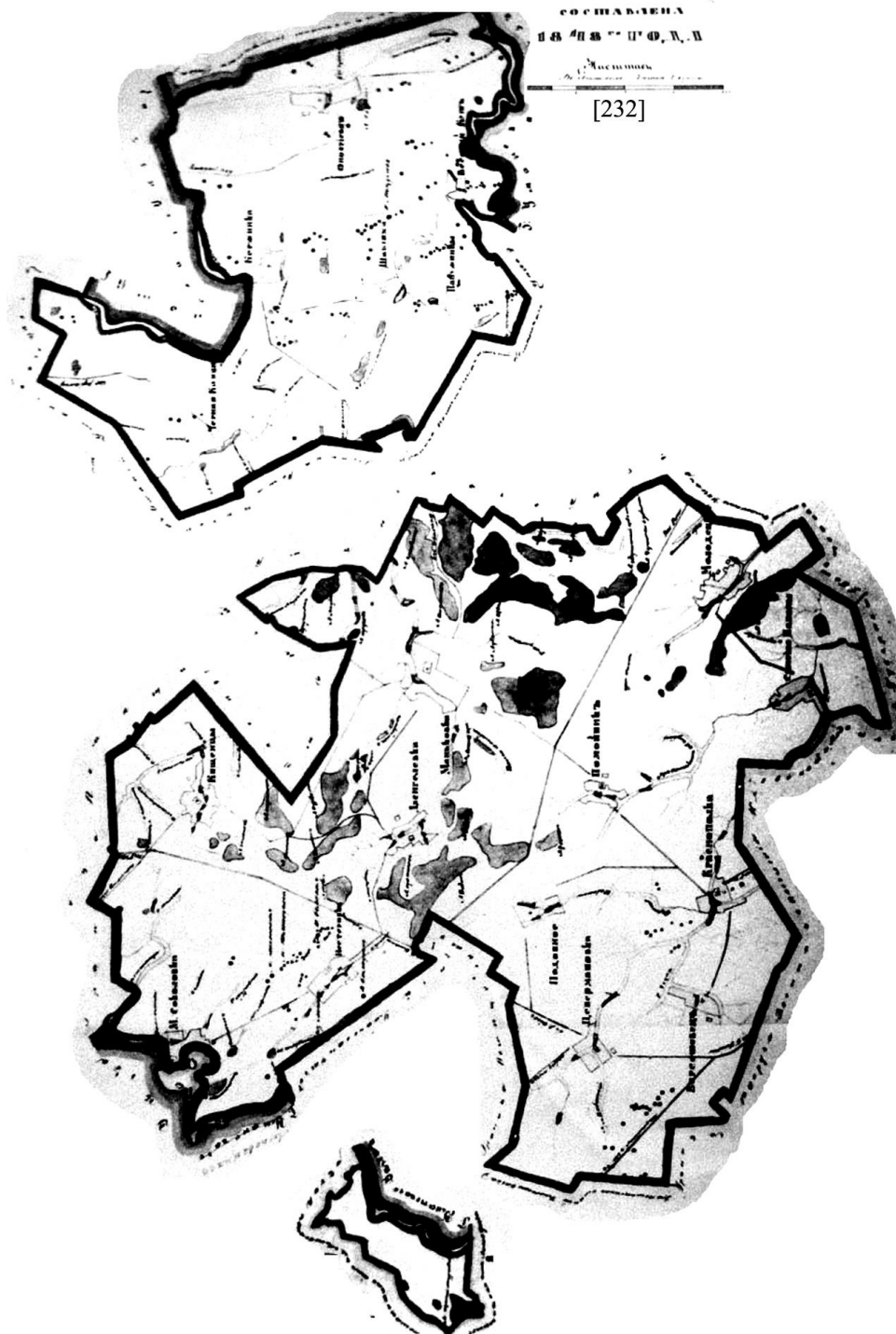
с Милостивым и в. Любимым своимъ З-времемъ

составлена
18 41 88 г. 11 09, 11. 11

4. Discussion

Neotoma crassipes (Linn.) Ag.

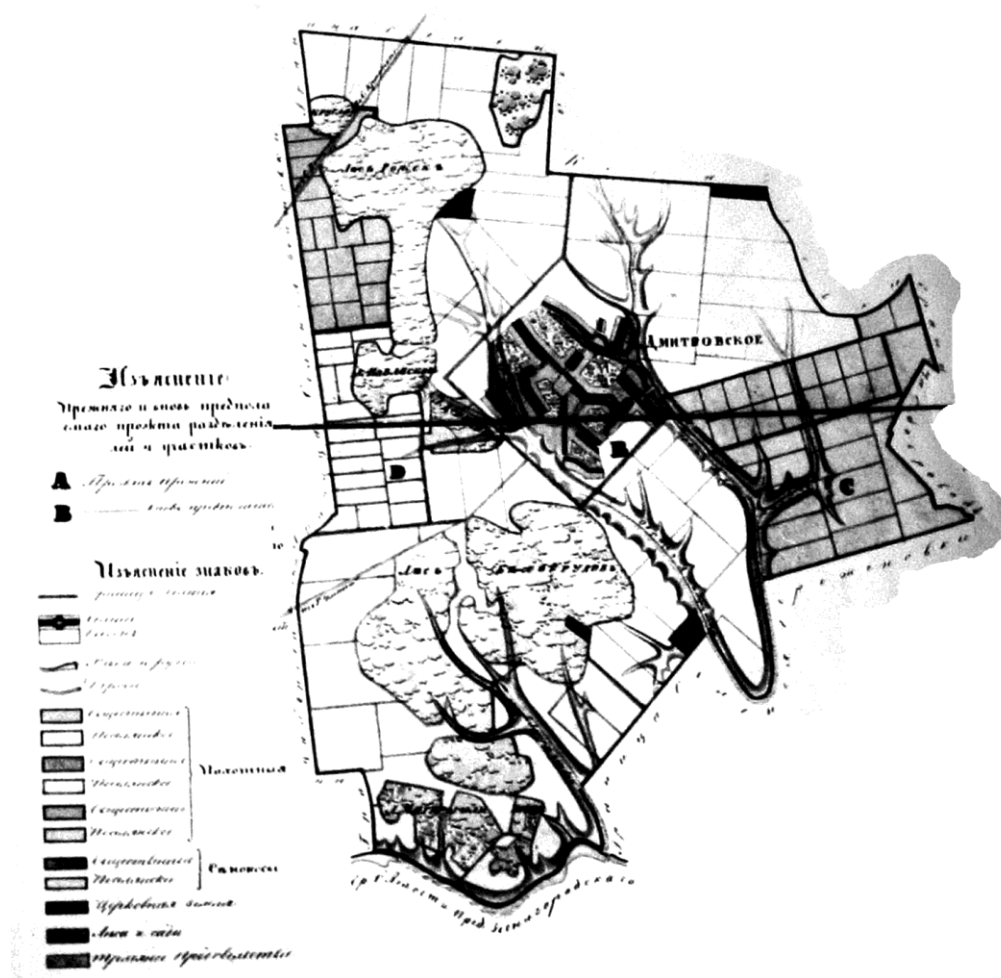
[232]

Карта Додаток Г
3-го округа
военного поселения
Киевской и Подольской губерний
1840 года
[233]

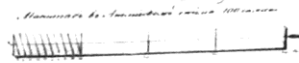

Al a c m m a b s

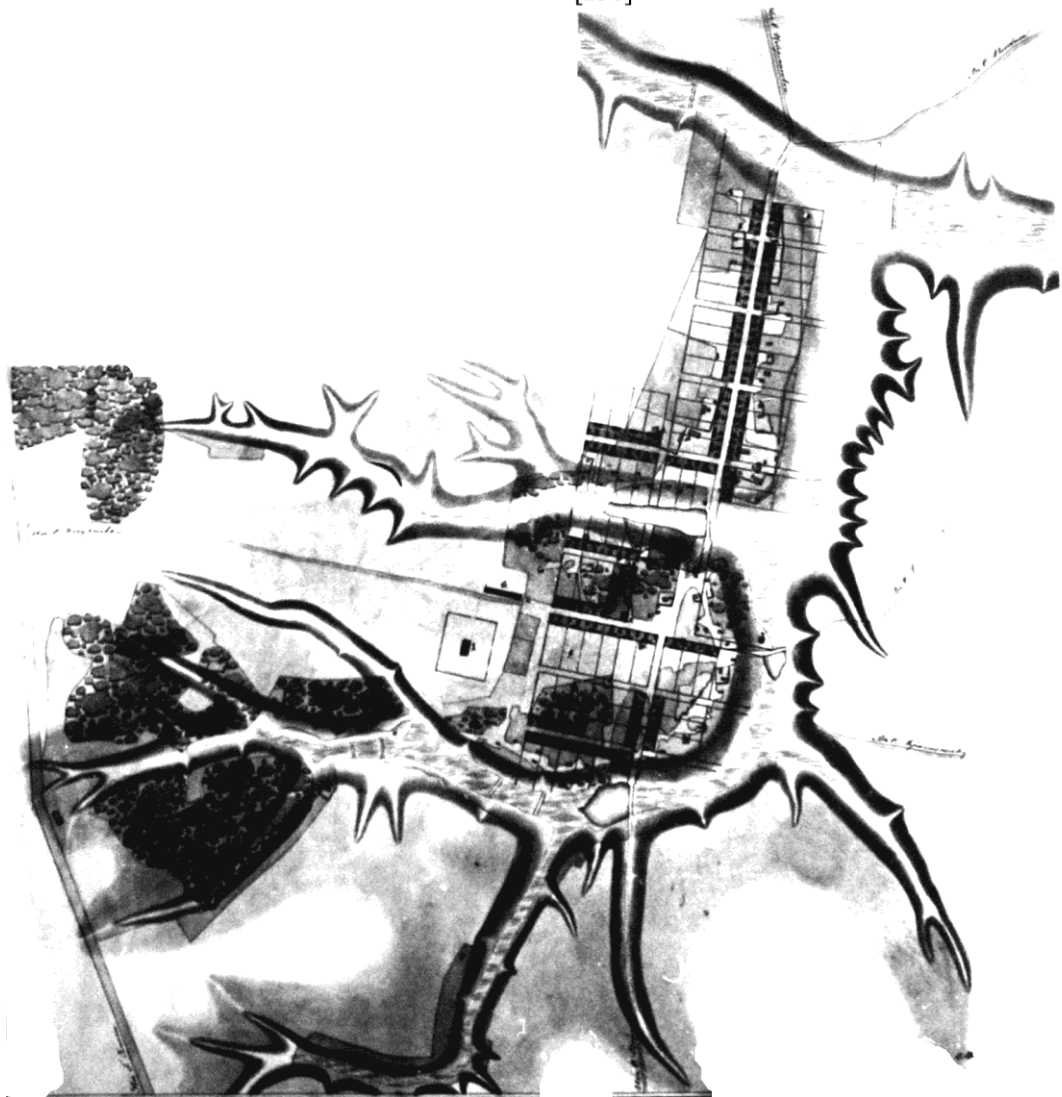

Проектный план
правильного устройства
с. Берестовец 2-го округа
военного поселения Киевской и Подольской губерний
составлено
в 1841 году

Додаток Е

[236]

**Алфавітний покажчик міст,
військових поселень Київської та Подільської губерній [216, с. 1]**

м. Гранів	м. Пісчане	м. Босівка
м. Івангород	м. Саврань	м. Соколівка
м. Ладижин	м. Торговиця	
м. Меджибіж	м. Шаулиха	

**Алфавітний покажчик сіл,
військових поселень Київської та Подільської губерній**

Александрівка	Доброводи	Масіовці	Ружична
Аполянка	Дубинове	Михайлівка	Русанівці
Бабанка	Жабокрича	Мітківці	Свердлинове
Бандурівка	Западинці	Молодецьке	Секретарка
Бандурове	Камениче	Нестерівка	Сиостянівка
Бахматівці	Каменовате	Онуфріївка	Слобідське
Берестовець	Кинашівка	Осички	Ставниці
Беринка	Кіщанці	Очеретне	Старі Бабинці
Бурилове	Козавчин	П'ятківка	Степківка
Веселий Кут	Концеба	Павлівка	Стуфчинці
Війтівка	Копачівка	Паланка	Сушківка
Вільшанка	Копистинь	Паньківці	Терешівці
Волосівці	Кочержинці	Папужинці	Тридуби
Гержинівка	Кочубеївка	Пархомовці	Цеберманівка
Голосків	Красеньке	Пирогівці	Цзенгелівка
Городецьке	Краснополка	Подібне	Четвертинівка
Гродзево	Ксьондзівка	Полянецьке	Чорна
Громи	Леухи	Полянка	Кам'янка
Губник	Лисогірка	Помойник	Шпичинці
Давидківці	Лісинівці	Псярівка	Шрубкове
Дзенгелівка	Маломолинці	Пужайків	Ярославка
Дмитрівське	Маньківка	Редвинці	

**Алфавітний покажчик сіл, які були знищені в ході утворення
військових поселень Київської та Подільської губерній**

Базулинці	Золотаренки	Почапи́ха
Банашки	Калині́вка	Пронилі́в
Батог	Колачі́вка	Скибинці́
Вацева	Лісові Міхунки	Стара Дмитрі́вка
Грабовець	Михайлі́вна	Старий Ваські́в
Дашківці	Нова Дмитрі́вка	Старий Голоскі́в
Журавлинці	Начинці́	Струті́в
Завойки	Польові Міхунки	Чартори́йка

Населенні пункти Києво-Подільського військового поселення згідно проекту перерозподілу земель округів (1844 р.) та за поділом 1857 р.

[157, 8–15]

Округ	Окружний центр	Волость	Волосний центр	Населені пункти
1	м. Умань	1	м. Умань	с. Громи, с. Кочержинці, с. Полянецьке, с. Паланка, с. Городецьке, с. Кочубеївка
		2	с. Бабанка	с. Гродзево, с. Сушківка, с. Степківка, с. Псярівка
		3	с. Війтівка	с. Дмитрівське, с. Аполянка, с. Ксьондзівка, с. Доброводи, с. Гержинівка
		4	м. Торговиця	с. Камениче, с. Свердлинове, с. Павлівка
		5	с. Маньківка	с. Кіщанці, с. Дзенгелівка
		6	м. Шаулиха	с. Папужинці, с. Беринка, с. Чорна Кам'янка, с. Веселий Кут с. Онуфріївка,
		7	с. Помойник	с. Подібне, с. Молодецьке, с. Старі Бабинці, с. Краснополка, с. Берестовець, с. Цеберманівка
2	м. Ладизжин	1	м. Ладизжин	с. Губник, с. Четвертинівка
		2	с. П'ятківка	с. Жабокрича, с. Бандурівка
		3	м. Гранів	с. Михайлівка, с. Леухи, с. Слобідське, м. Івангород, с. Сиостянівка
		4	м. Меджибож	с. Ставниці, с. Лисогірка, с. Голосків, с. Копачівка, с. Масівці, с. Пирогівці, с. Копистинь, с. Русанівці
		5	с. Бахматівці	с. Давидківці, с. Стуфчинці, с. Шпичинці, с. Терешівці, с. Ружична, с. Пархомові, с. Ружичанка
		6	с. Волосівці	с. Маломолінці, с. Редвинці, с. Ярославка, с. Лісинівці,

				с. Мітківці, с. Шрубкове, с. Западинці, с. Паньківці
		7	м. Саврань	с. Концеба, с. Осички, с. Полянецьке, с. Каменовате, с. Вільшанка
		8	с. Бандурове	с. Козавчин, с. Пужайків, м. Пісчане
		9	с. Тридуби	с. Секретарка, с. Красненьке, с. Дубинове, с. Очеретне, с. Бурилове

Додаток И

Опис конфіскованих населених пунктів на 1836 р. [202, 198–280]

Населений пункт	Людей	Волів	Не робочої худоби	Коней	Овець	Бджіл (пнів)
м. Умань	625	58	165	15	360	33
с. Полянецьке	359	137	115	15	163	7
с. Громи	331	73	90	16	242	93
с. Кочержинці	551	254	189	20	324	-
с. Паланка	503	235	355	12	481	72
с. Городецьке	519	151	189	38	315	34
с. Кочубеївка	357	81	123	11	719	107
с. Бабанка	680	201	332	35	621	68
с. Гродзево	351	158	136	30	31	166
с. Сушківка	453	120	14	10	553	-
с. Степківка	264	40	116	9	332	103
с. Псярівка	586	178	131	115	691	151
с. Войтівка	371	104	70	16	390	-
с. Ксьондзівка	222	87	28	16	174	82
с. Доброводи	384	118	48	8	201	-
с. Аполянка	289	80	125	14	269	97
с. Помойник	450	155	189	11	450	28
с. Подібне	514	142	123	20	830	34
с. Молодецьке	755	212	268	64	1062	-
с. Краснополка	354	109	39	7	320	33
с. Старі Бабинці	605	208	103	22	700	200
с. Берестовець	243	43	174	10	377	-
с. Цеберманівка	457	92	100	2	508	-
с. Губник	689	347	449	68	607	170
с. Бандурівка	788	346	304	48	478	285
м. Гранів	1469	275	238	214	1100	320
с. Михайлівна	315	116	111	28	29	53
с. Слобідське	562	117	125	140	393	116
с. Леухи	575	135	103	140	565	98
с. Севастіановка	1425	618	132	145	1663	180
м. Івангород	646	190	133	133	919	57
м. Меджибіж	582	2	14	10	-	3
с. Ставниця	222	69	109	51	10	-
с. Голосків	446	210	231	86	306	11
с. Копачівка	284	158	110	53	115	22
с. Масівці	328	242	140	62	79	3
с. Пирогівці	392	154	82	66	182	-
с. Копистинь	355	124	97	90	303	1

с. Бахматівці	198	51	64	27	107	-
с. Давидківці	565	120	52	75	231	10
с. Шпичинці	438	105	123	92	201	60
с. Стуфчинці	455	219	135	82	516	12
с. Терешівці	785	218	231	275	472	207
с. Пархомовці	580	96	119	147	203	15
с. Волосовці	436	97	54	60	222	3
с. Маломолинці	292	118	169	123	89	55
с. Редвинці	198	75	85	60	18	5
с. Митківці	294	146	165	122	115	28
с. Шрубкове	452	106	129	134	271	25
с. Западинці	255	57	44	80	158	40
с. Паньківці	323	72	42	75	301	24

* Перераховані населені пункти згодом увійшли в склад військових поселень.

Додаток К

**Матеріально-господарський база Києво-Подільського військового
поселення станом на 1856 р. [156, с. 9–15]**

Округ	Волость	Населений пункт	Приміщень			
			державних	економічних	від колишніх власників	військово-поселянських
1	1	с. Полянецьке	2	-	3	94
		с. Громи	2	2	6	121
		с. Кочержинці	2	2	6	121
		с. Паланка	1	2	8	132
		с. Городецьке	1	4	2	129
		с. Кочубеївка	-	-	4	115
	2	с. Бабанка	18	4	11	262
		с. Гродзево	1	1	3	107
		с. Сушківка	3	-	-	103
		с. Степківка	1	2	6	90
		с. Псярівка	1	2	11	85
	3	с. Війтівка	8	6	2	112
		с. Дмитрівське	2	1	4	144
		с. Аполянка	-	-	3	66
		с. Ксьондзівка	-	2	3	64
		с. Доброводи	3	-	5	205
		с. Гержинівка	1	1	1	96
	Відокремлена	м. Торговиця	16	4	6	109
		с. Камениче	6	4	7	214
		с. Свердлинове	1	-	1	136
		с. Павлівка	1	2	1	114
2	1	с. Маньківка	81	91	5	369
		с. Кіщанці	2	14	2	153
		с. Дзенгелівка	1	3	-	97
	2	м. Шаулиха	9	20	2	85
		с. Папужинці	2	3	2	131
		с. Чорна Кам'янка	2	16	5	191
		с. Беринка	2	8	-	113
		с. Онуфріївка	3	8	3	149
		с. Веселий Кут	-	7	3	75

	3	с. Помойник	9	15	3	131
		с. Подібне	5	2	2	105
		с. Молодецьке	1	2	5	103
		с. Старі Бабинці	-	4	4	102
		с. Краснополка	1	6	4	117
		с. Берестовець	-	3	3	77
		с. Цеберманівка	7	6	1	147
3	1	м. Ладижин	31	59	26	98
		с. Губник	3	16	12	242
		с. Четвертинівка	3	12	4	239
	2	с. П'ятківка	6	32	12	249
		с. Жабокрича	2	19	6	258
		с. Бандурівка	3	7	10	157
	3	м. Гранів	23	54	16	426
		с. Михайлівка	2	12	4	144
		с. Леухи	1	14	4	205
		с. Слобідське	2	14	4	268
		с. Сиостянівка	4	16	4	557
		м. Івангород	2	18	11	179
4	1	м. Меджибож	37	14	16	152
		с. Ставниці	12	13	21	143
		с. Лисогірка	4	-	5	51
		с. Голосків	4	4	5	105
		с. Копачівка	2	-	1	50
		с. Масівці	1	1	11	51
		с. Пирогівці	1	1	10	72
		с. Копистинь	-	1	6	62
		с. Русанівці	-	-	1	36
	2	с. Бахматівці	2	10	7	74
		с. Давидківці	3	2	5	127
		с. Стуфчинці	2	1	7	54
		с. Шпичинці	2	1	1	46
		с. Терешівці	2	4	2	86
		с. Ружична	2	1	4	96
		с. Пархомовці	-	1	3	127
	3	с. Волосівці	2	6	11	98
		с. Маломолинці	2	1	3	84
		с. Редвинці	3	1	2	39
		с. Ярославка	-	1	4	106

		с. Лісинівці	-	1	3	68
		с. Мітківці	1	1	3	101
		с. Шрубкове	5	1	2	116
		с. Западинці	1	-	2	59
		с. Паньківці	-	-	3	73
5	1	м. Саврань	37	12	18	49
		с. Концеба	18	22	4	295
		с. Осички	3	2	5	63
		с. Полянецьке	2	1	8	45
		с. Каменовате	4	1	8	45
		с. Вільшанка	6	5	3	114
	2	с. Бандурове	12	10	11	321
		с. Козавчин	1	1	1	139
		с. Пужайків	4	1	7	127
		м. Пісчане	12	17	4	304
	3	с. Тридуби	9	9	5	420
		с. Секретарка	5	2	-	168
		с. Красненьке	4	1	-	94
		с. Дубинове	-	1	-	64
		с. Очеретне	1	-	2	108
		с. Бурилове	-	-	2	60